

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Political Life

1 – 2018

Редакційна політика

«Політичне життя» – загальнополітичний, навчальний, науковий, науково-популярний журнал, присвячений дослідженням у сфері соціально-політичного та соціогуманітарного наукового знання. Тематика поданих статей має відповідати актуальним проблемам соціально-політичної реальності та сучасного політичного дискурсу. Практичне значення авторських статей має бути спрямоване на дослідження та рекомендації, які розкривають – світові, загальнонаціональні та регіональні політичні процеси; актуальні проблеми міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій; шляхи вдосконалення державного управління та місцевого самоврядування.

Публікація статей в межах зареєстрованого обсягу журналу є безкоштовною.

Журнал «Політичне життя» включено до переліку фахових видань з політичних наук згідно наказу МОН України № 996 від 11.07.2017. Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus: <https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46655>.

Журнал «Політичне життя» №1, 2018 р. публікується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету імені Василя Стуса. Протокол №8 від 23.02.2018 р.

Редакційна колегія:

Нагорняк Т. Л., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*головний редактор*)

Польовий М. А., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*заступник головного редактора*)

Скопова О. І., к. і. н.,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*технічний секретар*)

Брусиловська О. І., д. політ. н., професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Іваницька О. П., д. і. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Куц Г. М., д. політ. н., професор, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Лендвел М. О., д. політ. н., професор, Ужгородський національний університет

Мацшишина І. В., к. політ. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Мелеганіч Г. І., к. політ. н., доцент, Ужгородський національний університет

Осін В. В., к. політ. н., доцент, Університет митної справи та фінансів

Примуш М. В., д. політ. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Синовець П. А., к. політ. н., доцент, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Тихомирова Є. Б., д. політ. н., професор, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Чальцева О. М., к. і. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Andrei Taranu, Prof., dr., v-ce dean of the Faculty of Political Science, National School of Political Science and Administration in Bucharest (Romania)

Arkadiusz Modrzejewski, Prof. UG, dr hab., Department of Political Science, University of Gdansk (Poland)

Daniela La Foresta, Prof., dr., Department of Political Science, Naples Federico II University (Italy)

Dušan Leška, doc. PhDr., PhD., Comenius University in Bratislava (Slovakia)

Lucia Mokra, doc. JUDr., PhDr., PhD., dean of Faculty of Social and Economic Sciences, Comenius University in Bratislava (Slovakia)

Rafał Raczyński, dr., assistant professor at the Department of History and Political Science, Pomeranian University in Słupsk (Poland)

Tatiana Papiashvili, dr hab., International Black Sea University in Tbilisi (Georgia)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 22504-12404ПП від 27.01.2017.

DOI 10.31558/2519-2949.2018.1

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

<i>Безуглий П. Г.</i> ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	5
<i>Бортнікова А. В.</i> СТРУКТУРНІ ЗМІНИ ЛУЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ.....	14
<i>Груєва О. В.</i> ПОЛІТИЧНИЙ АКЦІОНІЗМ: ПОНЯТТЯ, ФОРМИ, ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ	20
<i>Гурик М. І., Шумка М. Л.</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ СПЕЦИФІЧНИХ ОЗНАК ПАТЕРНАЛІЗМУ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	26
<i>Кабанцева І. А.</i> ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО РУМУНІЇ: ДОСВІД ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ.....	33
<i>Кольцов В. М.</i> СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ ТА РІЗНОВИДИ АНТИСИСТЕМНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ.....	38
<i>Кравець А. Ю.</i> БІОПОЛІТИЧНІ ШКОЛИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ	43
<i>Коцан Р. І.</i> РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУТІВ У ПРОТИДІЇ КОНТРАБАНДИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ДОСВІД 1921-1939 РОКІВ.....	48
<i>Кушнар'єв І. В.</i> НЕФОРМАЛЬНА ПІДРИВНА ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ	55
<i>Майструк Н. О.</i> РИЗИКИ ЯК ЧИННИКИ ЗРОСТАННЯ НЕДОВІРИ У ГЛОБАЛЬНУ ДОБУ	61
<i>Малишенко Л. О., Михайловська О. П.</i> КОНСТРУКТИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ ЯК ВИРІШАЛЬНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ «ПОРЯДКУ ДЕННОГО» СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ.....	67
<i>Młodzik L.</i> COOPERATIVE AFFILIATION IN THE AREA OF COOPERATIVE COMPETENCE OF PUBLIC OFFICERS ON THE EXAMPLE OF THE NEAR-ORDER BORDER GUARDS DEPARTMENT.....	72
<i>Поліщук І. О.</i> МОДЕРНІЗАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ЯК ЗАСІБ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ УКРАЇНИ	81
<i>Попазогло В. С.</i> ДЕСТРУКТИВНІ НЕФОРМАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ: ФОРМИ ПРОЯВУ ТА МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ.....	85
<i>Ярош Я. Б.</i> ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ПАРТІЙ	91

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

<i>Карпчук Н. П.</i> ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА СПІЧРАЙТЕРА	97
<i>Мацішина І. В.</i> РИТОРИКА ПАМ'ЯТНИКІВ ВОЇНАМ-АФГАНЦЯМ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА КОМЕМОРАЦІЇ.....	102
<i>Смокова Г. І.</i> ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПУБЛІЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ У КІБЕРПРОСТОРІ: ДОСВІД УКРАЇНИ.....	108

**ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ
ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

<i>Грачевська Т. О.</i> ПОЧЕСНІ КОНСУЛЬСТВА У ДВОСТОРОННЬОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ ДЕРЖАВ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР	113
<i>Джус О. А.</i> ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ НАПРЯМОК МІЖНАРОДНОГО ВІЙСЬКОВОГО ПАРТНЕРСТВА.....	119
<i>Завадський В. М.</i> ВИТОКИ ТА РУШІЙНІ СИЛИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ.....	126
<i>Корнійчук Л. В.</i> ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	132
<i>Сидорук Т. В.</i> ДЕСЯТЬ РОКІВ СХІДНОМУ ПАРТНЕРСТВУ: ЧАС ДЛЯ ПЕРЕГЛЯДУ.....	138
<i>Степанець П. В.</i> УЧАСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У ПРОЕКТІ ПОБУДОВИ «БІЛОРУСЬКОЇ АЕС» ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗШИРЕННЯ ЇЇ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ	152
<i>Тихоненко І. В.</i> СТРАТЕГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ США ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДТРИМКИ ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ ЗА АДМІНСТРАЦІЇ Б. ОБАМИ ТА Д. ТРАМПА	158
<i>Явір В. А.</i> ЕТНОЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТА ЕТНОТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ВПЛИВ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ: МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ (НА ПРИКЛАДІ ІНДІЇ)	164
ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ	169

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 323(477):314.15:378.014

Безуглий П. Г., Донецький національний університет імені Василя Стуса

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті автор розглядає теоретичні засади дослідження міграційних процесів в контексті державної політики, вплив якої обумовлює динаміку масштабів, напрямів, інтенсивності міграції. Проаналізовано підходи до визначення поняття «міграція», а також «міграційна мобільність» та «міграційна рухливість». Встановлено, що міграційні процеси за змістом, причинами та наслідками мають джерела та різні форми прояву майже у всіх сферах життєдіяльності людини і суспільства, вивчаються в різних контекстах і на різних рівнях. У статті здійснено класифікацію видів міграції за такими класифікаційними ознаками як географічний напрям, напрям руху, тривалість перебування, правовий статус, мета, причини, спосіб причетності. На основі аналізу наукових праць виокремлено функції (прискорююча, селективна, перерозподілу робочої сили, розвитку населення, економічна, відтворювальна, соціальна) та чинники впливу на міграцію населення (економічні, соціальні, культурні, політичні та екологічні). Систематизовано теоретичні моделі аналізу міграційних процесів, які доцільно розподілити на дві групи: теорії, що розглядають чинники і причини міграції (неокласична економічна теорія, неокласична мікроекономічна теорія, концепція просторової самоорганізації населення, концепція нової економіки трудової міграції) та теорії, що фокусуються на аналізі механізмів саморозвитку та самопідтримки міграції (теорія соціального капіталу, теорія міграційних мереж Д. Массея, теорія сукупної причинової зумовленості Д. Массея, соціологічна теорія ризиків, інституційна теорія, теорія трьох стадій міграційного процесу). Встановлено, що для різних країн і регіонів наслідки міграції можуть бути неоднаковими, як для тих, що віддають робочу силу, так і тих, що її приймають. У статті представлені позитивні та негативні наслідки міграції для країн-донорів та країн-реципієнтів.

Ключові слова: міграція, види міграції, чинники впливу, теоретичні моделі аналізу міграційних процесів, міграційні наслідки, країни-донори, країни-реципієнти.

Постановка проблеми. На сучасному етапі соціально-економічного розвитку України міграційні процеси відбуваються за нових географічних, правових та економічних умов, які викликані реформами, змінами у політичному, соціальному та економічному середовищі. Це ставить перед державою завдання розробки ефективного механізму регулювання міграційних процесів та удосконалення відповідної державної політики. Вивчення міграційних процесів є предметом актуальних наукових досліджень демографів, соціологів, психологів, культурологів, етнографів, економістів, юристів, політологів, географів та фахівців з інших галузей науки. Така зацікавленість до теми та поширеність досліджень пояснюється, по-перше, багатомірністю та комплексністю поняття «міграція»; по-друге, міграційні процеси за змістом, причинами та наслідками мають джерела та різні форми прояву майже у всіх сферах життєдіяльності людини і суспільства, вивчаються в різних контекстах і на різних рівнях; по-третє, вивчення питань міграції має досить тривалу історію та значний вплив на розвиток суспільства – переміщення населення з однієї місцевості в іншу відбувалося у всі історичні епохи. Високий рівень дослідженості проблеми і велика кількість наукових праць є концептуальним підґрунтям для визначення категорій і аналізу процесів, пов'язаних із переміщеннями населення. В той же час, акценти кожної наукової проблеми, обумовлені метою, авторськими гіпотезами, конкретним збігом просторово-часових характеристик предмету дослідження потребують формування відповідної конфігурації теоретико-методологічного базису в межах обраної теми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню теоретичних аспектів міграції присвячені праці відомих вчених Дж. С. Беккера, М. Долішнього, Т. Драгунової, Е. Лібанової, О. Малиновської, В. Онікієнка, В. Переведенцева, Т. Петрової, С. Пирожкова, О. Позняка,

І. Прибиткової, Е. Равенштайна, Л. Рибаківського, М. Романюка, П. Самуельсона, С. Сассена, О. Хомри та інших. Багато наукових робіт присвячено виокремленню видів, функцій та чинників впливу на міграційні процеси, визначенню можливих наслідків міграційних процесів. Водночас невирішеними залишаються питання узагальнення міждисциплінарного досвіду дослідників міграційних процесів, виокремлення специфічних параметрів та типових рис міграційних переміщень.

Метою статті є узагальнення теоретичного міждисциплінарного досвіду дослідників міграційних процесів, виокремлення типових рис міграційних переміщень, систематизація основної категорійно-понятійної бази дослідження.

Результати дослідження. Міграційні переміщення в контексті державної політики передбачають аналіз її впливу на динаміку масштабів, напрямів, інтенсивності міграції. Тому доцільно систематизувати типові риси процесу міграції та виокремити специфічні параметри, характерні для політологічного дослідження. За етимологічним змістом та у загальному розумінні міграція означає будь-які види переміщення, переселення людей (від латинського *migratio*, *migro* – переходжу, переселяюсь) [18, с. 801]. Історично міграція є масовим об'єктивним складним процесом, обумовленим певними закономірностями, пов'язаним, як правило, зі зміною місця проживання. Саме такі та подібні визначення є базовими в роботах більшості дослідників та використовуються офіційною статистикою.

Одне з перших визначень міграції належить англійському вченому Е. Равенштайну, який у роботі «Законои міграції» розглядав міграцію як безперервний процес, обумовлений взаємодією чотирьох основних груп чинників, що діють: у початковому місці проживання мігранта, на стадії його переміщення, в місці в'їзду, а також чинники особистого характеру [13, с. 180].

У соціологічному словнику представлено визначення міграції як «географічного руху індивідів або груп індивідів, тобто мобільності людей у вузькому або ширшому географічному просторі» [21, с. 224]. У економічній енциклопедії міграція характеризується як «переміщення людей, етносів, їхніх частин або окремих представників, пов'язане із зміною постійного місця проживання або з поверненням до нього» [3, с. 385].

Тобто, у визначенні поняття «міграція» фіксується необхідність зміни людиною місця проживання. С.К. Бондирева визначає міграцію як полімотивоване суспільне явище, викликане прагненням до задоволення потреб; воно є можливим завдяки мобільності людини та реалізується як у фізичному, так і у віртуальному просторі [17, с.31]. Л.В. Балдін визначає міграцію населення як переміщення населення між країнами [5, с. 18].

В.М. Моїсеєнко вважає, що міграція – це одна з форм руху населення, при якому зміна місця проживання на більш чи менш значну відстань та термін супроводжується суспільно значущими економічними, соціальними, демографічними та іншими наслідками (позитивними і негативними, явними або прихованими, поточними або довготривалими тощо) [11, с. 24]. В цьому визначенні дуже обмежено розкривається сутність міграції та зосереджується увага на наслідках, в той час як це питання повинно розглядатися окремо.

А. Хомра міграцію населення трактує як «територіальні переміщення населення, що пов'язані зі зміною місця проживання» [20, с. 7].

Л.Л. Рибаківський розглядає міграцію як переселення населення однієї країни на територію іншої, що завершується зміною громадянства [5, с. 29]. Це поняття вже вказує на правовий аспект міграційного процесу.

Сучасне трактування поняття міграції у вузькому значенні можна представити наступним тлумаченням: «Міграція визначається як переміщення з різною метою людей через кордони тих чи інших територіальних утворень з метою постійної чи тимчасової зміни місця мешкання» [2, с. 80].

Міграція характеризується такими ознаками:

- факт переміщення;
- постійна або тимчасова зміна місця проживання та (або) роботи;
- перетин кордонів певних територій;
- постійне або тимчасове перебування на новому місці знаходження;
- відсутність на попередньому місці перебування;
- зміна правового статусу мігранта;
- правове регулювання приймаючої території.

Основною відмінністю є те, що міграція – це вже завершений факт переміщення населення. У процесі аналізу міграційних процесів виокремлюють терміни «міграційна мобільність» або «міграційна рухливість».

Міграційна мобільність, на відміну від міграції, – це готовність або здатність громадян чи осіб без громадянства здійснювати соціальні переміщення з метою: а) переїзду з однієї країни в іншу; б) здійснювати «горизонтальні» і «вертикальні» переміщення всередині держави; в) просуватися шаблями державних структур, органів влади та управління, але за умови, що це вимагає цілеспрямованих територіальних переміщень; г) війн, завоювань, експансії і колонізації (з етносами, державами, націями, регіонами, адміністративно-територіальними одиницями) [8, с. 136].

Міграційна рухливість – здатність, потреба і спроможність носіїв міграційної свідомості динамічно переміщуватися в тому напрямку, що ними визначається за перспективний, з кінцевою метою облаштування або працевлаштування в іншій державі або регіоні, а також їх схильність до успішного подолання соціальних і правових обмежень в інтенсивному режимі, уміння змінювати швидкість і темп переселення, набувати саме тих якостей і властивостей, за наявності яких забезпечується переселенський задум [8, с. 137].

На думку автора змістовна розбіжність цих категорій у політологічному дослідженні не є принциповою.

Для розуміння сутності міграції необхідно класифікувати її види за рядом ознак. У науковій літературі існує низка підходів до класифікації видів міграції залежно від критерію, що покладений в її основу. Більшість класифікацій відображає лише певний аспект міграції (причини, тривалість, правовий статус мігрантів тощо) або застосовує різні критерії для однієї класифікації. На рис. 1 представлено широку типологію видів міграції, яка ґрунтується на різноманітних індикаторах просторової мобільності людей.

Суттєва роль міграції обумовлена її функціями. На основі аналізу праць Л.Л. Рибаківського [16] та М.М. Слюсаревського [17, с. 41] виокремимо наступні функції міграції:

прискорююча функція – забезпечення того або іншого рівня просторової рухливості, що проявляється як в зміні складу населення різних районів, так і в розширенні числа місць проживання окремих громадян;

селективна функція – нерівномірна участь у міграції різних соціально-демографічних груп веде до зміни якісного складу населення різних територій. Тобто спостерігається диференціація міграційного потоку за статтю, за віком, рівнем, освіти, кваліфікацією, місцем проживання тощо;

функція перерозподілу робочої сили – забезпечує розподіл продуктивних сил між окремими територіями;

функція розвитку населення – сприяє змінам соціально-психологічних характеристик людей, розширенню світогляду, накопиченню знань про різні сфери життя, обміну трудовими навичками і виробничим досвідом, розвитку особистості, інтеграції національних культур;

економічна функція – розглядається в аспекті забезпечення кількісної та якісної відповідності між попитом та пропозицією робочої сили різної кваліфікації у різних регіонах та країнах;

відтворювальна функція – забезпечує отримання матеріальних вигід від трудової міграції і є підставою для розширеного відтворення робочої сили;

соціальна функція – визначається рівнем економічного розвитку країни і її політики та сприяє реалізації завдання підвищення життєвого рівня і соціального розвитку населення.

Міграційні процеси формуються під впливом багатьох чинників, обставин та ситуацій. Чинники конкретизуються у причинах, які переважно обумовлені незадоволеністю певними параметрами суспільного буття. Тобто рішення залишитися в країні або мігрувати може бути прийнятим під впливом багатьох причин.

Аналіз наукових публікацій вітчизняних вчених, присвячених проблемам міграції населення [4; 7; 9; 14], дозволяє всі фактори притягання та виштовхування умовно розподілити на п'ять груп: економічні, соціальні, культурні, політичні та екологічні (рис. 2).

Складність міграційних процесів зумовила виникнення різноманітних теорій міграції. Науковці визначають як визначальну причину міграції дуже різні чинники, що іноді навіть суперечать один одному. Тому доцільно всі теоретичні підходи до визначення міграції розділити на дві групи:

теорії, що розглядають чинники і причини міграції – спираються на сукупність об'єктивних та суб'єктивних причин, що впливають на прийняття рішення про міграцію (неокласична економічна теорія, неокласична мікроекономічна теорія, концепція просторової самоорганізації населення, концепція нової економіки трудової міграції);

теорії, що фокусуються на аналізі механізмів саморозвитку та самопідтримки міграції (теорія соціального капіталу, теорія міграційних мереж Д. Массея, теорія сукупної причинової зумовленості Д. Массея, соціологічна теорія ризиків, інституційна теорія, теорія трьох стадій міграційного процесу). На рис. 3 представлено класифікацію теоретичних моделей аналізу міграційних процесів, що розкривають чинники та закономірності динаміки міграції [1; 5; 6; 22; 23; 25].

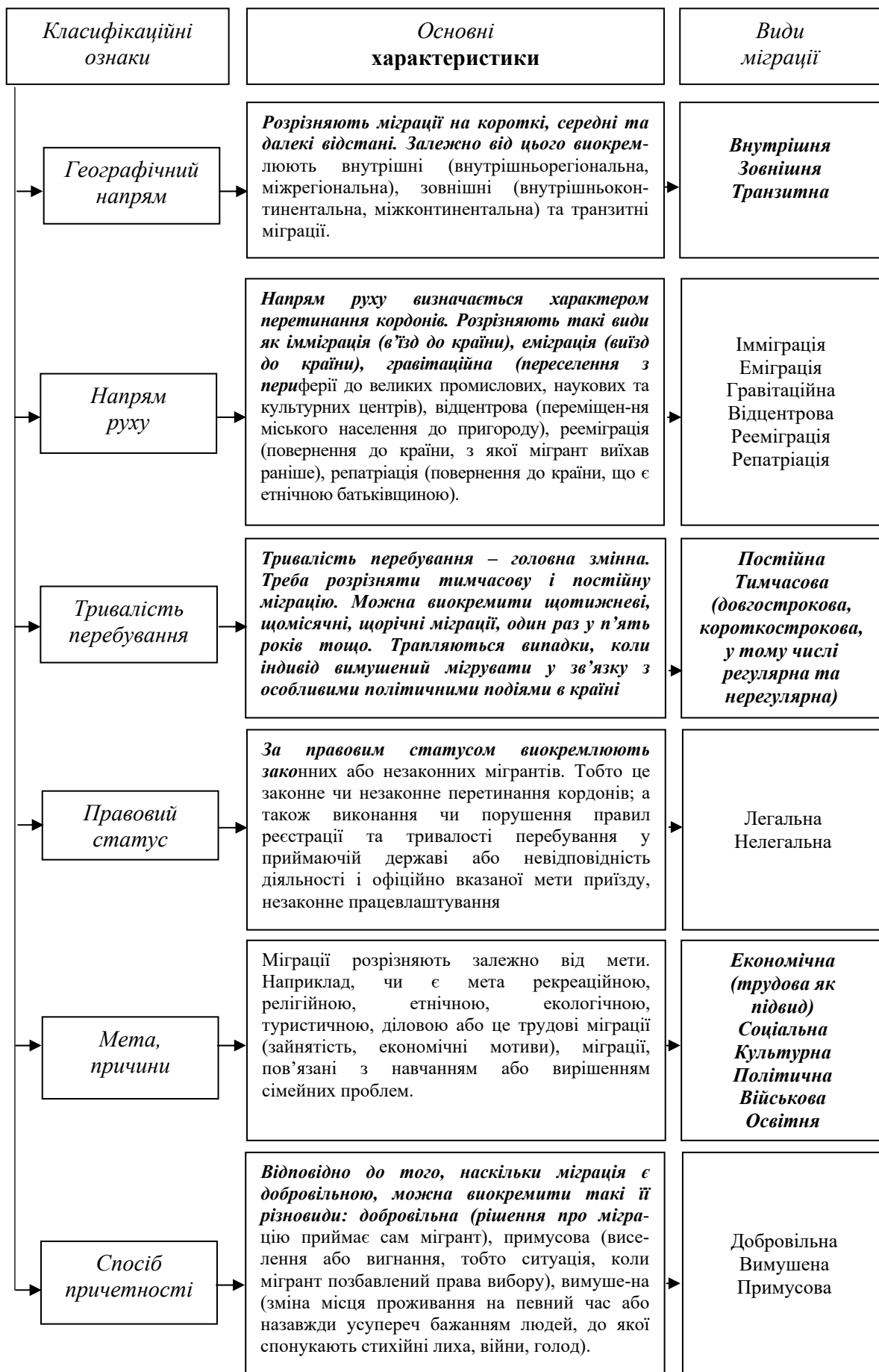

Рис. 1. Класифікація видів міграції населення*

* Складено автором

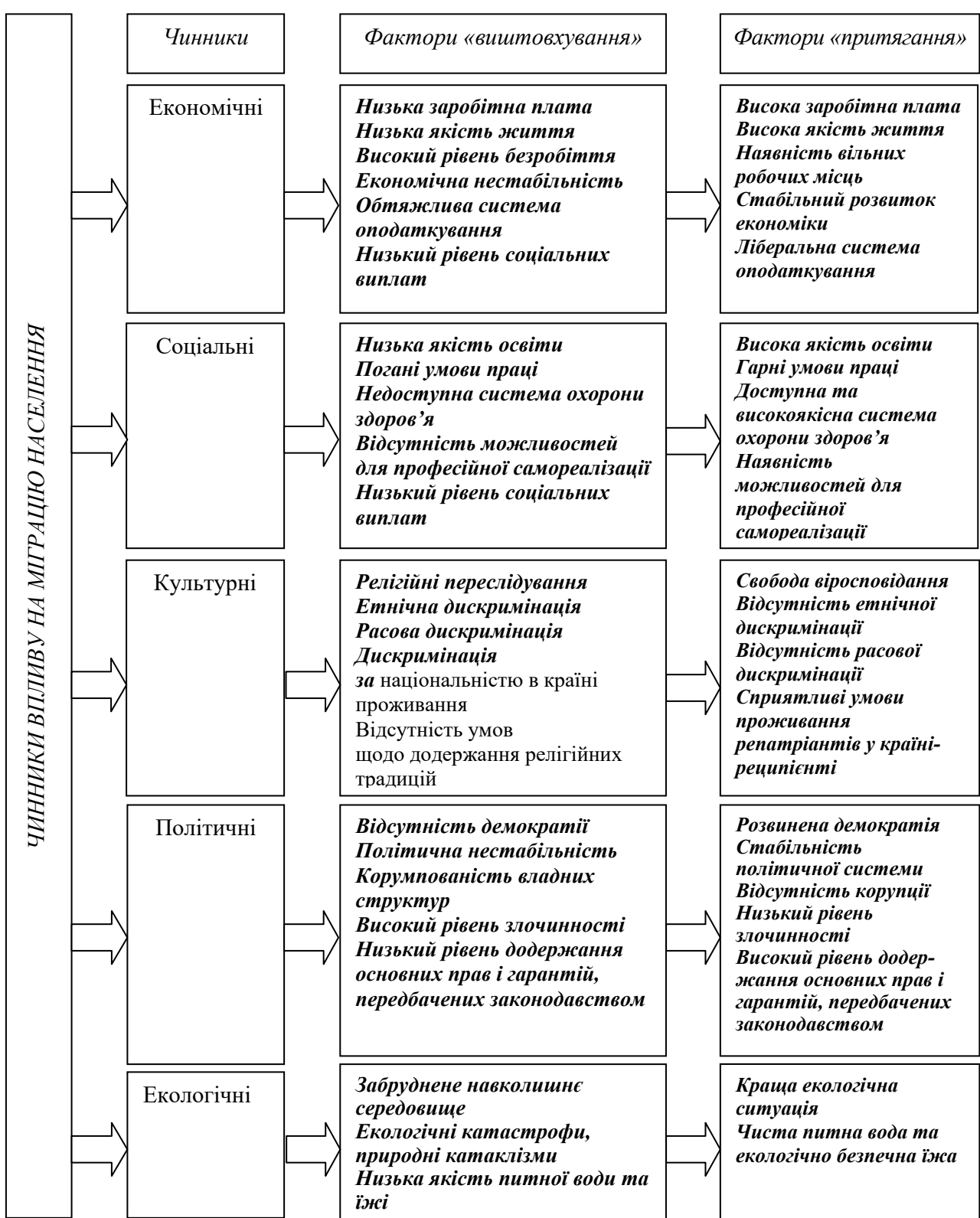

Рис. 2. Чинники впливу на міграцію населення *

* Складено автором

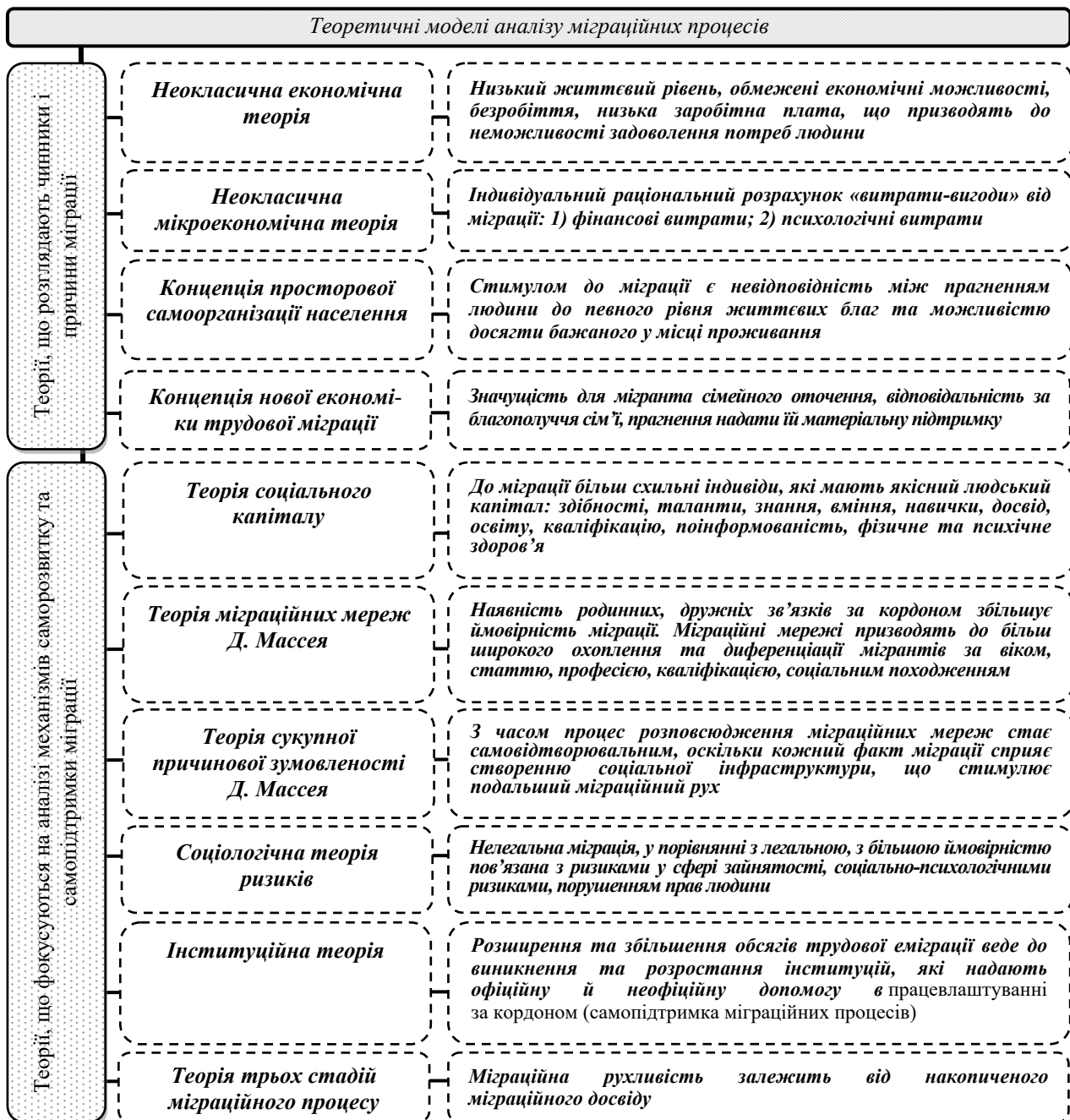

Рис. 3. Класифікація теоретичних моделей аналізу міграційних процесів *

* Складено автором

Аналіз існуючих теорій міграції, наукових праць з цієї проблематики та результатів соціологічних досліджень дає підставу стверджувати, що на міграційні процеси мають значний вплив економічні реформи, державне управління, ситуація на ринку праці, екологічні загрози, рівень задоволеності працею та рівнем життя, інформаційна обізнаність щодо країни-реципієнта, належність до певної етнічної групи, вік, стать, освіта, професія, кваліфікація, соціальний статус, фізичне та психічне здоров'я потенційних мігрантів, сім'я мігрантів, умови та чинники зміни їх сімейних цінностей.

Міграція є складним явищем, має як позитивні, так і негативні наслідки. Для різних країн і регіонів наслідки міграції можуть бути неоднаковими, як для тих, що віддають робочу силу, так і тих, що її приймають. Тому розглянемо позитивні та негативні наслідки міграції для країн еміграції та країн імміграції [10; 12; 24]. Міграційні наслідки для країн-донорів та країн-реципієнтів представлені у табл. 1.

Міграційні наслідки для країн-донорів та країн-реципієнтів

Країни-донори

Країни-реципієнти

Позитивні наслідки

Пом'якшення умов безробіття на національному ринку праці
 Мінімізація напруженості внутрішнього ринку праці
 Більш успішна реалізація трудового потенціалу
 Можливість отримання нових знань, професійного досвіду та покращення кваліфікації мігрантами
 Збільшення віддачі від індивідуальних інвестицій в освіту
 Розширення міжнародних соціальних зв'язків
 Приплив грошових надходжень мігрантів
 Покращення матеріального стану родин мігрантів
 Особисте інвестування мігрантів
 Податок з прибутку фірм-посередників
 Оптимізація бюджетного навантаження
 Збільшення масштабів та розширення напрямів інвестиційної діяльності, зокрема приватного інвестування
 Приплив інновацій, міжнародне співробітництво
 Встановлення тісних зв'язків між країнами
 Підвищення загального культурного рівня населення

Зростання продуктивності та ефективності праці
 Покращення стандартів праці
 Прискорений розвиток наукових досліджень та зростання економічної активності
 Поліпшення ситуації на ринках праці з працедефіцитною кон'юнктурою
 Оптимізація структури ринку праці за рахунок реалізації вакансій нерезидентами в різних сферах економіки
 Економія на інвестиціях у освітній потенціал
 Оптимізація інвестиційних ресурсів при підготовці спеціалістів різних профілів, при реалізації академічних наукових розробок
 Покращення демографічної ситуації
 Зростання податкових надходжень до бюджету зі сторони мігрантів
 Підвищення інноваційно-технологічного розвитку економіки за рахунок праці висококваліфікованих мігрантів
 Інформаційні потоки та співробітництво з країнами-донорами
 Підвищення експортних можливостей
 Розвиток культурної різноманітності та посилення творчого начала
 Формування нових інтегрованих культурних цінностей та удосконалення принципів ділової етики

Негативні наслідки

Втрата людського потенціалу, як у кількісному, так і у якісному аспекті
 Відплив інтелектуального потенціалу
 Звуження потенційних можливостей інноваційно-технологічних розробок за рахунок еміграції інтелектуальної еліти
 Втрати професійних навичок і кваліфікації, за умови роботи не за спеціальністю
 Скорочення віддачі від інвестицій в людський капітал, освіту
 Зниження продуктивності
 Звуження потенційних валютно-фінансових операцій на внутрішньому ринку
 Можлива дискримінація громадян під час тимчасової роботи за кордоном
 Зростання цін на внутрішніх ринках при існуючій низькій купівельній спроможності основної маси населення
 Відсутність офіційно укладеного договору призводить до незахищеності трудових прав мігрантів
 Зневіра у майбутнє, перспективність розвитку країни
 Втрати національної самосвідомості, соціальне сирітство
 Посилення соціальної напруги у родинах, суспільстві

Виникнення конкуренції за високооплачувану роботу між корінним населенням та мігрантами
 Посилення навантаження на соціальну систему країни
 Додаткове навантаження на освітньо-академічний та науковий сектори економіки
 Зростання дефіциту бюджету за рахунок вимушених додаткових вкладень інвестиційних ресурсів (що пов'язані з міграційними процесами) у різні сфери економіки
 Зміна національного складу країни
 Страйки, акції протесту мігрантів
 Етнічні непорозуміння, конфлікти, формування криміногенної ситуації у місцях компактного проживання мігрантів
 Монополізація мігрантами деяких областей економічної активності
 Перехід легальної міграції до нелегальної, ведення прихованих валютних операцій
 Можлива передача нових технологій закордонним конкурентам
 Загострення політичної ситуації
 Підвищення рівня можливої втрати культурної ідентичності нації; збільшення загрози загострення соціально-культурних конфліктів (міжнаціональних, міжетнічних)

* Складено автором

Для комплексної оцінки наслідків міграції обов'язковим є також аналіз якісних характеристик, оскільки теоретично вплив міграції на ринки праці приймаючих країн та таких, що віддають робочу силу, залежить від рівня кваліфікації, оскільки попит на неї є різним. Так, на некваліфіковану силу він еластичний, а на кваліфіковану – нееластичний [19, с. 239-242].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що вивчення питань міграції має досить тривалу історію та значний вплив на розвиток суспільства – переміщення населення з однієї місцевості в іншу відбувалося у всі історичні епохи. Міграція характеризується такими ознаками: факт переміщення; постійна або тимчасова зміна місця проживання та (або) роботи; перетин кордонів певних територій; постійне або тимчасове перебування на новому місці знаходження; відсутність на попередньому місці перебування; зміна правового статусу мігранта; правове регулювання приймаючої території. Міграційні процеси за змістом, причинами та наслідками мають джерела та різні форми прояву майже у всіх сферах життєдіяльності людини і суспільства, вивчаються в різних контекстах і на різних рівнях.

Отже, міграційні процеси мають значне суспільне значення і поділяють світ на тих, хто виграв і тих, хто програв. Це обумовлює як неоднозначне ставлення до міграції та мігрантів на рівні держав, що формалізується у вигляді певного варіанту міграційної політики, так і об'єктивну необхідність державного регулювання міграційних процесів, які, з одного боку є об'єктом прямого впливу держави, та з іншого, демонструють опосередковану чутливість до політичних рішень.

Бібліографічний список:

1. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ. / Г.С. Беккер. – М.: ГУВШЭ, 2003. – 672 с.
2. Боруца І. Міграційне право ЄС / І. Боруца. – К.: Вид-во ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка. – 130 с.
3. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 848 с.
4. Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е.М. Лібанової, О.В. Позняка. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – 206 с.
5. Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения / В.А. Ионцев. – М.: Диалог, МГУ, 1999. – 370 с.
6. Майер Дж.М. Основні проблеми економіки розвитку / Дж.М. Майер, Дж.Е. Раух, А. Філіпенко. – К.: Либідь, 2003. – 688 с.
7. Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія / О.А. Малиновська. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 123 с.
8. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний, національний виміри / За ред. Ю. Римаренко. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.
9. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи. / За ред. О.В. Позняка. – Умань, 2007. – 276 с.
10. Міжнародна економіка: підручник / Д.Г. Лук'яненко, А.М. Поручник, Я.М. Столярчук. – К.: КНЕУ, 2014. – 762 с.
11. Моисеенко В.М. Миграция как объект комплексного исследования / В.М. Моисеенко // Народонаселение: современное состояние и перспективы развития научного звания. – М.: МГУ. – 1997. – С. 23-30.
12. Полянська Я.Л. Проблеми і наслідки міграції в Україні / Я.Л. Полянська // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. – Тернопіль: Економічна думка. – 2004. – С. 74-77.
13. Практическая демография / Под ред. Л.Л. Рыбаковского. – М.: ЦСП, 2005. – 280 с.
14. Романюк М.Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки: Методологія і практика регулювання / М.Д. Романюк. – Львів: Світ, 1999. – 292 с.
15. Рошин С.Ю. Экономика труда: экономическая теория труда: Учебное пособие / С.Ю. Рошин, Т.О. Разумова. – М.: ИНФА-М, 2001. – 400 с.
16. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика / Л.Л. Рыбаковский. – М.: Наука, 1987. – 200 с.
17. Слюсаревський М.М. Психологія міграції / М.М. Слюсаревський, О.Є. Блинова. – Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2013. – 244 с.
18. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1988. – 1600 с.
19. Столярчук Я. Сучасна сегментація та ключові тенденції розвитку світового ринку праці / Я. Столярчук, С. Поручник // Україна: аспекти праці. – 2014. – № 7. – С. 12-17.
20. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования / А.У. Хомра. – К.: Наукова думка, 1979. – 148 с.
21. Geist V. Sociologicky slovník / V. Geist. – 1992. – 580 p.
22. Harris J.R. Migration, unemployment, and development: A two – sector analysis / J.R. Harris, Michael P. Todaro // American Economic Review. – 1970. – № 60. – P. 126-142.

23. Mincer J. *Schooling: Experience and Earnings* / J. Mincer. – N.Y., 1974.
24. Rogers A. *Introduction to My ciltiregional Mathematical Demography* / A. Rogers. – New York: Unify – Interscience publications, 1975. – 203 p.
25. Sassen S. *Losing control? Sovereignty in an Age of Globalization* / S. Sassen. – N.Y.: Columbiya Univ. Press, 1996. – 148 p.

Bezuglyi P. H. Migration as an object of political research.

In the article the author examines the theoretical principles of the study of migration processes in the context of state policy, whose influence determines the dynamics of scales, directions, intensity of migration. The approaches to the definition of «migration», «migration mobility» and «migration mobility» are analyzed. It is established that migration processes in terms of content, causes and consequences have sources and various forms of manifestation in almost all spheres of human and social life, are studied in different contexts and at different levels. The article deals with the classification of types of migration according to such classification features as geographic direction, direction of movement, duration of stay, legal status, purpose, causes, way of involvement. On the basis of the analysis of scientific works, functions (accelerating, selective, redistribution of labor force, population development, economic, reproductive, social) and factors influencing migration of the population (economic, social, cultural, political and environmental) are singled out. The theoretical models of the analysis of migration processes are systematized, which are expediently divided into two groups: the theory considering the factors and causes of migration (neoclassical economic theory, neoclassical microeconomic theory, the concept of the spatial self-organization of the population, the concept of a new economy of labor migration) and the theory that focuses on the analysis of self-development mechanisms and self-support for migration (the theory of social cap Italy, the theory of migratory networks D. Massey, the theory of the total causal condition D. Massey, the sociological theory of risks, the institutional theory, the theory of three stages of the migration process). It has been established that for different countries and regions, the consequences of migration can be different, both for those who give the labor force and those who accept it. The article presents the positive and negative effects of migration for donor countries and recipient countries.

Key words: migration, types of migration, factors of influence, theoretical models of analysis of migration processes, migration consequences, donor countries, recipient countries.

УДК 352.07.(477.82–25)

Бортнікова А. В., Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ ЛУЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ

Здійснено аналіз еволюції структурних змін Луцької міської ради на етапі демократичної трансформації України у 1990–2017 рр. Показано кількісні та якісні зміни депутатського корпусу ради, її виконавчого комітету, постійних комісій, департаментів, управлінь, відділів і комісій, залежно від соціально-економічного розвитку країни і політики центральної влади. Акцентовано увагу на процесах, що відбувалися після чергових місцевих виборів, коли щоразу змінювався кількісний і якісний склад ради. Зосереджено увагу на процесах децентралізації, що супроводжуються переданням повноважень органів державної влади на місця. Розкрито хід реалізації завдань «Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні», вимог законів України «Про доступ до публічної інформації», «Про регулювання містобудівельної діяльності», «Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», Постанови Кабінету Міністрів «Про містобудівний кадастр» тощо. Показано, що збільшення штатів відбулося у секретаріаті й відділі звернень, в управлінні містобудування і новоствореного управління транспорту міської ради, управлінні земельних ресурсів, дозвільному центрі та відділі державної реєстрації суб'єктів господарювання міської ради. Доведено позитивні зрушення, що відбулися у досліджуваній період в діяльності Луцької міської ради у напрямі більшої прозорості, підконтрольності й підзвітності територіальній громаді. Засвідчено позитивний досвід міської ради щодо наближення послуг населенню міста через спеціально створений департамент – Центр надання адміністративних послуг виконкому Луцької міської ради.

Ключові слова: *міське самоврядування, децентралізація, Луцька міська рада, виконавчий комітет, постійні комісії, депутати.*

Демократична трансформація політичної системи України неможлива без докорінного реформування місцевого самоврядування на засадах децентралізації, субсидіарності й відповідальності влади перед місцевою територіальною громадою. Ці та інші принципи народовладдя покладено в центр завдань адміністративно-територіальної реформи, що відбувається згідно «Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні», що прийнята урядом 1 квітня 2014 р. Її практична реалізація, у свою чергу, передбачає зміни структури органів місцевого самоврядування, які б, із врахуванням вимог вітчизняного законодавства, поєднували існуючі демократичні традиції з новаторством.

Метою статті є з'ясування кількісних і якісних змін структури Луцької міської ради та її виконавчих органів у період 1990–2017 рр.

Проблеми демократичного реформування органів місцевого самоврядування на засадах децентралізації є предметом ґрунтовного аналізу вітчизняних науковців, серед яких слід виділити праці О. Батанова, В. Кравченка, Ю. Ковбасюка, О. Лазор, В. Малиновського, М. Пітцика, П. Трачука та ін. Значну увагу вченими приділено проблемі розподілу влади між центром й місцевими територіальними громадами. Водночас, аналіз структурних змін на рівні міських рад, зокрема Луцької міської ради, залишається поза увагою науковців.

Наприкінці 1980-х рр. політичне керівництво СРСР під тиском процесів лібералізації вдалося до запізнілої спроби реформування політичної системи країни. За своїм змістом її спрямовано на збереження монополії КПРС під пропагандистськими гаслами всевладдя рад. Втілена у заклик «Вся влада Радам!» ця ідея дозволила свого часу більшовикам перемогти своїх політичних опонентів. У структурі представницьких органів державної влади з'являються нові ланки: з'їзди народних депутатів СРСР та з'їзди народних депутатів союзних і автономних республік, на місцевому рівні – президії рад. Після відповідного обговорення вносяться зміни до Конституції СРСР і конституцій союзних і автономних республік, визначається порядок виборів до нових

органів влади. Специфікою електоральної кампанії 1990 р. було те, що по-перше, вибори проходили на базі радянського законодавства, по-друге, обрані за існування СРСР, ради залишалися легітимними в умовах незалежності України до 1994 р.

Вибори 4 березня 1990 р. проходили на підставі Закону УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» від 27 жовтня 1989 р. За законом кількість народних депутатів рад в містах обласного підпорядкування, яким був Луцьк, мала складати від 50 до 250 осіб (ст. 16). До Луцької міської ради обрано 120 народних депутатів, які входили до численних постійних комісій ради. Членами виконкому міської ради стали 29 депутатів. Голова міської ради та її виконавчого комітету очолив її президію. Такий великий склад депутатського корпусу міської ради був даниною радянській традиції, коли рівень демократизму політичного режиму вимірювався кількістю депутатів рад. Так, якщо в 1959 р. до вищого представницького органу Луцька обрано 191 депутат, у 1961 р. – 229, 1963 р. – 250, то склад Луцької міської ради у 1980-і рр. нараховував 330 (!) обранців [1, с. 299]. Із метою розширення гласності серед населення міста, більш повного його інформування на першій сесії Луцька міська рада вирішила організувати видання друкованого органу міської ради – міської газети, яка отримала промовисту назву «Народна трибуна». На другій сесії ради гостро дискутувалося питання про створення муніципальної міліції.

На початку лютого 1991 р. в області проходила кампанія щодо реорганізації органів місцевої влади відповідно до Закону «Про місцеві ради та місцеве самоврядування». Однією із новацій цього закону стало рішення про об'єднання посад голів рад і голів їх виконавчих комітетів. Із врахуванням цієї обставини пройшли вибори нових голів обласних, районних і міських рад.

1991 р. став роком земельної реформи в Україні. Відповідно до постанови Верховної Ради УРСР від 18 грудня 1990 р. «Про земельну реформу», всі землі України з 15 березня 1991 р. оголошено об'єктами земельної реформи. Органам влади на місцях потрібно було провести великий комплекс заходів щодо її впровадження. Із метою координації робіт у здійсненні реформи в Луцьку створено відповідну комісію, а при міськвиконкомі утворено сектор земельних ресурсів і земельної реформи.

Розпад радянської системи і загострення соціальних проблем призвели до зростання рівня злочинності. За таких умов президія міської ради 5 червня 1990 р. прийняла рішення створити міський тимчасовий комітет по боротьбі із злочинністю. Однак, більш як річний термін його існування показав нежиттєдіяльність і формалізм у створенні комітету, відсутність будь-якого впливу на криміногенну ситуацію в місті. Тому виконавчий комітет вирішив зупинити подальшу діяльність зазначеного комітету. Враховуючи складну криміногенну ситуацію в місті, функції координації боротьби зі злочинністю покладено на виконавчий комітет ради [2].

24 серпня 1991 р. стало початком відліку нового часу в житті українського народу. Його ознакою став перехід до створення підвалин сучасної демократичної держави. Виконком Луцької міської ради 24 серпня 1991 р. на виконання рішення позачергової сесії ради та Постанови Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. «Про департизацію органів прокуратури, МВС, КДБ, органів державного управління Республіки Україна», прийняв рішення «Про заходи виконкому у зв'язку зі зміною суспільно-політичної ситуації в краї», відповідно до яких припинялося членство в будь-якій партії членів виконавчого комітету.

Паралельно із процесом департизації відбувалися і процеси декомунізації, ще засвідчує рішення Луцького міськвиконкому від 12 вересня 1991 р. «Про створення творчої групи по перейменуванню назв вулиць, районів, міст». Того часу в суспільстві широко дискутувалася проблема альтернативної військової служби. Відповіддю на суспільний запит стало створення у другій половині 1992 р. при міськвиконкомі комісії в справах альтернативної служби.

Після місцевих виборів 1994 р. склад Луцької міської ради народних депутатів порівняно з 1990 р. зменшився на три чверті – зі 120 до 30 депутатів. На першій сесії ради утворено виконавчий комітет ради у складі 11 осіб. Структура виконкому міської ради та його управлінь не швидко, але змінювалася відповідно до суспільних потреб. 12 січня 1995 р. створено відділ з приватизації житлового фонду виконавчого комітету ради. Проте його діяльність розпочато ще у лютому 1993 р., коли в Луцьку на виконання Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» (19.06.1992 р.) створено відділ з приватизації державного житлового фонду при Комітеті по майну комунальної власності.

Соціально-економічна криза болуче вдарила по малозахищених верствах населення – пенсіонерах, інвалідах і працівниках держбюджетної сфери. Із метою їх соціального захисту в лютому 1995 р Кабінет Міністрів України приймає Постанову «Про надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг». Відповідно до постанови,

а також виконуючи рішення виконкому Волинської обласної ради, при Луцькому міськвиконкомі створено відповідний відділ чисельністю у 34 штатних одиниці [3, арк. 23–25].

Між місцевими виборами 1994 і 1998 рр. принципових змін у структурі Луцької міської ради не відбулося. У 1996 р. друкованим органом ради стала газета «Луцький замок». Напередодні місцевих виборів 1998 р. прийнято рішення про збільшення кількості Луцької міської ради до 40 депутатів.

Із 1 січня 1999 р. в усіх районах і містах обласного значення почали діяти управління юстиції й органи державної виконавчої служби. Їх створено на виконання відповідної постанови Кабінету Міністрів. Органи державної виконавчої служби є важливими не лише в плані захисту прав людини, а й виконання судових рішень. Наприклад, у 1998 р. своєчасно здійснювалося лише 30 % цих рішень, стільки ж – із порушенням термінів, а 40 % – не виконувались взагалі. Завданням новоствореної структури – проведення роботи в місцевих органах виконавчої влади, на державних підприємствах, в установах й організаціях щодо приведення нормативно-правових актів у відповідність до Конституції й чинного законодавства [4].

На наступних місцевих виборах 2002 р. склад Луцької міської ради збільшився ще на п'ять депутатських місць і став нараховувати 45 депутатів. Кількість постійних депутатських комісій дорівнювала восьми.

Після місцевих виборів 2006 р. виконком Луцької міської ради нараховував 11 осіб. Кількість постійних комісій збільшилася з восьми до 11. Але рішенням Луцької міської ради від 06.06.1997 р. ліквідовано постійну комісію міської ради з питань житлово-комунального господарства, навколишнього середовища та екології і постійну комісію міської ради з питань промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики та енергозбереження. Замість них утворено постійну комісію міської ради з питань житлово-комунального господарства, екології, транспорту та енергозбереження.

2007 р. Київський міжнародний інститут соціології досліджував рівень задоволеності лучан послугами міських служб. Виявилось, що більшість респондентів – 83,7 % вважали себе мало або зовсім непоінформованими про діяльність місцевої влади та про послуги, які вона надає. Вирішити проблему поінформованості громадян із зазначеного питання допомогла реалізація у 2008–2009 рр. проекту «Налагодження стійкої комунікації між місцевою владою та територіальною громадою шляхом встановлення мультимедійних кіосків у виконавчих органах Луцької міської ради», що впровадив виконавчий комітет за підтримки Фонду Східна Європа за рахунок коштів, наданих Координатором проектів ОБСЄ в Україні та Агентством США з Міжнародного розвитку (USAID). Головна ідея програми полягала у встановленні 4-сенсорних інформаційних кіосків – інформатів в приміщеннях Луцької міської ради [5].

Напередодні місцевих виборів 2010 р. сесія Луцької міської ради прийняла рішення про збільшення депутатського корпусу з 45 до 50 депутатів. Після місцевих виборів 2010 р. утворено десять постійних комісій Луцької міської ради і виконком у складі 13 осіб.

Період від місцевих виборів 2010 р. і до наступних виборів 2015 р. знаменувався помітними змінами у структурі Луцької міської ради, пов'язаних із процесами децентралізації і переданням функцій державних центральних органів на місця. Наприкінці грудня 2010 р. міська рада прийняла рішення «Про затвердження структури виконавчих органів влади, загальної чисельності апарату ради та її виконавчих органів». Тоді у структурі органів ради затверджено 445 штатних одиниць. Упродовж 2011–2012 рр. у зв'язку із змінами у чинному законодавстві міська рада мала збільшити загальну кількість працівників на 13 штатних одиниць. Останнє пов'язано із збільшенням навантаження на відповідні структури виконкому у зв'язку із виконанням вимог законів України «Про доступ до публічної інформації», «Про регулювання містобудівельної діяльності», «Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» та Постанови Кабінету Міністрів «Про містобудівний кадастр». Збільшення штатів відбулося у секретаріаті й відділі звернень, в управлінні містобудування та новоствореному управлінні транспорту міської ради, управлінні земельних ресурсів, дозвільному центрі й відділі державної реєстрації суб'єктів господарювання міської ради [6].

Для проведення консультацій із громадськістю з питань формування та реалізації державної політики і вирішення питань життєдіяльності міста при Луцькому міському голові у травні 2011 р. створено постійно діючий колегіальний консультативно-дорадчий орган – Громадську раду у складі 26 осіб, переважно громадських активістів, керівників культурно-освітніх закладів і ЗМІ.

Луцька міська рада виконує й дещо специфічні функції у сфері юриспруденції. На виконання листа територіального управління Державної судової адміністрації України у Волинській області

від 13.06.2012 р., відповідно до чинного законодавства України, міська рада формувала списки присяжних в місту Луцьку для Луцького міськрайонного суду Волинської області.

Важливою подією у контексті вдосконалення роботи виконавчих органів міської ради, наближення послуг до людей, стало відкриття в Луцьку улітку 2013 р. Центру надання адміністративних послуг виконкому Луцької міської ради (ЦНАП). Якщо на початку 2015 р. зазначений центр надавав 289 послуг, то у квітні 2016 р. вже 304. За день ЦНАП обслуговував від 400 до 900 громадян [7].

На хвилі зростання активності громадянського суспільства, викликані подіями Революції Гідності й під тиском громадськості у березні 2014 р. прийнято рішення про оновлення складу виконкому за рахунок представників громадськості, які активно відстоювали на Волині цінності Майдану. На сесії Луцької міської ради ухвалено рішення про збільшення складу виконкому з 13 до 19 осіб. До міськвиконкому увійшли шість громадських активистів від суспільно-політичних інституцій: «Автомайдан-Україна»; «Центр ефективних технологій»; «Самооборона Майдану»; «Громадський сектор»; Волинський інститут права, обласна організація Української спілки ветеранів Афганістану, депутатська група «Рідне місто» [8].

Процеси децентралізації, що проголошені як визначальний тренд адміністративно-територіальної реформи, вимагали відповідних змін. Так, на сесії міської ради, що відбулася у червні 2015 р. ухвалено рішення про створення відділу державного архітектурно-будівельного контролю Луцької міської ради. Відділ створено відповідно до закону України, що стосується децентралізації повноважень у сфері архітектурно-будівельного контролю та удосконалення містобудівного законодавства [9].

Улітку 2015 р. рішенням сесії в Луцьку замість відділу муніципальної дружини, в якому працювало 12 посадовців, створено департамент муніципальної поліції Луцької міської ради, який мав у своєму складі 25 штатних одиниць. У його структурі створено відділи протидії стихійній торгівлі, контролю за благоустроєм і санітарним станом міста та сектор демонтажів. Підрозділ фінансується за рахунок місцевого бюджету [10].

За результатами місцевих виборів 2015 р. у міській раді сформовано її новий склад, який порівняно із минулим скоротився на вісім місць і складав 42 депутати. На першому пленарному засіданні Луцької міської ради сьомого скликання обрано її секретаря і визначено персональний склад постійних комісій, зокрема: з питань соціального захисту, охорони здоров'я, материнства та дитинства, освіти, науки, культури, мови; генерального планування, будівництва, архітектури та благоустрою, житлово-комунального господарства, екології, транспорту та енергозбереження; міжнародного співробітництва, інформаційної політики, молоді, спорту та туризму; дотримання прав людини, законності, боротьби зі злочинністю, депутатської діяльності, етики та регламенту; планування соціально-економічного розвитку, бюджету та фінансів; комунального майна та приватизації; земельних відносин та земельного кадастру; торгівлі, послуг та розвитку підприємництва [11]. Порівняно із попереднім скликанням кількість комісій зменшилася з десяти до восьми. На першій сесії обрано чотирьох заступників міського голови й вирішено обрати склад виконкому із 20 осіб. На другій сесії міськради обрано п'ятого заступника голови міської ради.

У зв'язку з передачею з 1 січня 2016 р. органам місцевого самоврядування повноважень у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та у сфері державної реєстрації юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців у міській раді вирішено скоротити відділ державної реєстрації речових справ на нерухоме майно та їх обтяжень, а повноваження щодо державної реєстрації суб'єктів господарської діяльності передано Центру надання адміністративних послуг [12].

Структура Луцької міської ради на початок січня 2016 р. мала такий вигляд. Департаменти: «Центр надання адміністративних послуг в Луцьку»; соціальної політики; житлово-комунального господарства; муніципальної поліції; економічної політики. Управління: туризму та промоції міста; земельних ресурсів; містобудування та архітектури; культури; освіти; фінансів та бюджету; капітального будівництва; з питань надзвичайних ситуацій та цивільного захисту; розвитку підприємництва та реклами; охорони здоров'я; міжнародного співробітництва та проектної діяльності; транспорту та зв'язку. Відділи, служби і комітети: інформаційної роботи; організаційний; оборонно-мобілізаційної і режимно-секретної роботи; загальний; у справах сім'ї та молоді; ведення Державного реєстру виборців; екології; обліку та звітності; господарсько-технічний; управління майном міської комунальної власності; кадрової роботи та нагород; архівний; реєстру житлового фонду департаменту житлово-комунального господарства; зв'язків з громадськістю; фінансового контролю та аудиту; програмно-комп'ютерного забезпечення; охорони праці; державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень; державного

архітектурно-будівельного контролю; служба у справах дітей; комітет по фізичній культурі та спорту.

Із початку квітня 2016 р. відповідно до логіки децентралізації, документальну фіксацію місця проживання фізичних осіб в Луцьку став здійснювати відділ ведення Реєстру територіальної громади Луцької міської ради. Відповідно до законодавства, відділ щомісяця подає інформацію для поповнення Державного реєстру виборців та формує базу даних для створення муніципального реєстру. Зокрема, за неповний рік робота відділу принесла міському бюджету понад 154 тис. грн адміністративного збору [13].

У 2017 р. при виконавчому комітеті Луцької міської ради працювали такі комісії: адміністративна, спостережна, з питань поновлення прав реабілітованих, міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення. Дорадчі органи: архітектурно-містобудівна рада, громадська рада при міському голові, координаційна рада з питань малого та середнього підприємництва, рада директорів підприємств та організацій міста при Луцькому міському голові.

Організаційно-процедурні питання діяльності виконавчого комітету та виконавчих органів Луцької міської ради, міського голови, його заступників регулює Регламент роботи виконавчого комітету Луцької міської ради. За ст. 2.9 Регламенту виконавчий комітет визнається юридичною особою, має велику та малу гербову печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, реєстраційні та особові рахунки в органах державного казначейства [14].

Отже, структура Луцької міської ради еволюціонувала у напрямі роздержавлення і децентралізації, що вимагала логіка демократичної трансформації політичної системи України. На цьому шляху відбулася департизація рад, сформувано оптимальну і сталу структуру депутатського корпусу, виконавчого комітету, постійних комісій ради. Подальше реформування її структури зумовлено завданнями «Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні» і відбувається у напрямі передання функцій державних і центральних органів на рівень територіальної громади.

Бібліографічний список:

1. Бортніков В. І. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009 рр.) : монографія / В. І. Бортніков, А. І. Пархом'юк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – 384 с.
2. Про хід виконання рішення президії Луцької міської Ради народних депутатів від 05.06.1990 № 7 «Про створення міського тимчасового комітету по боротьбі із злочинністю»: Рішення Луцького міськвиконкому № 367 від 11.07.91 // Держархів Волинської обл. Р-4. Оп. 6. Спр. 2227. Арк. 226.
3. Держархів Волинської обл.: Р-4. Оп. 6. Спр. 2566. Арк. 23–25.
4. Пахолок Л. Управління юстиції будуть і в районах / Л. Пахолок // Волинь. 1998. – 8 груд.
5. Ричук Ю. Знайомтесь: виконавчі органи Луцької міської ради / Ю. Ричук // Волинь-нова. – 2008. – 2 груд.
6. М. Світліковський. Штати скорочено на десять осіб / М. Світліковський // Луцький замок. – 2012. 9 лют.
7. Свереда Т. У контексті розвитку Луцька / Т. Свереда // Луцький замок. – 2016. – 7 квіт.
8. Світліковський М. Вплив громадськості буде більшим / М. Світліковський. – Луцький замок. – 2014. – 27 берез.
9. Світліковській М. Працювати на розвиток Луцька / М. Світліковський // Луцький замок. – 2015. – 2 лип.
10. Гарбарчук К. У міській раді – пропрезидентська фракція / К. Гарбарчук // Волинь-нова. – 2015. – 1 серп.
11. Луцький замок. – 2015. – 3 груд.
12. Світліковський М. Перед ухваленням бюджету затвердили цільові міські програми / М. Світліковський // Луцький замок. 2015. – 31 груд.
13. Харів О. «Прописку» держава віддала громаді. Яка користь? / О. Харів // Луцький замок. 2016. 10 лист.
14. Регламент роботи виконавчого комітету Луцької міської ради від 23.02.2017 № 110-1 (з врахуванням змін, внесених рішенням від 07.06.2017 № 307-1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lutskrada.gov.ua/pages/rehlament-roboty-vykonavchoho-komitetu-lutskoi-miskoi-rady.

Bortnikova A. V. Structural changes in the Lutsk city council in the context of democratic transformation of Ukraine.

The analysis of the evolution of structural changes in Lutsk City Council at the stage of the democratic transformation of Ukraine in 1990–2017 has been carried out. Quantitative and qualitative changes

in the parliamentary body of the council, its executive committee, permanent commissions, departments, administrations, departments and commissions, depending on social-economic development of the country and central government policies have been demonstrated. The emphasis was placed on the processes that took place after the regular local elections, when the quantitative and qualitative composition of the council changed every time. Focused attention has been paid to the processes of decentralization, which are being accompanied by the transfer of powers of state authorities to the local level. The process of realization of the tasks of the «Concept of reformation of local self-government and organization of territorial power in Ukraine», requirements of the laws of Ukraine «On Access to Public Information», «On Regulation of Urban Development Activities», «On State Registration of Legal Entities and Individuals», «On the Licensing System in the Sphere of Economic Activities», the Cabinet's Resolution «On the City-Planning Cadastre», etc. has been revealed. It has been indicated that the increase of the staffs took place in the secretariat and the appeal department, in the management of city planning and the newly created department of transport of the city council, land resources management, the licensing center and the department of state registration of business entities of the city council. The positive changes that had occurred in the investigated period in the activity of Lutsk City Council in the direction of greater transparency and accountability to territorial communities were demonstrated. The positive experience of the city council regarding the approaching of services to the city population has been certified through a specially created department – the Center for the Provision of Administrative Services of the executive committee of the Lutsk City Council.

Key words: *local self-government, decentralization, Lutsk city council, executive committee, permanent commissions, deputies.*

УДК 32:7.038.6

Груєва О. В., Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ПОЛІТИЧНИЙ АКЦІОНІЗМ: ПОНЯТТЯ, ФОРМИ, ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті концептуалізується поняття «політичний акціонізм» як система художньо виразнених форм політичного протесту, публічного обговорення та дискусії, у яких проявляється театралізація, ігрова компонента, видовищність, динамічність тощо. Підкреслено, що політичний акціонізм є сукупністю спектаклярних форм політичної участі, зазвичай, протестного й провокаційного (подекуди й асоціального) характеру з викликом існуючому політичному ладу. Аргументовано, що систему політичного акціонізму утворюють політичний перформанс, гепенінг, арт-інсталяція, стрит-арт, флешмоб, боді-арт та ін. Функціями політичного акціонізму визначено: інформаційно-комунікаційну, політичної соціалізації, політичної мобілізації. Політичний перформанс розглянено як різновид акціоністських практик, який є візуально-процесуальною композицією (грою, виступом) на політичну тематику зі символічними атрибутами, яка представлена випадковій чи запрошеній аудиторії. Політичний гепенінг визначено як акціоністську імпровізаційну форму політичної активності зі залученням ситуативних учасників, умовністю динамічно змінюваного сценарію акції. Політична інсталяція розглянена як просторова арт-композиція, елементи якої у поєднанні наділені символічністю, транслюючи, маніфестуючи певні політичні ідеї. Політичний флешмоб представлений як видовищно-ігровий різновид технологій політичного акціонізму, який полягає в одноразовому або хвилеподібному проведенні масових короткотривалих театралізованих акцій за попередньо узгодженим сценарієм. Політичний стрит-арт розглянутий як політично спрямоване вуличне мистецтво, яке переважно у межах урбанізованого простору візуалізує соціально-політичний процес. Представлені наукові підходи до тлумачення політичного боді-арту як виду акціонізму, який використовує мову тіла через нанесення на нього зображень для візуалізації політичної самоідентифікації.

Ключові слова: політичний акціонізм, постмодернізм, політичний перформанс, політичний гепенінг, політична арт-інсталяція, політична інсталяція, політичний флешмоб (політмоб), політично спрямований боді-арт.

В останні десятиліття формується нова (некласична) естетика політики; нею пропонується оновлене бачення форм репрезентації політичних ідей і вимог. Сьогодні виражає стійкий інтерес до нестандартних ігрових форматів донесення політичних ідей; у політичному процесі дедалі сміливіше застосовуються театралізовані форми політичної участі, зазвичай протестного, провокаційного характеру. Попри збереження класичних, усталених форм політичної активності, політичний процес модифікується завдяки образним, емоційно насиченим технологіям, які можна означити поняттям «політичний акціонізм». Акціоністи активно звертаються до політичних тем і переймають традиційні форми політичної активності, видозмінюючи їх (наприклад, демонстрація – монстрація, мітинг – гепенінг тощо), або пропонують абсолютно нові форми (наприклад, і-моб). Вони акцентують увагу на непередбачуваності сучасних подій, а для підкреслення цього втілюють свій задум політичної акції у креативну форму. Такі нові творчі форми інтерпретації політичних смислів потребують пояснення з позицій політичної науки. Отже, метою дослідження є концептуалізація новітніх форм політичного акціонізму (політичний перформанс, гепенінг, інсталяція, флешмоб (політмоб), стрит-арт і боді-арт), які й утворюють, на нашу думку, систему політичного акціонізму.

Проблематика дослідження започаткована в наукових розвідках щодо сутності акціонізму (політичного акціонізму), в яких акцентовано на таких поняттях, як «гра», «ігрові технології політичного процесу», «суспільство спектаклю» («соціум спектаклю»), «спектаклярні форми протесту» (О. Андрієнко, В. Бавикіна, Г. Дебор, М. Євреїнов, А. Зайцева, О. Кулик, І. Лященко, О. Саричев та ін.); дослідники вивчають процеси театралізації політики, характерні постмодерну.

Важливе значення мають джерела, які розкривають теоретичні характеристики окремих практик політичного акціонізму (Дж. Батлер, М. Бахтін, Д. Буличева, Д. Гончаренко, С. Зонтаг, Т. Ісакова, Д. Левчик, Г. Рейнгольд, К. Станіславська, С. Шомова, Я. Шумська та ін.). Також проблема нашого дослідження увиразнена в розвідках, присвячених використанню мистецьких акціоністських практик у вітчизняній (Г. Вишеславський, О. Ліщинська, Н. Мусієнко, В. Окаринський, К. Стукалова та ін.) і зарубіжній (С. Володенков, С. Федорченко, М. Цілімпуніді та ін.) політиці.

Окреслені форми новітнього політичного активізму можна визначити як спектаклярні; активізм починає уподібнюватися колективній драматургії, гра стає атрибутом громадсько-політичної активності. Політика набуває новітньої конфігурації, перетворюючись у своєрідний постмодерний спектакль. У «суспільстві спектаклю» (за Г. Дебором [2]) беззаперечними трендами стають поняття «симулякр», «віртуальність» і «спектакль (гра)». Спектакляризація політичного активізму є результатом низки еволюційних тенденцій, як-от еволюція горизонтальних мережевих взаємодій під впливом прогресу інформаційних технологій.

Постмодернізм привніс у політику тілесність, домінування візуальних образів, спонтанність, співучасть аудиторії, інтерактивність, нелінійність тощо. Це надало нового поштовху розвитку ігрових технологій в політичному процесі. Політичне постає як гра знаків (за Ж. Бодіаром [1]). Політика набула ознак видовищності, театралізації, що не випадково в умовах інформаційного вибуху та шуму: інтерес медіа та зацікавленість особи за значної кількості політичних подій може викликати або значима інформація, або нестандартно представлена, яка привертає увагу найперше формою подачі, а вже потім – змістом.

Політичний акціонізм об'єднує новітні форми художнього самовираження на політичну проблематику. Вони наділені системою виражальних засобів, глибокою образністю, знаковим кодом і символікою, художнім контекстом та підтекстом. В основі політичного акціонізму – символізація, з вкладанням у політичні акції очевидних і завуальованих підтекстів. Політичний акціонізм є соціокультурною рефлексією, формою переосмислення сталих політичних конструктів. Він вписується у соціокультурну матрицю постмодерного сьогодення, коли домінантою стає знаково-символічна діяльність; гра візуалізує політичний процес, будь-які прояви політики. Різноманітні практики політичного акціонізму втілюють ці формати гри у вимірі процесу боротьби за владу та її здійснення.

Політичний акціонізм визначаємо як систему художньо увиразнених форм політичного протесту, публічного обговорення та дискусії, у яких проявляється театралізація, ігрова компонента, видовищність, динамічність тощо. Він є сукупністю спектаклярних форм політичної участі, зазвичай, протестного й провокаційного (подекуди й асоціального) характеру з викликом існуючому політичному ладу. Політичний акціонізм об'єднує низку ненасильницьких технологій протесту на перетині політичного активізму й артистизму, які спрямовані не стільки на масове охоплення аудиторії, скільки на увагу медіа й отримання подальшого публічного резонансу. Отже, політичний акціонізм представляємо як мистецько-видовищно-ігрову форму донесення політичного.

Політичний акціонізм є системою його характеристик: 1) неінституційний характер; 2) зазвичай незаангажованість у донесенні певного політичного меседжу, але водночас політичний акціонізм може представляти певну ідеологію, політичну силу, бути провідником певних політичних ідей. Творцями перформансів, гепенінгів та інших акцій є як митці (які, зазвичай, політично незаангажовані), так і активні суб'єкти політики (партії, громадські організації тощо), які акціями доносять ідеологічно мотивовані меседжі; 3) ідея акції просувається для привернення уваги влади до проблеми, але первинна інтеракція здійснюється не з владою, а з глядачем, який може стати учасником акції під час її перебігу або ж відреагувати на неї (повідомлення у соціальних мережах, поширення фото чи відео тощо). Звідси можна вивести функції політичного акціонізму: 1) інформаційно-комунікаційна (донесення певної політичної ідеї, генерація нових політичних смислів, швидке поширення нової інформації); 2) політичної соціалізації (під впливом різноманітних акцій формується політичний світогляд особи, її розуміння політичного; акціоністи виступають агентами політичної соціалізації); 3) політичної мобілізації (згуртування людей для просування політичної ідеї, поштовх до участі у потенційних акціях).

Політичний перформанс є різновидом акціоністських практик, який є візуально-процесуальною композицією (грою, виступом) на політичну тематику зі символічними атрибутами, яка представлена випадковій чи запрошеній аудиторії. Це різновид соціального перформансу, який є відповіддю на злободенні політичні події; політичний публічний жест (фізичний, вербальний) зі символічним змістом. Риси політичного перформансу: 1) лаконічність, ритуальний механізм, ігрова природа для вираження політичного смислу за допомогою художніх практик;

2) зорієнтованість на візуальний характер сприйняття та пошук символічних підтекстів (прихованих смислів); 3) поєднує жест, епатаж і провокативність, може виходити за межі загальноприйнятних етичних норм; 4) використовує стратегію шоку для руйнації стереотипності політичного мислення громадян; 5) містить елементи парадоксальності, часто – абсурдності; 6) транлює актуальні політичні проблеми через тіло людини-перформера, яке постає як знакова, символізуюча система, яка генерує нові політичні смисли; 7) створювана політичним перформером подія не відрізняється від світу повсякденності, а лише у незвичній формі апелює до проблеми; 8) для його виконання достатньо лише тіла (тіл) й публічного простору; 9) під час його проведення глядачі не залучаються у вибудовування сюжету.

Прикладами зарубіжних політичних перформансів наведемо: а) кінця 1950-х – 1970-х років: акції «Ситуаціоністського Інтернаціоналу», «Помаранчевого Інтернаціоналу» («Провотаріату»), руху іппі (йіппі), І. Захарова-Росса, В. Ленгер (Валі Експорт) та ін.; б) 1980 – 1990-х років: М. Абрамович, О. Бренер, А. Осмоловский, О. Кулик; в) від початку 2000-х років: білоруських перформерів С. Адамовича, Д. Вишнева, А. Пушкіна та Л. Русової; перформера-мігранта П. Павленського, російських арт-груп «23:59» та «Війна», панк-рок-гурт «Pussy Riot» та ін. Аналіз проаналізованих перформансів засвідчив їхню протестну природу та маніфестування антивоєнних, антикорупційних та ін. вимог, заклики до гендерної нерівності, протест проти утисків прав людини (особливо, свободи слова), наслідків комуністичного минулого тощо.

Еволюцію вітчизняного політичного акціонізму пов'язано з періодом перебудови; до початку 2000-х років різноманітні авангардні практики в політиці мали радше поодинокий характер. Перші вітчизняні політичні перформанси датовані початком 1990-х років (Ю. Соколов, О. Замковський, С. Горський, В. Кауфман, харківська «Група швидкого реагування»), з подальшою еволюцією у 2000-х роках (група «Революційний Експериментальний Простір», Н. Гончар, П. Армяновський та ін.). Особливо багатим матеріалом для аналізу є політичні перформанси під час Революції гідності (наприклад, перформанси із жовто-блакитним піаніно та ін.). Відзначимо перформанси «Київського культурного трибуналу», «Колективу Конкретних дат», руфера П. Ушевця, М. Куликовської.

Самобутність українського перформансу вбачаємо у його активній реакції на болісні процеси у суспільстві та державі. Перші перформанси спрямовувалися на повалення комунізму, а після проголошення незалежності – на декларування демократичних ідей, ідеї соборності України, боротьби за українську мову тощо. Від кінця 1990-х років активізувалася тематика порушень прав людини (особливо у сфері свободи слова) та «чистоти» виборчого процесу. Перформанси 2000-х років актуалізувати євроінтеграційну тематику та проблеми політики пам'яті (вшанування пам'яті жертв голодоморів, Голокосту, депортації кримських татар), з 2014 року – проблеми анексії АР Крим, збройних дій на окупованих територіях України, проблеми внутрішньо переміщених осіб тощо.

Ще однією формою політичного акціонізму є політичний гепенінг – акціоністська імпровізаційна форма політичної активності зі залученням ситуативних учасників, умовністю динамічно змінюваного сценарію акції. Риси політичного гепенінгу: 1) ігрова імпровізаційність на політичну тематику; 2) глядач неодмінно є співвиконавцем гепенінгу, межа між ініціаторами-виконавцями гепенінгу та глядачем відсутня; 4) створення шоківих, провокаційних ситуацій, через які присутні видають емоцію; 5) відсутність чіткого сюжету; створення атмосфери абсурду, інколи – насилля для виклику асоціації з реальністю повсякдення; 6) проведення в умовах публічного простору; 7) унікальність кожного гепенінгу, неможливість його повторення (на відміну, наприклад, від політичного перформансу); 8) сприйняття дії учасників як алогічних, абсурдних і випадкових, але в кожен дію ініціатори наповнюють політичним символізмом; 9) невизначена тривалість проведення.

Прикладами політичних гепенінгів найперше є різноманітні антикомуністичні акції: польської «Помаранчевої альтернативи» В. Фридриха (Майора) (кінець 1980-х років), російських «Суспільства дурнів», «Ініціативи революційних активістів», різноманітних карнавальних псевдопартій («Субтропічна Росія», Партія любителів пива ім. А. Лінкольна, КППС ім. Брежнєва, Партія диктатури плюралізму та ін.), рухів «Фіолетових» і «Синій вершник», акцій арт-активістки Кадо. У цих гепенінгах використовуються елементи абсурдизації, аби завуалювати протест і уникнути репресій; іронія, сарказм, гумор – основна зброя у гепенінгах. Велика кількість відомих гепенінгів стосувалася новітнього періоду розвитку країн колишнього соціалістичного табору та СРСР, позаяк гепенінги стали відбитком суспільного запиту на прояв антивладного сарказму, критику партійних і виборчих «брудних» ігор, практикованих «класичними» партіями та ін. причинами.

Вітчизняний політичний гепенінг веде традицію від акцій «Променів чучхе», акцій періоду студентської «Революції на граніті»; у них пародіювалися й абсурдизувалися комуністичні ідеї. Події Помаранчевої революції, а особливо мирного періоду Революції гідності можна назвати величезним за своїм масштабом гепенінгом. Різновидом гепенінгів, які уже «прижилися» в Україні, є т. зв. монстрації – акції без сценарію за аналогією з демонстрацією, але художньо представлені та змістовно абсурдизовані. При їх проведенні усі бажаючі виходять на акцію з плакатами (за аналогією з демонстрацією), але абсурдними та часто аполітичними за змістом. Популярними датами проведення монстрацій є свята, які у радянські часи відзначалися масовими демонстраціями.

Наступна форма політичного акціонізму – політична інсталяція. Вона є просторовою композицією, елементи якої у поєднанні наділені символічністю, транслуючи, маніфестуючи певні політичні ідеї. Рисами політичної інсталяції визначаємо: 1) спрямованість на зміну людиною політичного простору; 2) створення як професійними митцями, так і протестним немистецьким середовищем; 3) зорієнтованість на візуальне, невербальне сприйняття.

Сучасні арт-інсталяції політичного спрямування ведуть початок від першої половини ХХ століття (дадаїсти, сюрреалісти). Аналіз сучасних політичних арт-інсталяцій (Н. Азеведо, А. Вейвея, П. Каммінса, Т. Пайпера, А. Шеррі та ін.) засвідчив їх роль найперше як форми збереження, підтримки колективної пам'яті, яка спрямована на реконструкцію минулого у сучасному (пам'ять про жертви двох світових воєн, жертв Голокосту, голодоморів, громадянських воєн і под.). Інсталяції є однією із найпопулярніших акціоністських практик під час сучасних революційних подій (наприклад, під час «Арабської весни» та гонконгської «Парасолькової революції»). У них піднімаються найгостріші проблеми сьогодення (нелегальна міграція, війни, порушення прав людини, втручання у внутрішні справи суверенних країн тощо). Це засвідчує, що мистецтво арт-інсталяцій обмежене естетичними завданнями: мистецтво постає як політичний жест.

Українська політична арт-інсталяція стрімко еволюціонує, починаючи з початку 1990-х років (іронічно-саркастичні щодо влади роботи творчого об'єднання «Фонд Мазоха»). Особливо велику кількість політичних інсталяцій було створено у дні Революції гідності (наприклад, каркас новорічної ялинки-2014 на київському Майдані Незалежності, барикади-інсталяції Майдану, численні «географічні інсталяції», які символізували загальноукраїнський характер акції протесту та ін.). Тематика сучасних інсталяцій: символізація ідеї ненасилля та мирного життя; тематика люстрації та декомунізації; збереження колективної пам'яті; привернення уваги до резонансних подій на міжнародній арені.

Політичний флешмоб (політмоб) як форма політичного активізму є видовищно-ігровим різновидом технологій політичного акціонізму. Це одноразова або хвилеподібна масова короткотривала театралізована акція за попередньо узгодженим сценарієм. Політмоб є спектаклярною мережевою взаємодією, яка здійснюється на основі горизонтальних соціальних комунікацій. Рисами політмобу виділяємо: 1) позаінституційний характер; 2) організація за посередництва інтернет-ресурсів; 3) видовищність, яскраво виражений ігровий контекст; 4) хронометричність, зазвичай – відсутність імпровізацій (характерно тільки для класичних одноразових флешмобів).

Політичний процес засвідчує велике різноманіття сучасних флешмобів як варіацій політичного акціонізму: «мовчазні» флешмоби (їх поява зумовлена владними переслідуваннями моберів); інтернет-флешмоби (т. зв. і-mob; вони відбуваються у Twitter, Facebook та інших мережах, зі створенням відповідного хештегу); хвилеподібні естафетні флешмоби (передбачають масовість акцій із передачею права на проведення акцій від особи (колективу) до наступних учасників) та ін. Абсолютна більшість політичних флешмобів мають мирний характер, але є приклади (нечисельні) переростання мирної за своєю природою акції в організоване насилля. У окремих недемократичних державах флешмоб прирівняний до інших акцій протесту (мітингів, пікетів), заборонена стихійна самоорганізація для їх проведення.

Політичний стрит-арт визначений нами як політично спрямоване вуличне мистецтво, яке, переважно у межах урбанізованого простору, візуалізує соціально-політичний процес. Рисами політичного стрит-арту визначаємо: 1) протестний характер (естетична форма протесту) або ж є формою політичної рефлексії; 2) яскрава спрямованість на глядача; 3) локалізація насамперед у місцях історичних трагедій, етнічних конфліктів, соціальної, економічної чи політичної напруги; 4) неоднозначна громадська оцінка (від схвалення до порівняння з вандалізмом); 5) є формою швидкої реакції на резонансу політичну подію (репрезентує поточний момент, але водночас може виступати механізмом реалізації політики пам'яті); 6) схильність до анонімності (через

провокативний і часто антирежимний характер), ухиляння від прямого контакту стрит-артера та глядача; 7) ідентифікує автора з певними політичними установками; 8) переважно недосконала художня техніка виконання; 9) найчастіше набуває форми графіті, трафаретних силуетів, рідше – як муралізм (трудомісткий, затратний фінансово та за часом виконання).

Сучасний політичний стрит-арт веде традицію починаючи від 1920-х років (графіті Мао Цзедуна як промоція комуністичної революції в країні, протестний стрит-арт у американських чорношкірих кварталах тощо), а широкого розповсюдження стрит-арт набуває з кінця 1960-х років. Наш аналіз засвідчив, що стрит-арт найвиразніше проявляється під час революцій: революційний стрит-арт трансформує радикальний художній жест у радикальний політичний, а вуличне мистецтво стає суспільним служінням. Особливий потенціал стрит-арт має в недемократичних країнах, де незважаючи на владний спротив є прояви творчого протесту (як-от в Ірані, Кенії, Сирії).

Український політичний стрит-арт розвивається від середини 1990-х років, а з початком третього тисячоліття припадає «вибух» вуличного мистецтва з хвилеподібними стрибками активності, які безпосередньо корелюються зі соціально-політичною ситуацією. Національні кольори, державна символіка, поетичні цитати, обриси упізнаваних національних героїв знайшли відображення у різноманітних техніках вуличного живопису. Стрит-арт і популяризує певні ідеї, і є сатирою щодо соціально-політичних проблем, і виступає політичною карикатурою щодо політиків тощо. Трагічні події в Україні останніх років дали новий поштовх політичному стрит-арту патріотичної спрямованості зі зображенням історичних і новітніх національних героїв, пропагування національних кольорів, патріотичних гасел, державницьких образів і символів. Український стрит-арт став «аранжуванням» Революції гідності (донесення образів загиблих у боротьбі з режимом, батальних сцен, що слугує механізмом формування колективної свідомості, збереження пам'яті про події у суспільстві) та подальшого процесу становлення української державності.

Політичний боді-арт є видом акціонізму, який використовує мову тіла через нанесення на нього зображень для візуалізації політичної самоідентифікації. Це метод невербальної комунікації, привернення уваги людини до себе (підкреслення індивідуальності), спосіб політичної «упізнаваності» людини. Водночас, політичний боді-арт може бути лише даниною політичній моді, не пов'язуватися з груповими чи особистісними маркерами ідентичності.

Політично спрямований боді-арт відомий із стародавніх часів (символізував статус людини), але сучасного звучання набув у ХХ столітті, починаючи від 1910-х років (російський футуризм проголосив «вторгнення мистецтва в життя» через модифікацію тіла). Як і у випадку зі стрит-артом, наш аналіз засвідчив: кількість людей із різноманітним політично спрямованим боді-артом особливо зростає під час революцій, воєн і після них. Ставлення до політично спрямованого боді-арту у різні часи й у різних державах відрізнялося – від кримінального переслідування (як-от у СРСР), трактування його як певної хвороби (у Великій Британії уживають поняття «синя хвороба») до розуміння як естетичного авангардизму або ж як явища масової культури.

Елементи політичного боді-арту можна віднайти в татуюваннях часів Київської Русі (боляри та князі, а також злочинці), козацько-гетьманської доби (козаки-характерники); тогочасний боді-арт був показником статусу та символом. У ХХ столітті боді-арт був притаманний маргіналам, творчому середовищу, але сьогодні він вийшов за межі цих прошарків. В останні роки відбувся сплеск українського патріотичного боді-арту (тату-клейноди як національний варіант: державні та національні символи, орнамент-вишиванка, образи національних героїв, козацькі мотиви тощо). Видається, що патріотичний боді-арт не має бути швидкоплинною даниною моді, а виражати глибинний ідентифікаційний сенс: спогад про подію, пам'ять про національних героїв, візуальне акцентування життєвих цінностей (незалежність, свобода, віра, честь і под.).

Аналіз проаналізованих політичних акцій засвідчив протестну природу та маніфестування певних вимог мовою політичного акціонізму: виступи проти війни, корупції, гендерної нерівності, утисків прав людини тощо. Завдяки демонстративному епатажу та провокаційній формі донесення політичної ідеї, події уможливорюється підвищений інтерес до них медіа та громадськості, а найважливіше завдання усіх форм політичного акціонізму – викликати громадський резонанс.

Бібліографічний список:

1. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодріяр; [пер. з фр. В. Ховхун]. – К.: Основи, 2003. – 230 с.
2. Дебор Ги. Общество спектакля / Ги Дебор; [пер. с фр. С. Офертас, М. Якубович]. – М.: Логос, 1999. – 224 с.

Gruieva O. V. The modern forms of political actionism: analysis of political science component.

In the article political actionism is defined as a system of artistically pronounced forms of political protest, public debate and discussed, which demonstrate theatricality, game components, staginess, dynamics etc. It is underlined that political actionism is a combination of spectacular forms of political participation of protest and provocative nature (sometimes also antisocial) intended to challenge the existing political system. The author emphasizes that political activism combines a number of non-violent protest technologies at the intersection of political activism and artistry, aimed mostly and media attention and receiving further public resonance. Political activism is presented as artistic, spectacular and game form of delivering a political message.

The author proposed a system of political activism features: non-institutional character; general impartiality in delivering some political message, but attention is paid to the fact that political activism may represent a certain ideology, political force; the idea of action is promoted in order to draw attention to the problem, but the primary interaction is carried out with the spectators rather than with the authorities. The spectators may take part in the action while it is being carried out or respond to it later (through messages in social networks, sharing pictures or videos etc.).

The article argues that the system of political actionism consists of political performance, happening, art installations, street art, flash mobs, body art etc. The following functions of political actionism have been defined: information and communication (communicating a certain political idea, generation of new political meanings, rapid spread of new information); political socialization (the political outlook of people and their understanding of politics is shaped under the influence of different actions; actionists play the role of political socialization agents); political mobilization (uniting people in order to promote a political idea, enhancing participation in potential actions).

Political performance is viewed as a type of actionist practices, which is a visual and procedural composition (game, performance) on political issues with symbolic attributes that is presented to random or invited audience. Political happening is defined as an actionist, improvisational form of political activity involving casual participant with conventional and dynamically changing scenario of the action. Political installation is viewed as a spatial art composition, the combined elements of which are endowed with symbolism, transmitting and manifesting some political ideas. The article considers political flash mob as spectacular and playful kind of the political actionism technology that consists of single or wavy performance of short theatrical mass actions according to a pre-agreed scenario; it is a spectacular network interaction, which is carried out on the basis of horizontal social communication. Political street art is viewed as politically oriented street art, which visualizes the socio-political process, usually within urbanized space. The article presents scientific approaches to interpretation of political body art as a type of actionism, which uses the body language through drawing pictures on it in order to visualize the political self-identification. Political body art is defined as a method of non-verbal communication, person drawing attention to himself or herself (emphasizing the individuality), and a way of increasing the political "recognizability" of a person.

Keywords: *political actionism, postmodernism, political performance, political happening, political art installation, political installation, political flash mob (political mob), politically oriented body art.*

УДК 323.2:316.4

Гурик М. І., Шумка М. Л., Тернопільський національний економічний університет

ТРАНСФОРМАЦІЯ СПЕЦИФІЧНИХ ОЗНАК ПАТЕРНАЛІЗМУ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті осмислюється проблема трансформації специфічних ознак патерналізму в умовах децентралізації в Україні. Автори проводять системний аналіз поняття «патерналізм», роблять спробу розкрити сутнісні зміни патерналістських ідей в умовах проведення реформи місцевого самоврядування. У статті проведено аналіз еволюції підходів до трактування патерналізму, виокремлено його суттєві характеристики, насамперед, це – ієрархія та опіка (традиційний підхід); категорія вибору (ліберальний підхід); мораль, доброчинність, автономія (постмодерністський підхід). Наголошено, що патерналізм означає соціальні відносини, в яких партнер, що переважає, присвоює собі певні установки, практики, які передбачають опіку над підлеглими. Розкрито характер трансформації патерналістських ідей в умовах проведення реформи. Автори висвітлюють шляхи руйнування патерналістських установок в процесі проведення децентралізації. Зокрема, зазначено, що перехідні соціальні, економічні та політичні процеси сьогодення по-різному впливають на політичну поведінку та політичну свідомість українського громадянина. Наголошується на тому, що в такій ситуації формується запит на сильну державу, яка б забезпечила стабільність у суспільстві, подбала про благополуччя громадян. Доведено, що для того, щоб пройшли зрушення в напрямку від патерналізму до відповідального громадянського суспільства, потрібно змінити установки, які відповідають за формування мотивації участі населення в діяльності органів місцевого самоврядування. Констатовано, що об'єднані територіальні громади формують активну громадянську позицію населення, сприяють соціальним та економічним передумовам задоволення життєвих потреб громадян.

Ключові слова: патерналізм, децентралізація, парламентаризм, громадянське суспільство, об'єднані територіальні громади.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Головним предметом наукових пошуків сучасних політологів, соціологів та політичних психологів постає проблема емоційного зв'язку між людиною та державою, між людиною та владою. Суперечливі процеси, які протікають сьогодні в Україні свідчать про те, що громадяни нашої держави хочуть, аби влада й надалі опікувалась їхнім добробутом, тобто провадила політику патерналізму. Задаймося запитанням: чому так глибоко вкорінилося у свідомості народу те, що правитель чи соціальний інститут – держава, її органи, політичні партії, адміністрація, дбають в першу чергу не про свою вигоду, а про інтереси людей; чому втрачено у громадян розуміння відповідальності за стан справ в державі, в місцевій громаді та у власному житті? Для того, щоб дати відповідь на поставлене запитання, спершу потрібно все таки здійснити екскурс в історію з метою виявлення суті та ознак патерналізму, а також його трансформації в умовах перехідного політичного режиму. На цій підставі слушно було б проаналізувати також вплив реформи децентралізації на зміну сутнісних ознак патерналізму.

Автори ставлять **за мету** провести системний аналіз специфічних ознак і сутностей патерналізму та розкрити характер трансформації патерналістських ідей в умовах проведення реформи децентралізації. В цьому руслі ставимо ряд завдань: проаналізувати зміст та ознаки поняття «патерналізм»; розкрити специфіку трансформації патерналістських ідей в перехідний період; висвітлити шляхи руйнування патерналістських установок в процесі проведення децентралізації.

Аналіз останніх досліджень. Поняття «патерналізм» набуло свого поширення у 60-х роках ХХ ст. Проте, саме як тип суспільних відносин патерналізм бере свій початок ще з давньої філософії. «Патерналізм» з латинської мови «pater» – батько, батьківський, а суфікс «ізм» вказує на систему суспільного мислення з певним типом цінностей, установок та переконань [1]. У ширшому розумінні, як прийнято пояснювати, патерналізм означає соціальні відносини, в яких партнер, що переважає, присвоює собі певні установки, практики, які передбачають опіку над підлеглими.

Проблематика патерналізму досліджується як вітчизняними, так і закордонними науковцями. Так, в ідеях патерналізму цікавляться як вітчизняні, так і закордонні науковці. В Україні вивчають цю тему О. Поступний, А. Зоткін, О. Маслюк, О. Кочновата, Є. Головаха, В. Сусак та інші, а в Росії – Н. Баранов, Н. Шукшова, О. Степаніщенко, І. Напалкова, О. Чеботарьова, В. Радаєв, М. Краснов та інші. Поняття патерналізму виступає предметом дослідження у різних сферах суспільно-політичних наук, проте актуальність його більш значима під час обговорення взаємин суб'єктів політики, в тому числі взаємовідношення держави та суспільства.

Український політолог О. Поступний подає таке визначення патерналізму – «це ідеологія та практика управління людьми, особлива форма здійснення влади, за якої її суб'єкт символічно ототожнюється з батьком великої патріархальної сім'ї, який «по-батьківськи» піклується про своїх підлеглих, а ті, в свою чергу, зобов'язані відповідати «синівською» відданістю і слухняністю» [2].

Українська дослідниця О. Кочнова розглядає патерналізм як субінститут благодійності, функцію якого може виконувати як держава, так і громадські організації, опікуючись представниками соціально незахищених верств суспільства. Дослідниця наголошує, що держава має не «забезпечувати», а «опікуватися»; держава має бути платником допомоги лише у крайньому випадку, а в інших сприяти ефективній взаємодії суб'єкта, що потребує допомоги, з іншими фізичними та юридичними особами, котрі готові надати допомогу, із соціальними державними установами тощо [3, с. 53].

У своїх дослідженнях український філософ О. Масюк представляє патерналізм як ідею створення залежних відносин між патроном і підлеглими та відображення цих відносин у суспільній свідомості як ефективної моделі соціальної захищеності, яка ґрунтується на базових потребах індивіда у безпеці, стабільності та приналежності [4, с. 178].

Західні філософи подали свої концепції патерналізму, а саме: концепція легального патерналізму Дж. Дворкіна [5], «твердого» патерналізму Д. Скоція [6], «м'якого» патерналізму Дж. Файнберга, концепція Р. Арнесона про застосування патерналізму у випадку ірраціональних дій індивіда, що є неусвідомленими і суперечать його цінностям [7], концепція протиставлення патерналізму особистісній автономії А. Шерлетікса [8] та ін. Відомий критик патерналізму ХХ ст. І. Берлін вважав, що патерналізм «відлучає» індивіда від участі в управлінні справами держави, формує пасивне відсторонене ставлення до її справ і справ суспільства [9].

Виклад основного матеріалу. З другої половини ХХ ст. ставлення до патерналізму на Заході почало змінюватися і вчені задумалися на тим, чи можна оправдати патерналізм, чи завжди він обмежує свободу, де може проходити межа державного втручання з метою захисту громадян? Західні дослідники намагалися пояснити, що патерналізм не несе загрози та тотального обмеження свободи індивіда, він обмежує ті дії особи, які можуть її нашкодити. Проте заувага все таки була: патерналізм має мету добродійну, а засоби – примусові.

Як зазначає американський філософ Дж. Дворкін, патерналізм є «втручання держави або індивіда в життя іншої особи проти її волі, яке пояснюється або мотивується претензією на те, що втручання в життя індивіда буде для нього на краще і захистить від шкоди» [10]. Дж. Дворкін вважає, що патерналізм може бути виправданий, якщо він спрямований на оберігання індивіда від завдання шкоди самому собі, допомогу в досягненні матеріальних благ і підтримку сталого добробуту, забезпечення надійного морально-психологічного комфорту [11, с. 81]. При цьому дослідник подає такі приклади державного патерналізму, як впровадження законодавства, що забороняє продаж та вживання наркотиків, обов'язкове застосування ременів безпеки тощо. Цю ж думку відстоюють і сучасні соціологи К. Андре та М. Веласкез: «Патерналізм може бути визначений як втручання у свободу людини для її власного блага. Слово викликає в пам'яті образ батька («Pater» латиною), який приймає рішення за своїх дітей, не дозволяючи їм приймати свої власні рішення, на тій підставі, що «батько знає краще». [12]. А. В'ейль зазначає, що прикладами патерналізму є також «закони щодо забезпечення безпеки споживача, які не дозволяють людям купувати дешеві, але небезпечні вироби» [13, с. 269]. П. Сабер додає до цього ще низку законів патерналістського характеру, які стосуються: «заборони азартних ігор, проституції, багатоженства, виробництва та розповсюдження порнографії, практикування деяких професій без ліцензії (юриспруденція, медицина, освіта), продажу ліків без рецепту, встановлення мінімальної оплати праці тощо» [14].

Український соціолог В. Сусак, пояснюючи думку за яких умов патерналізм може існувати в демократичному суспільстві, не порушуючи його ліберальних цінностей, зауважує, що держава має право тільки допомагати людині здійснити вибір за власним бажанням, при тому, що він (патерналізм) ґрунтується на твердій волі та чітких намірах людини, а роль держави полягає

у наголошуванні можливих небезпек від тих чи інших дій для цієї особи або для інших [15]. В. Сусак наголошує на одній принциповій особливості «нового» патерналізму: патерналізм як елемент демократичного суспільства, повинен опиратися не тільки на державу, а й значною мірою на громадянське суспільство. Власне, мова йде про допомогу та піклування найбільш незахищеними верствами населення з боку громадських організацій та окремих індивідів. Цю думку підтримує також О. Кочнова, називаючи патерналізм субінститутом благочинності, тобто розглядає його в контексті турботи агентів громадянського суспільства про осіб, які цього потребують [16, с. 53]. Такі трактування патерналізму дають можливість розглядати його вплив на суспільне життя в залежності від політичного режиму в країні. Так, наприклад, у країнах розвинутих демократій патерналізм може мати характер договору, коли сплата податків є гарантією виконання державою своїх функцій, у тому числі соціальних.

Отож, провівши аналіз еволюції підходів до трактування патерналізму, можемо виокремити його сутнісні характеристики, насамперед, це – ієрархія та опіка (традиційний підхід); категорія вибору (ліберальний підхід); мораль, добродійність, автономія (постмодерністський підхід). Іншу точку зору відстоюють представники неоінституційного підходу. Зокрема, дослідниця Н. Шушкова стверджує, що «патерналізм може бути описаний як соціальний інститут, сконструйований акторами, що потребують відносин взаємної залежності та відчувають потребу у функціях піклування і опіки» [17]. Пояснюючи патерналізм як соціальний інститут, вона подає такі його ознаки: наявність певного кола суб'єктів, що вступають у процесі діяльності у відносини, які набувають стійкого характеру – владні структури (законодавство, політика) і суспільство, роботодавець і найманий працівник (економіка, праця), батько і дитина, учитель і учень; основною характеристикою суб'єктів є їхній статус у площині залежність-влада; – певна (більш-менш формалізована) організація – держава, трудовий колектив, родина, колектив друзів, школа – в будь-якій із цих організацій є своя ієрархія, яка виникає в результаті нерівності ролей і статусів; – наявність специфічних соціальних норм та приписів, що регулюють поведінку людей у межах соціального інституту – чітко прописаних норм субститут патерналізму не містить, вони є швидше не усвідомлюваними ясно, як приховане відчуття, очікування залежних у заступництві, «хоч мінімальному задоволенні потреб», а у покровителів – відчуття (і наявність) влади; – існування соціально значущих функцій інституту, що інтегрують його в соціальну систему і забезпечують його участь у процесі інтеграції останньої, – основною функцією патерналізму є регулятивна – підтримка балансу між елементами соціальної системи, стабільність; слугуючи певним захистом, інститут патерналізму дозволяє стримувати спільноту від «вибуху». На цій підставі, можна говорити про те, що патерналізм набуває нової форми та підміняє інститути виборів. Так, кандидат в депутати в ході передвиборчої кампанії на своїй дільниці проявляє опіку у різних формах: надсиланням вітальних листівок, придбанням медикаментів, продуктів харчування та інших вигод.

Протилежну думку відстоює український соціолог В. Сусак. Він визначає патерналізм як «особливий тип соціальних відносин, що базується на ієрархічній моделі сім'ї, тобто існуванні агента – певної чільної фігури або структури, який втручається в життя реципієнтів за їхньою згодою або всупереч їй у формі прийняття управлінських рішень від їхнього імені та для їхнього блага з обмеженням свободи останніх з наголосом на їхніх зобов'язаннях на ґрунті положення, що агент володіє достатнім досвідом й знаннями, щоб приймати мудріші рішення, аніж ті, ким він опікується; патерналізм є феноменом традиційного суспільства, проте у певних модифікаціях чи у традиційних його проявах зустрічається в сучасних індустріальних та постіндустріальних суспільствах».

Зміст поняття політичного патерналізму на думку В. Сусака збігається з легальним патерналізмом Дж. Дворкіна та інших. «Політичний патерналізм – це формування державою законів і контроль за дотриманням цих законів, які примушують або заохочують громадян підкорятися певним системам чи правилам, що запроваджені для захисту їхніх інтересів: забезпечення добробуту, безпеки, відповідного рівня соціально-психологічного комфорту тощо». Автор наголошує на тому, що характер і ступінь втручання держави в життя громадян залежить від політичного режиму, що існує в країні. В умовах тоталітарних режимів держава активно опікується різними аспектами життя своїх громадян, забороняючи будь-яку альтернативу своїй політиці, а громадяни, у свою чергу, пасивно підкоряються патерналізму держави [18, с. 70].

Різні соціальні, економічні та політичні процеси сьогодення вплинули на політичну поведінку та політичну свідомість українського громадянина, тому переважна більшість громадян України постає розгубленою, їй потрібно певний час на переосмислення багатьох цінностей, норм і стереотипів, всієї інформації, які трансформували попередні політичні традиції. В такій ситуації

і формується запит на сильну державу, лідера, який би мав забезпечити стабільність у суспільстві, подбав би про благополуччя громадян. Як не прикро, але значна частина українців ще не відчують своєї відповідальності за стан справ ані у своєму місті або селі, ані в Україні в цілому. Громадяни бояться всього нового, не вірять пропаганді, не мають чіткого розуміння політичних процесів, все ще орієнтуються на владу, яка повинна забезпечити їм скромне існування та гарантії на майбутнє, але при цьому вони ставляться до неї з недовірою.

За даними Європейського соціологічного дослідження (ЄСС) 2008–2009 рр., абсолютна більшість українців очікувала відповідальності від держави у забезпеченні роботою і практично в усіх основних сферах соціального захисту (від 66 до 90% опитаних). На думку О. Куценко, Україна (разом із Росією і Молдовою) належить до європейських держав із найвищим рівнем патерналізму і соціальних очікувань, порівняних хіба що з кризовою Грецією і Кіпром – причому, ці очікування парадоксально поєднуються з вираженою недовірою до державних інститутів. З цим узгоджуються дані, що близько 60% населення не відчують особистої відповідальності за стан справ у країні або навіть у своєму поселенні.

Як зазначає дослідник О. Куценко, порівняльні дані за 1991 і 2011 роки свідчать, що українське суспільство не тільки зберегло, а й підсилило патерналістські установки за 20 років інституціональної лібералізації. За даними дослідницького центру у Вашингтоні, доля тих українців, які орієнтовані на зовнішню підтримку з боку інших людей у досягненні індивідуального успіху за цей період збільшилась з 44% до 60%. Тільки близько третини українських громадян (32% опитаних у 2011 році) вважають, що в досягненні успіху головну роль відіграють індивідуальні здібності й амбіції. Індивідуальну невдачу 40% покладає на самого індивіда, 49% – на суспільство. За цим індикатором співвідношення індивідуалістів і патерналістські орієнтованих громадян у російському суспільстві становить 47% до 40%, у Литві індивідуалістів значно більше – 58% до 34% [19, с. 80-87].

Людмила Шангіна трактує таку установку в політичній свідомості не тим, що українці є патерналістами за своєю природою, і не пережитками радянського минулого, а низькою оплатою праці, через що громадяни не вважають себе повною мірою відповідальними за те, що з ними відбувається, і чекають від влади пільг та надбавок як милості та добродієвості [20].

На думку Т. Петрушиної, соціологічні дослідження показують, що українці орієнтовані на збільшення ролі держави в економіці; патерналістські установки українців досі дуже сильні і є провідними ціннісними установками у суспільстві. За даними ESS-2009, на питання про те, чи має уряд вжити заходи для скорочення різниці у рівні доходів людей, 71,6% респондентів дали ствердну відповідь. 74,3% опитаних переконані, що обов'язком держави має бути забезпечення населення медичною допомогою, а 75,4% вважають, що держава має створити гідний рівень життя людям похилого віку. На думку 63,5% респондентів, однозначним обов'язком держави має бути забезпечення роботою всіх бажуючих. При цьому Т. Петрушина відзначає, що за даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, в суспільних настроях все ж простежується тенденція до змін. «Так, за останні роки в Україні збільшилась кількість «інтерналів» – людей, які перш за все покладають відповідальність на самих себе у тому, як складається їхнє життя, а не на зовнішні обставини» [21].

Однак дослідження соціологів підтверджують збереження все ще патерналістських настроїв більшості громадян українського соціуму. Як показує опитування громадської думки на тему: «Соціально-політичні настрої жителів України та рейтинг підтримки партій та політичних лідерів: травень-червень 2016 року», проведене Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), на запитання «Чи потребує Україна в теперішніх умовах того, щоби нею керував сильний лідер, який би мав широкі владні повноваження?» ствердну відповідь («так») дали 82% респондентів, не погодилися з цим – 9,1%, ще 8,9% респондентів не змогли відповісти на запитання [22]. Ці результати не можуть послужити підґрунтям для однозначної думки про те, що українці віддають перевагу авторитарному політичному лідеру, а лише можуть спонукати до роздумів: чому все ще ряд громадян хочуть бачити при владі «добру руку, доброго царя, який вирішить всі їхні проблеми»? Напевно, тому що для того, щоб пройшли зрушення в напрямку від патерналізму до відповідального громадянського суспільства, потрібно змінити установки, які відповідають за формування мотивації участі населення в діяльності органів місцевого самоврядування. Громадянське суспільство повинно висувати вимоги до політичної системи й державного устрою, воно має бути зацікавленим в максимально розвиненому парламентаризмі. Адже за умов розвиненого парламентаризму політика держави є більш соціально орієнтованою й спрямованою на

розв'язання проблем суспільства. Суспільство з розвинутою громадянською свідомістю вимагатиме збільшення ролі та розширення повноважень місцевого самоврядування, а для розв'язання проблем місцеві органи влади повинні мати повноваження та ресурси. Розвиток суспільної свідомості й політичної системи повинен привести до передання багатьох повноважень державних адміністрацій до виконавчих органів місцевих рад. Це надасть місцевим радам можливість самостійно формувати свої бюджети, збільшити частку податків, які б залишалися на місцях. У процесі розвитку непатерналістської суспільної свідомості покращатимуться умови ведення малого й середнього бізнесу, а також сформується середній клас та рівень життя населення.

За рівнем участі у громадському житті та готовності брати на себе відповідальність, самоорганізації громадян та їхньої приналежності до різних громадських і політичних організацій Україна наближається до країн Східної Європи та Балтії, проте значно поступається у розвитку громадянського суспільства скандинавським країнам та Німеччині. У різних країнах територіальні колективи мають різні назви, так в Італії, Бельгії, Швеції – це комуна, в Німеччині – община, в Російській Федерації – територіальна спільнота, у Франції – комуна, департамент, регіон, у Польщі – гміна. В Україні вперше в офіційних документах термін територіальний колектив використано в Конституційному договорі між Верховною Радою України та Президентом України, укладеному 8 червня 1995 року. Стаття 47 договору визначила, що місцеве самоврядування в Україні – «це гарантоване державою право територіальних колективів громадян та обраних ними органів місцевого самоврядування самостійно вирішувати всі питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [23].

З січня 2016 р. в Україні розпочали роботу 159 об'єднаних територіальних громад (ОТГ). З того часу процес об'єднання громад триває з позитивною динамікою змін. Відповідно до перспективних планів областей майже третина усіх підконтрольних владі територій нашої країни вже об'єднані у територіальні громади [24]. Територія нині утворених ОТГ в областях України – становить близько 600 тис. га, що складає близько 9,5 % від загальної площі країни, враховуючи і окуповані території. Станом на 1 вересня 2016 року кількість офіційно утворених ОТГ в Україні становить 184. З них 159 утворено у 2015, і вони фактично є повноцінними ОТГ, які мають спільним бюджет та вже сформували всі відповідні служби для реалізації власних та делегованих державою повноважень [25]. Найбільшу кількість ОТГ утворено у Тернопільській області – 26, що становить 27,7% від території області, у яких проживає 228,2 тис. 21,3 % населення області). Але найбільшу площу від загальної площі області займають ОТГ у Хмельницькій області – 35,9%. У цій же області проживає найбільша частка населення в ОТГ – майже 300 тис. осіб, що становить 23 % від загальної чисельності області. Загалом, у цій області створено 22 ОТГ. Лідерами в утворенні нових одиниць АТУ – об'єднаних територіальних громад є також Дніпропетровська (16), Львівська (16), Рівненська (14), Полтавська (14), Чернівецька (10), Житомирська (10) області. Держава здійснює інформаційно-просвітницьку, організаційну, методичну та фінансову підтримку добровільного об'єднання територіальних громад [26].

Висновки. Об'єднані територіальні громади формують активну громадянську позицію населення, сприяють соціальним та економічним передумовам задоволення життєвих потреб громадян, виробляють програму подальшого розвитку своєї малої та великої Батьківщини. Як прикладом успішних ОТГ на Тернопільщині, можуть послужити Байковецька та Шумська громади, які вирішують комплекс питань місцевого характеру. Скажімо, Байківці, отримавши медичну субвенцію і не маючи жодного медичного закладу на своїй території, вирішили передати кошти районній лікарні. І як результат – жителі громади обслуговуються в лікарні позачергово, а також усі безкоштовно отримали від лікарні набір найнеобхідніших ліків та медпрепаратів.

За рішенням громад проводяться ремонти доріг, шкіл, навчальні заклади утеплюються, переводяться на альтернативні види палива. Населення громад бере активну участь у громадських слуханнях, у діяльності громадських рад при органах місцевого самоврядування, при розподілі бюджету ОТГ, особливо активним є молоде покоління, яке реалізує свій потенціал у діяльності молодіжних комісій. При ОТГ діють волонтерські організації (зокрема, при Шумській ОТГ утворене ГО «Схід-Захід»), які надають допомогу воїнам АТО.

Отже, реалізація засад децентралізації є важливою умовою подолання патерналістських настроїв у перехідному суспільстві. Адже саме влада повинна бути зацікавлена у реформі, повинна роз'яснювати її переваги, а водночас викликати до себе довіру та активно залучати громадян до участі в діяльності територіальних органів влади. Це й підвищить людську гідність та значимість людини як повноцінного відповідального громадянина за стан справ у своїй державі.

Бібліографічний список:

1. Paternalism // Oxford Dictionary of Sociology. Third Edition / ed. by J. Skott, G. Marshall. – Oxford, New York : Oxford University Press Inc., 2005. – 481 p.
2. Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбунко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенька]. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
3. Кочнова О. А. Патернализм как субинститут благотворительности [текст] / Ольга Александровна Кочнова // Вісник СевНТУ. Вип. 94: Філософія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 52–55.
4. Масюк О. П. Напрями оптимізації ідеї патерналізму в суспільній свідомості / Олег Петрович Масюк // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2005. – № 660. – Сер.: «Теорія культури і філософія науки». – С. 176–181. – С. 178.
5. Dworkin G. Paternalism [Electronic resource] / G. Dworkin // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – Access to the journal: <http://plato.stanford.edu/entries/paternalism>
6. Scoccia D. The Right to Autonomy and the Justification of Hard Paternalism, 2012 [Electronic resource] / D. Scoccia. – Access to the journal: <http://www.nmsu.edu/~philos/documents/rt-to-auto-and-just-of-hp.pdf>
7. Arneson R. J. Joel Feinberg and the Justification of Hard Paternalism [Electronic resource] / R. J. Arneson. Access to the journal: <http://philosophyfaculty.ucsd.edu/faculty/rarneson/feinberghardpaternalismArnesonmorerevised.pdf>
8. Szerletics A. Paternalism [Electronic resource] / A. Szerletics. – Access to the journal: <http://autonomy.essex.ac.uk/paternalism-2>
9. Berlin I. Two Concepts of Liberty [Electronic resource] / I. Berlin // Four Essays of Liberty. – Oxford, 1969. – Access to the journal: http://www.wiso.uni-hamburg.de/fileadmin/wiso_vwl/johannes/Ankuendigungen/Berlin_twoconceptsofliberty.pdf
10. Dworkin G. Paternalism [Electronic resource] / G. Dworkin // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – Access to the journal: <http://plato.stanford.edu/entries/paternalism>
11. Сусак В. І. Патернализм / Віктор Сусак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 78–94. – С. 81.
12. Andre Cl. For Your Own Good [electronic resource] / Cl. Andre, M. Velasquez. – Access to the journal: <http://www.scu.edu/ethics/publications/iie/v4n2/owngood.html>
13. Патернализм [текст] // Енциклопедія політичної думки / [пер. с англ. А. В'єйль]. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 269–270. – С. 269.
14. Suber P. Paternalism [Electronic resource] / P. Suber // Philosophy of Law: An Encyclopedia, Garland Pub. Co, 1999, II. 632-635. – Access to the journal: <http://legacy.earlham.edu/~peters/writing/paternal.htm>
15. Сусак В. І. Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій: дис. ... канд. соціолог. наук: спец. 22.00.03 «Соціальна структура та соціальні відносини» / Віктор Іванович Сусак. – К., 2009. – 365 с.
16. Кочнова О. А. Патернализм как субинститут благотворительности [текст] / Ольга Александровна Кочнова // Вісник СевНТУ. Вип. 94: Філософія : зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 52–55. – С. 53.
17. Шушкова Н. В. Социология современного патернализма / Наталья Викторовна Шушкова. – Вашингтон: РусГенПроект, 2010. – 294 с.
18. Сусак В. І. Типологія патерналізму / Віктор Ігор Сусак // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2007. – Вип. 1. – С. 64–78.
19. Куценко О. Наследие государственного социализма в политической культуре украинского общества / Куценко Ольга // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2012. – № 993. – С. 79-88. – С. 80.
20. Шангина Л. Патернализм продуцирует власть [Электронный ресурс] / Людмила Шангина. – Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1287.html>
21. Украинское подобие капитализма: жизнь в эконом-варианте [Электронный ресурс] // Зеркало недели. – 2010. – № 27. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/ukrainskoe_podobie_kapitalizma_zhizn_v_ekonom-variante.html
22. Соціально-політичні настрої жителів України та рейтинг підтримки партій та політичних лідерів: травень-червень 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=628>
23. Територіальна громада: поняття, функції, роль, статус // <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/finans/341-teritorialna-gromada-ponyattya-funktsiji-rol-status.html>
24. Закірова С. Децентралізація в Україні: сучасний стан законодавчого забезпечення процесу реформування // nbuv.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article.
25. Ткачук Анатолій. Скандинавський шлях. Досвід реформ адміністративно-територіального устрою і місцевого самоврядування в Данії та Швеції / Анатолій Ткачук. – К.: Логос, 2015. – 124 с.
26. Мельничук А., Остапенко П. Децентралізація влади: реформа №1 [аналітичні записки] / Анатолій Мельничук, Павло Остапенко. – К.: ЦОП «Глобус» ФОП Кравченко Я. О. – 2016. – 35 с.

Huryk M. I., Shumka M. L. Transformation of paternalism's specific features in conditions of decentralization in Ukraine

Transformation of paternalism's specific features problem in conditions of Ukraine decentralization is conceived in the article. The authors conduct the systematic analysis of paternalism's concept, attempt to reveal the essential changes in paternalistic ideas in the context of the local government reform. Evolution of paternalism's approaches, its essential characteristics are analyzed in the article; hierarchy and guardianship (traditional approach); category of choice (liberal approach); morality, charity, autonomy (postmodernist approach). It is mentioned that paternalism means social relations, in which the prevailing partner assumes to himself certain installations, practices that involve guardianship of subordinates. The character of paternalism's ideas transformation in conditions of reform is revealed. The authors demonstrate ways of destroying of paternalistic's installations in the process of decentralization. In particular, it is noted that the contemporary transitional social, economic and political processes have a different impact on the Ukrainian citizen's political behavior and political consciousness. It is emphasized that in such situation a request for a strong state that would ensure stability in society, and take care of the well-being of citizens is made. It is proved that in order to make progress in the direction of paternalism to a responsible civil society, it is necessary to change the installations that are in charge of forming the motivation of the population participation in the self-government (local) activities. It is stated that united territorial communities form the active civil population position and promote the social and economic preconditions for satisfying the citizens vital needs.

Key words: *paternalism, decentralization, parliamentarism, civil society, united territorial communities.*

УДК 328.185-048.66:323.212/.213(498)

Кабанцева І. А., Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО РУМУНІЇ: ДОСВІД ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ

Автор досліджує процес подолання Румунією спадщини багаторічного тоталітарного гноблення на прикладі протидії укоріненним корупційним практикам у суспільно-політичному житті. Наголошено на важливій ролі в демократизації Румунії її національного громадянського суспільства. Розглянуто динаміку громадянського активізму від 1989 р. Відзначено, що визначальний вплив на формування румунського громадянського суспільства мала жорстка форма авторитаризму періоду Н. Чаушеску, за якої елементи громадянського суспільства були практично відсутні. Автором підкреслено, що ця обставина відрізняла Румунію від інших тогочасних держав Центрально-Східної Європи (найперше Польщі та Чехословаччини).

Звернено увагу, що демократичний транзит у Румунії, рух до євроінтеграції сприяв поступовому формуванню румунського громадянського суспільства, але водночас населення характеризувала низька громадянська компетентність, невиражений інтерес до політики та толерування корупційним практикам. Проаналізована одна з перших великих акцій («Коаліція за чистий парламент», 2004 р.), результатом якої було визначення критеріїв до кандидатів у депутати румунського парламенту та зняття з виборів тих, хто не відповідав їм. Наголошено, що за умов непрозорої державної політики публічне викриття політиків стало дієвим антикорупційним механізмом, застосовуваним інституціями громадянського суспільства у співпраці з медіа. Констатовано, що на цей час громадянське суспільство було фактично рухом найактивніших румунських недержавних організацій, але не охоплювало широкі прошарки населення та не залучало їх до неконвенційних форм політичної активності.

Відзначено, що румунське громадянське суспільство як спільнота, згуртована спільними інтересами колективного розвитку, пройшло чотири етапи становлення. Вони були зумовлені подіями, які викликали масовий народний протест: 1) виступи проти урядового проекту реформи охорони здоров'я (січень 2012 р.); 2) протести проти антиекологічного проекту Рош'я Монтане (вересень 2013 – лютий 2014 рр.); 3) антиурядові протести після пожежі в нічному клубі «Colectiv», зумовленої корупцією інспектуючих організацій (жовтень – листопад 2015 р.); 4) антикорупційні антиурядові протести (січень 2017 – січень 2018 рр.).

Ключові слова: Румунія, громадянське суспільство, корупція.

Новітні країни Центрально-Східної Європи третє десятиліття поспіль більш чи менш успішно долають спадщину багаторічного тоталітарного гноблення. Важливу роль у демократизації країн регіону відіграли молоді національні громадянські суспільства. Для України винятково цінним є досвід демократичного транзиту держав-сусідів, зокрема й Румунії, позаяк динаміка громадянського активізму останніх років є разючою. Ця держава обрана для дослідження з огляду на цінний для нас досвід румунського громадянського суспільства у його протидії корупції. Позаяк корупція та боротьба з нею є викликом для України, то вивчення досвіду інших держав зі схожим історичним минулим, зокрема Румунії, важливе в контексті пошуку дієвих антикорупційних механізмів. Українською політичною наукою ця тема лише починає досліджуватися (І. Кушнар'єв, Г. Перепелиця, С. Федоренко та ін.).

В епоху соціалізму Румунія мала одну із найбільш замкнутих і авторитарних систем у Центрально-Східній Європі [16, с. 801]. Через надагресивний характер режиму Н. Чаушеску, у Румунії періоду оксамитових революцій в інших державах Центрально-Східної Європи («Осінь народів») громадянське суспільство було практично відсутнє. Навіть румунська православна церква була підконтрольна тоталітарній владі та не зуміла взяти на себе ту прогресивну роль, яку відіграли на початку транзиту демократії католицька церква у Польщі або ж лютеранська церква на східнонімецьких землях [1, с. 145]. Через переслідування режимом Н. Чаушеску творчої еліти, не сформувався критично налаштований прошарок соціуму, з якого виростили, до прикладу Хартія-77 у Чехословаччині, рух світських католиків і колишніх комуністів-інтелектуалів в Польщі

і под. Прикладом обмеженого дисидентства можна уважати хіба що протести румунських гірників у 1970-х рр. [13].

Коли у 1989 р. відбулася Румунська революція (насильницьким, а не мирним як у більшості держав Центрально-Східної Європи шляхом), виник деякий вакуум: за масової підтримки нового ладу не було інституційних структур, які б прийшли на зміну старим. Створена після повалення Н. Чаушеску політична організація Фонд національного порятунку не змогла стати голосом громадянського суспільства, більшість його лідерів мали комуністичне минуле. Водночас, у більшості держав Центрально-Східної Європи демократичні революції були підготовлені завдяки наявним елементам громадянського суспільства.

1990-ті – початок 2000-х рр. характеризувалися системною корупцією для Румунії. Корумпованим був як уряд, так і президент (Е. Константінеску (1996–2000) був змушений відмовитися від переобрання). Проблеми Румунії були типовими для посткомуністичних країн: державу поглинув великий бізнес, виборці мали низьку громадянську компетентність. Але довкола ідеї членства Румунії в ЄС, подолання перешкод євроінтеграції почало згуртовуватися новітнє громадянське суспільство. Напередодні вступу до ЄС Румунію розглядали як одну із найкорумпованіших європейських держав, що ставило під сумнів можливість її євроінтеграції. Хоч ще у 1996 р. Румунія вперше прийняла антикорупційне законодавство, але воно було недієвим. На виконання вимог ЄС Румунією у 2003 р. було прийнято пакет антикорупційних реформ, зокрема доступ до фінансових декларацій став відкритим, що створило передумови для обговорення громадянським суспільством за широкої підтримки медіа доброчесності державних службовців. Законодавчі нововведення стали для інституцій громадянського суспільства підмурівком для обґрунтування законності своїх реформаційних вимог. Саме тому в межах акцій, організованих громадянським суспільством, ні партії, ні політики не наважувалися відкрито протидіяти громадянському суспільству в його антикорупційних кампаніях.

У 2004 р. у Румунії було проведено масштабну антикорупційну кампанію, за результатами якої близько сотні депутатів зі сумнівною репутацією опинилися поза складом парламенту. Напередодні парламентських і президентських виборів-2004 румунське «громадянське суспільство вперше організувалося в широку коаліцію за чесність у політиці – Коаліцію за чистий парламент» [8]. Ініціатива Коаліції вийшла від Академічного Товариства Румунії. Ідею коаліційної протидії за чесність у політиці було запозичено у чехів; схожа кампанія проводилася й у Південній Кореї.

Критеріями до кандидатів на виборах-2004 було визначено: чи був кандидат співпрацівником спецслужби часів Н. Чаушеску «Секуритате» (до 1989 р.); як часто він змінював партійну приналежність і чи обіймав керівні посади в румунській комуністичній партії; чи мав кандидат конфлікт інтересів, найперше, під час приватизації, зокрема, чи не обіймав він високі посади, водночас ведучи бізнес; чи звинувачувався кандидат у корупції, шахрайстві, нецільовому використанні ресурсів; чи долучався кандидат до сумнівної приватизації державної власності; чи має кандидат приватні активи, які не відповідають поданій декларації; якщо кандидат на виборну посаду має бізнес, то чи не має його компанія боргів перед бюджетом; чи звинувачувався кандидат у кримінальних злочинах [11]. За результатами кампанії «Коаліція за чистий парламент» 98 кандидатів не були обрані через виключення з виборчих списків партій, але 104 пройшли; соціал-демократів на той момент було позбавлено панівного становища. І хоч кампанія була лише частково результативною, це була безумовна перша велика перемога румунського громадянського суспільства з очищення влади.

Ініціатива румунського громадянського суспільства увіразилася розповсюдженням країною близько 2 млн листівок з остаточною редакцією переліку корумпованих кандидатів на виборні посади. Отже, акція була максимально озвучена задля активізації суспільства навіть у віддалених гірських районах Румунії. Довкола роздачі листівок згуртувалася ціла низка організацій, понад дві тисячі активістів-волонтерів. Акція з персональним зверненням до румунських виборців мала неабияке значення у ситуації, коли у 2004 році електронні соціальні мережі лише зароджувалися, та й загалом румунський сегмент Інтернету був дуже незначним. Проведені Коаліцією розслідування за підтримки значної частини медіа змогли налаштувати громадську думку проти політичного класу та його привілеїв.

Румунське громадянське суспільство показало: в умовах невмотивованості держави будувати прозору політику, публічне викриття є дієвим антикорупційним механізмом інститутів громадянського суспільства у співпраці з медіа. Було відкрито низку кримінальних справ щодо запідозрених у корупції, запроваджено більш детальне декларування активів тощо. Серед інших важливих наслідків: 1) після виборів-2004 виникла низка «дочірніх» громадських антикорупційних

спільнот – «Коаліція за чисті університети», «Коаліція за чистий уряд», діяльність яких теж слугувала цілям очищення румунського суспільства та держави від системної корупції; 2) почався експорт моделі коаліційної протидії громадянського суспільства у інші країни, найперше – Центрально-Східної Європи, наприклад, у 2006 р. утворено Громадянську кампанію «За чистий Європейський Парламент – Болгарія-2007»; 3) у 2007 р., коли Румунія вперше долучилася до виборів у Європейський парламент, кандидати у євродепутати були перевірені силами громадянського суспільства за низкою критеріїв [12], схожих до критеріїв, за якими проводилася перевірка на виборах 2004 р., згаданих вище.

Довший час (1989–2012) румунське громадянське суспільство було маргінальним, що можна пояснити спадщиною державного соціалізму. Неконвенційні форми політичної участі почали узвичаюватися аж від 2012 р. [16, с. 803]. Фактично до цього часу широкі народні маси не долучалися до вияву ініціатив та тиску на владу – такі дії виходили лише від нечисельних, але доволі потужних громадських об'єднань, підтримуваних Заходом.

На нашу думку, румунське громадянське суспільство як велелюдна спільнота, згуртована спільними інтересами колективного розвитку, пройшло щонайменше чотири важливі віхи свого становлення. Вони були зумовлені впливом подій, які викликали масовий народний протест:

1) виступи проти урядових заходів жорсткої економії (січень 2012; акції охопили 51 місто); поштовхом до виступів став проект реформи охорони здоров'я, який передбачав розширення платного медичного обслуговування;

2) протести проти проекту Рош'я Монтане (вересень 2013 – лютий 2014). Протести проти проекту Рош'я Монтане були спрямовані проти проекту видобутку цінних металів у шахтарському містечку Рош'ї Монтане, що мало б негативні наслідки для екології;

3) антиурядові протести після пожежі в нічному клубі «Colectiv» із численними людськими жертвами (2015). Нещасний випадок зумовив масові акції протесту, бо він стався саме завдячуючи адміністративній корупції (відсутність дозволу на роботу об'єкта, аварійних виходів, достатньої кількості вогнегасників тощо). Головним гаслом протестів стало «Корупція вбиває!»; це гасло стало об'єднувачим для різних суспільних груп. Ці протести «стали трампліном для багатьох представників громадського сектора, які на антикорупційній хвилі прийшли в політику» [2]. Відставка уряду (листопад, 2015 р.) соціал-демократів В. Понти, зумовлена тиском громадянського суспільства після протестів поклала початок справжній антикорупційній реформі: близько двох тисяч осіб були засуджені за зловживання владою;

4) антикорупційні антиурядові протести (січень 2017 – січень 2018). Це найбільші акції румунського громадянського суспільства від 1989 р. З огляду на те, що вони мали вузько антикорупційну спрямованість, зупинимося на них нижче детальніше.

Антикорупційні протести упродовж року можна систематизувати у три хвилі.

Перша хвиля (січень – лютий 2017 р.). Протести проти прийняття соціал-демократичним урядом постанови щодо пом'якшення антикорупційного законодавства (амністія та декриміналізація злочинів посадовців, засуджених за корупцію). Проти тих, хто завдав збитків державі на суму менш як 200 тис. леїв (47,8 тис. євро), передбачалося не відкривати кримінальні справи, а термін покарання за складніші корупційні злочини скорочувався зі 7 до 3 років. Уряд передбачав: амністувати засуджених за корупцію на терміни менш як 5 років (це близько 2,5 тис. осіб, зокрема й засуджені за політичну корупцію); заявити про корупційний акт можна було б не раніше, ніж за півроку від його вчинення. Фактично йшлося про декриміналізацію окремих корупційних правопорушень. Прийнята постанова допомогла б уникнути відповідальності за корупцію голові керівної Соціал-демократичної партії Румунії Л. Драгні, що дало б йому право претендувати на прем'єрську посаду; прийняття постанови уможливило б повернення до влади тих представників партії, які перебували під слідством. Зусиллями громадянського суспільства 05.02.2017 р. урядова постанова була скасована.

Друга хвиля (вересень – листопад 2017 р.). Протести проти озвучених урядом намірів ліквідувати політичну незалежність спеціального органу антикорупційного органу в судовій сфері – Судової інспекції. Формування цього органу пропонувалося передати міністру юстиції. Уряд планував звузити повноваження глави держави (позбавлення права призначати керівництво прокуратури та Національного управління по боротьбі з корупцією). Натомість ці повноваження пропонувалися передати уряду в особі міністра юстиції. Такі зміни, заплановані румунським урядом, призвели б до політичного контролю в судовій системі.

Третя хвиля (січень – лютий 2018 р.) є продовженням вираження громадянським суспільством невдоволення політикою румунського уряду та суперечливим проектом реформи системи

правосуддя. Законодавчі нововведення ускладнили б притягнення антикорупційними органами до відповідальності топ-корупціонерів. Протести призупинилися на тлі прийняття 30.01.2018 р. Конституційним судом Румунії рішення щодо визнання неконституційними частини положень реформи сфери юстиції Румунії [9] та внесення вимоги до румунського уряду країни внести відповідні зміни до суперечливих положень проекту реформ.

І. Кушнар'єв констатує, що саме завдяки ініціативному громадянському суспільству Румунією досягнуто значного поступу в мінімізації корупційних практик [4, с. 58], але за найменшого ослаблення контролю громадськості політична корупція намагається знову стати визначальною моделлю поведінки політичних акторів [5, с. 89]. Доказом цього й є хвиля антикорупційних виступів 2017–2018 рр. На думку дослідника румунських протестів Ф. Поенару, вулична мобілізація стає дедалі важливішим чинником румунської політики [17]. Примітно, що сьогодні організація румунським громадянським суспільством антикорупційних протестів винесена найперше у соціальні мережі.

З огляду на масові антикорупційні протести 2017–2018 рр. у Румунії не можемо у повній мірі погодитися з міркуваннями Я. Пилипа, що «Румунії вдалося створити ефективну систему боротьби проти корупції», а «причиною такого успіху, серед іншого, стала політична відданість керівництва Румунії боротьбі проти корупції протягом багатьох років» [7, с. 213]. Натомість у повній мірі згодні з О. Губрієнком, що не дивлячись на позитивні зміни у Румунії після вступу до ЄС, розвиток цієї держави «ускладнюється реліктами комуністичних режимів» [3]. Тоталітаризм так глибоко уразив Румунію, що залишив «спадок», відчутний навіть після майже трьох десятиліть демократичного транзиту та понад десятирічного досвіду членства у ЄС. Зокрема, в оприлюдненому на початку 2018 р. звіті органу Ради Європи з боротьби з корупцією (ГРЕКО) [15] зроблено висновок, що Румунія досягнула дуже обмеженого прогресу в боротьбі з корупцією серед членів парламенту, суддів і прокурорів, а саме виконано уповні дві, частково – чотири зі загалом тринадцяти сформульованих у 2016 р. рекомендацій [14]. Основна з реалізованих ініціатив – прийняття у 2017 р. кодексу поведінки парламентарів (запобігання конфлікту інтересів, регулювання прийняття подарунків та інших переваг).

Саме тема корупції стала каталізатором громадянської активності в Румунії. Хоч після доленосних для Румунії подій 1989 р. корупція довгий час не була стимулом до протестів знизу, але в останні роки наступило громадянське пробудження. Громадськість чітко ідентифікує корупцію як перешкоду успішній трансформації Румунії від соціалізму до демократії та капіталізму. Процеси, які відбуваються в Румунії у 2017–2018 рр., є показовим уроком, «як має діяти громадянське суспільство, коли політики намагаються використати владу як джерело одержання вигоди» [10]. Тому видаються цілковито обґрунтованими міркування українського дослідника-політолога Г. Перепелиці [6], який ставить Румунію прикладом Україні, позаяк ця країна та її громадяни демонструють, як можна після тоталітарного режиму демократизуватися, бути прийнятним до ЄС і НАТО. Румунський урок для України вбачаємо у тому, що громадянське суспільство не повинно лише спостерігати за створенням антикорупційних інституцій. Тільки, коли організована спільнота виходить на вулиці та починає вимагати справедливості й законності, влада може відступити від своєї непрозорої політики. Роль громадянського суспільства полягає у тому, що воно має бути на сторожі, щоб не відбувся реверс до корупційних практик у владі.

Бібліографічний список:

1. Авинери Ш. Партии, социально-культурная медиация и роль гражданского общества / Ш. Авинери // Полис. – 1994. – № 1. – С. 141–147.
2. Герасимчук С. Антикорупційний Майдан. Що спричинило масові протести у Румунії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/01/23/7060521/>
3. Губрієнко О. Особливості політико-правових змін у країнах Центрально-східної Європи (на прикладі Болгарії та Румунії) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/filologiya/79/13419-osoblivosti-politiko-pravovix-zmin-u-kra%D1%97na-centralno-sxidno%D1%97-yevropi-na-prikladi-bolgari%D1%97-ta-rumuni%D1%97.html>
4. Кушнар'єв І. В. Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії / І. В. Кушнар'єв // Політикус. – 2017. – № 4. – С. 58–61.
5. Кушнар'єв І. В. Політична корупція в Румунії: роль громадянського суспільства у протидії їй / І. В. Кушнар'єв: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (25–26 серпня 2017 р., м. Запоріжжя) [«Суспільні науки та сучасність: актуальні питання»]. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2017. – С. 89–93.

6. Перепелиця Г. Боротьба з корупцією: румунські уроки для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uainfo.org/blognews/1486453321-borotba-z-koruptsieyu-rumunski-uroki-dlya-ukrayini.html>
7. Пилип Я. Ю. Інституційні гарантії забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції за законодавством Румунії. Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 5. – С. 213–217.
8. Румунська Коаліція за чистий парламент. У пошуках чесності в політиці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://maidan.org.ua/2011/09/borotba-z-politychnoju-koruptsiyeju-u-postkomunistychnij-evropi/>
9. Сааков В. У Румунії суд оголосив неконституційною частину реформи юстиції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://p.dw.com/p/2rnnns>
10. Федоренко С. Румунія: народ проти корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dt.ua/international/rumuniya-narod-proti-korupciyi-.html>
11. Coaliția pentru un Parlament Curat [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sar.org.ro/coalitia-pentru-un-parlament-curat-2004/
12. Coaliția pentru un Parlament Curat – Alegeri Europene [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sar.org.ro/coalitia-pentru-parlament-curat-2007-alegeri-europene/>
13. Deletant D. Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989 / D. Deletant. – London : M.E. Sharpe, 1995. – 456 p.
14. Fourth Evaluation Round. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Evaluation Report Romania [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/16806c7d05>
15. Le Rapport de Conformité. Roumanie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/quatrieme-cycle-d-evaluation-prevention-de-la-corruption-des-parlement/168077e15a>
16. Olteanu T. The Romanian people versus corruption. The Paradoxical Nexus of Protest and Adaptation / T. Olteanu, S. Beyerle // The Open Journal of Sociopolitical Studies. – № 10 (3). – P. 797–825.
17. Poenaru F. Romanian protests: A cake with three layers (and a cherry on top) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.focaaiblog.com/2017/02/27/florin-poenaru-romanian-protests-a-cake-with-three-layers-and-a-cherry-on-top/#sthash.bah2qnKb.dpuf>

Kabantseva I. A. Civil society of Romania: the experience of combating corruption

The author researches the process of overcoming the legacy of many years of totalitarian oppression by Romania on the example of counteracting the rooted corruption practices in all spheres of the social and political role. The important role of the national civil society in the democratization of Romania is emphasized. The study examines the dynamics of civic activism since 1989 and notes that the strict authoritarianism of the period of N. Ceaușescu rule, when the elements of civil society were practically absent, had a decisive influence on the formation of Romanian civil society. The author notes that this circumstance distinguished Romanian from the other Central and Eastern European states (especially from Poland and Czechoslovakia).

The article draws attention to the fact that the democratic transit in Romania and the movement towards European integration contributed to the gradual formation of Romanian civil society, but at the same time the population had a low civic competency, weak interest in politics, and tolerated corruption practices. It analyzes one of the first major actions (“The Coalition for a Clean Parliament”, 2004), which resulted in determination of the criteria for the Romanian parliament candidates and withdrawal of those candidates who did not comply with them. It is emphasized that in the absence of transparent state policy, the public disclosure of politicians became an effective anti-corruption mechanism, used by the civil society institution in cooperation with the media. It is stated that at that time the civil society was in fact a movement of the most active Romanian non-government organizations, but it did not include the broad masses of the population and did not involve them in unconventional forms of political activity.

The author notes that the Romanian civil society as a community, united by common interests of collective development, has gone through four stages of formation. They were caused by the events that triggered massive popular protests: 1) protests against the government health care reform project (January 2012); 2) protests against the anti-environmental Roșia Montană project (September 2013 – February 2014); 3) anti-government protests after the fire in the Colectiv nightclub; 4) anti-government protests against corruption (January 2017 – January 2018).

Keywords: Romania, civil society, corruption.

УДК 323.22:328.123:328.18

Кольцов В. М., Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ ТА РІЗНОВИДИ АНТИСИСТЕМНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ

Проаналізовано сутність, особливості та різновиди антисистемної політичної опозиції як противаги системній політичній опозиції. Виявлено, що антисистемна політична опозиція може бути парламентською і позапарламентською, напівлояльною і нелояльною, легальною і нелегальною, насильницькою і ненасильницькою, а також може визнаватись або не визнаватись політичним режимом/владою. Зафіксовано, що антисистемна політична опозиція детермінується антисистемним типом опозиційних політичних партій, що мають такі цінності, які реляційно й ідеологічно діаметрально протилежні цінностям, що панують у системі, де існують такі політсили. Водночас вмотивовано, що для того, щоб трактуватись антисистемною, політсила не повинна протистояти всім без винятку характеристикам відповідної політичної системи, а хоча би одній із них. Але це, у свою чергу, означає, що ідеологічна антисистемність політсил теж обов'язково пов'язана із політичною системою, однак з цілком іншою політичною системою і по-іншому згенерованою в умовах реляційної антисистемності. Сумарно це засвідчує, що реляційна антисистемність політсил і політичної опозиції відноситься до порівняльного аналізу партійних систем, а ідеологічна антисистемність політсил і політичної опозиції є важливим концептуальним інструментом для аналізу проблем демократії та демократизації, а також автократії та автократизації. Водночас така генералізація не є довершеною, адже будучи теоретизованою, вона має перевірятись практикою політичного процесу, який може вносити додаткові корективи у розуміння сутності антисистемної політичної опозиції.

Ключові слова: опозиція, антисистемна опозиція, антисистемна політична сила, ідеологічна антисистемність, реляційна антисистемність.

Поряд з визначальним впливом системної політичної, зокрема парламентської, опозиції на структурування політичного процесу і консолідацію/деконсолідацію сучасних демократій та автократій, доволі вагоме значення має апелювання й до феномену антисистемної політичної опозиції. Це корелює зі звиклим зауваженням Х. Лінца про те, що політична опозиція на підставі врахування реалізовуваних нею засобів політичної боротьби і ставлення до реального чи можливого застосування насильства у різних типах режимів повинна бути поділена на лояльну чи системну, напівлояльну чи напівсистемну та нелояльну чи антисистемну [11, с. 27–38]. Навіть не дивлячись на те, що в тому або іншому кейсі політичного режиму може бути створене цілком самодостатнє інституційне середовище конструктивізації політичної (передусім парламентської) опозиції. Річ у тому, що навіть задекларований та інституціоналізований, не кажучи про незадекларований і неінституціоналізований, консенсус стосовно «правил гри» не забезпечує ту чи іншу політию усестороннім та максимально надійним механізмом «відторгнення впливу» й популярності екстремістсько/радикально налаштованих організацій, які різною мірою становлять феномен антисистемної опозиції. Відтак запропоноване дослідження актуалізоване потребою політологічного аналізу сутності, особливостей і різновидів антисистемної політичної опозиції як противаги системній, зокрема парламентській, опозиції.

Заявлена проблематика знайшла відображення у наукових доробках таких вчених, як І. Большаков [1], Н. Вінничук [2], Х. Даалдер [8; 9], М. Зуліанелло [17], Г. Іонеску та І. де Мадаріага [10], Дж. Капочія [6], Х. Лінц [11], Р. Макрідіс [12], Р. Паннет [13], О. Попова [3], Дж. Сарторі [14–16], А. Хіршман [4], А. Циганков [5] й інші. Однак у них так і не вироблено синтетичного бачення з приводу сутності й особливостей антисистемної політичної опозиції. Відтак метою статті є виявлення і систематизація особливостей та різновидів антисистемної політичної опозиції, зокрема на підставі її варіативного дефініювання і структурування.

Приступаючи до розв'язання поставленої мети, наголошуємо, що розгляд наукової літератури засвідчує, що сьогодні у практиці різних країн світу, політичні режими яких тяжіють чи до демократії, чи до автократії, є всі підстави для дихотомії між: а) системною (зазвичай, однак

не завжди парламентською) опозицією, яка часто синонімізується як відповідальна, законна, класична, конституційна, легальна, лояльна, нормальна, реальна, регулярна, і така, що функціонує «спокійно та конструктивно», виступаючи «проти» влади, але не перешкоджаючи владі, і відповідно окреслюється здебільшого у рамках вузького чи інституційного підходу до дефініювання опозиції; б) антисистемною (зазвичай, але не завжди позапарламентською) опозицією, яка синонімізується категоріями антиорганізаційної, девіантної, екстремістської, невідповідальної, незаконної, нелегальної/напівлегальної, нелояльної/напівлояльної, ненормальної, протидіючої тощо та позиціонується як така, що ставить під сумнів легітимність політичного режиму в цілому і діє безвідповідально, бо не має жодних шансів бути репрезентованою при владі, й відповідно окреслюється здебільшого у рамках широкого чи соціологічного підходу до дефініювання опозиції [15, с. 151].

Водночас, наукова література детермінує, що є всі умови для поглиблення та диверсифікації знань про антисистемну політичну опозицію, адже вона може як визнаватись, так і не визнаватись політичним режимом та владою (передусім урядом, коли йдеться про демократичні країни, або будь-яким автократичним центром, коли йдеться про недемократичні країни). Причому, як вказує Дж. Капочія [6, с. 16], коли уряд толерує чи не заперечує антисистемну політичну опозицію, він розуміє, що вона є маргіальною та не має істотного потенціалу реалізації своїх цілей та ідеології чи що в її існуванні і діяльності простежується відмінність між її ідеологією й очікуваними результатами її діяльності. І навпаки, коли уряд відчуває загрозу зі сторони антисистемної опозиції, то він всіляко намагається маргіналізувати її та протистояти будь-якому резервному потенціалу її політичного впливу.

А тому, як вказують деякі вчені [2; 5; 11, с. 27–38], антисистемна опозиція може бути як парламентською, так і позапарламентською, особливо коли йдеться про країни, політичні режими яких є демократичними. Це унаслідковано у тому факті, що антисистемну політичну опозицію доцільно структурувати на напівлояльну (яка звикло є парламентською чи може стати парламентською) і нелояльну (яка традиційно не має, а інколи і не може мати парламентського представництва). Причому напівлояльна політична опозиція виступає проти радикальної трансформації або руйнації чинної політичної системи, хоча, не маючи чітко визначеної позиції (вона коливається від неприйняття існуючого політичного режиму і прагнення його змінити до згоди з основними стратегічними парадигмами політичного режиму, але за наявності незгод тактичного характеру може комбінуватись на підставі співпраці непримиренних та поміркованих опозиційних партій і рухів), може і організовувати акції проти уряду, і підтримувати дії нелояльної політичної опозиції, не беручи у них участі. Натомість нелояльна політична опозиція – це опозиція, за якої основна частина опозиційних партій і рухів чітко та недвозначно заперечує чинну політичну систему, на підставі чого політичний режим схиляється до змін, а політична влада поступово втрачає легітимність, адже не здатна чинити опір непримиренній опозиційності.

Сумарно це доводить, що коли напівлояльна політична опозиція є легальною, тоді вона таксономується як антисистемна політична опозиція у рамках політичної системи (що буває не дуже часто). А натомість коли нелояльна політична опозиція є нелегальною, тоді вона позиціонується як антисистемна опозиція поза рамками політичної системи (що трапляється частіше) [10, с. 128]. Це здебільшого відповідає дихотомії антисистемної політичної опозиції на насильницьку (революційну, радикальну), яка звикло не інституціоналізована й не формалізована у політичній системі, та ненасильницьку (нереволюційну, реформаторську), яка має легальне право виконувати свою роль у політичній системі, а тому її «лояльність» доволі часто є марною спробою домогтись фундаментальних змін [12, с. 166; 13, с. 30].

Також загальнотеоретично цілком очевидно, що «входження» опозиції у політичну систему має два різні зрізи: формальний – наявність офіційної реєстрації в якості партії чи руху і представництво у структурах влади; неформальний – контакти з представниками правлячої еліти без офіційної реєстрації у якості партії чи руху. А відтак всі інші опозиційні структури у політичну систему «не включаються» через відсутність окреслених вище характеристик, а тому й з великою часткою ймовірності становлять феномен антисистемної опозиції [1, с. 109]. Остання, у свою чергу і відповідно, характеризується використанням переважно неконвенціональних методів політичної боротьби, слабкістю політичних ресурсів, «віртуалізацією» політичної активності, зазвичай (особливо в умовах демократичного режиму) низькою кількістю прихильників, низькою довірою з боку громадян, а тому і неписаністю у систему представництва інтересів та неможливістю участі у виробленні політичних рішень [3].

Це здебільшого, у тому числі в умовах демократії та автократії, відповідає зауваженню й концепту Дж. Сарторі, згідно із яким антисистемна політична опозиція детермінується особливим (антисистемним) типом опозиційних політичних партій, що мають цінності й ідеологію, діаметрально протилежні цінностям й ідеології, які панують у системі, в котрій існують політсили [16, с. 116–118]. Причому у вузькому розумінні антисистемна партія/політсила у такому зрізі є політсилою, яка дотримується «тієї системи переконань, що не поділяє цінностей політичного ладу, в рамках якого вона існує». А відтак вона цілеспрямована, будучи «принциповою опозицією» [16, с. 133], не тільки на зміну виконавчої влади, а й на зміну системи організації державної влади загалом, у рамках якої діє уряд [16, с. 132–133]. Натомість у широкому сенсі антисистемна партія є політсилою, яка намагається і спроможна підірвати легітимність режиму, якому вона опонує [17], вживаючи для цього різні неконвенціональні засоби політичної боротьби – «від відчуження до протесту» [16, с. 132].

Відтак, головна відмінність антисистемної політичної опозиції від системної політичної опозиції не у радикальності методів політичної боротьби, а в наявності максимальної ідеологічної дистанції [1, с. 109]. Інкорпоровано це у тому факті, що антисистемні партії традиційно є політсилами, які займають місце, віддалене від політичного й партійно-ідеологічного центру, визначеного у політико-конституційному вимірі тієї чи іншої країни [16, с. 154, 163]. Саме тому, згідно з теорією партійних систем, розмірність «партійної антисистемності» – це ідеологічна відстань однієї партії (антисистемної) від інших партій (системних) відносно тих питань, які мають вирішальне значення для політичної системи, у якій ці партії функціонують.

У демократичних, а інколи й автократичних режимах це звичло виявляється у функціонуванні так званих екстремістських/радикальних лівих (анархістських та комуністичних) і екстремістських/радикальних правих (фашистських/неофашистських й нацистських/неонацистських) партій та рухів [17]. Навіть попри те, що вони не обов'язково мають революційний характер, адже антисистемність може виявлятися у діапазоні від простого неприйняття до відкритого протесту супроти політичної системи. Однак з обов'язковим наголосом на тому, що антисистемна політсила (партія чи рух) трактується як загроза тому чи іншому типу політичного режиму [6, с. 10; 10].

Це, у випадку найперше демократичного політичного режиму, відповідає чи не первинному розумінню феномену антисистемної партії, запропонованому Х. Даалдером, за яким антисистемні партії «беруть участь у знищенні» демократій [9, с. 64]. Крім того, це значною мірою корелює з вказівками інших вчених про доцільність виокремлення таких феноменів, як «основна структурна опозиція» (Р. Даль), «принципова опозиція» (О. Кіркхаймер), «нелояльна опозиція» (Х. Лінц), «партія чи група з недемократичними ідеалами» (Х. Даалдер, Я. Бадж і В. Херман, К. фон Бейме), «партія або група з неконвенціональною, незаконною чи насильницькою поведінкою» (Е. Ціммерман), «ізольована опозиція» (Л. Білл, П. Пульцер).

А відтак це засвідчує, що концептуальна логіка Дж. Сарторі спрямована на подвійне засвідчення саме реляційної антисистемності партій: із однієї сторони, його концепція передбачає ідеологічну дистанційованість антисистемної партії від інших (системних) партій у політичному (ліво-правому) просторі електоральної конкуренції; із другої сторони, його концепція стосується делегітимізуючого впливу дій та пропаганди антисистемної партії на політичний режим, у якому вона функціонує. Відповідно підхід Дж. Сарторі зазвичай не засвідчує об'єктивного змісту ідеологій антисистемних партій як таких, а натомість лише означає відношення ідеології антисистемних партій до основоположних цінностей певних типів політичного режиму і партійної системи [6, с. 9].

Дещо видозміненої позиції (на відміну від надто ідіосинкратичного, реляційного і «розтягнутого» підходу Дж. Сарторі [6, с. 9; 7]) дотримується Дж. Капочія, який зауважує, що на противагу системності опозиції як уніфікованій категорії більш доречно говорити не лише про антисистемність опозиції та її окремі виміри, а й про несистемність і позасистемність опозиції [6, с. 9]. У такому випадку позасистемність і несистемність політичної опозиції означає, що вона опонує політичній системі або якійсь окремій її складовій, зокрема системі влади, державній системі, системі суспільних або ж міжінституційних відносин тощо [1, с. 110]. Причому опозиція здебільшого є позасистемною, коли вона перебуває за рамками політичної системи і ніяк з нею не взаємодіє, будучи таким чином структурою, яка існує поза політичним життям та ніяк з ним не стикається (що наближує позасистемність до абсентеїзму та неучасті у політиці). Натомість несистемна політична опозиція звичло окреслюється категорією незареєстрованих/неофіційних та непарламентських політичних сил, які опозиційно (часто у формі відкритого протесту, спрямованого або на руйнування і подальшу реконструкцію політичної системи (революційно), або

на її зміну і поступовий «капітальний ремонт» [1; 4] (еволюційно)) ставляться до політичної системи у цілому і до її інститутів зокрема.

У поданні Дж. Капочіі це означає, що антисистемність партії та політичної опозиції варто трактувати дихотомічно – реляційно й ідеологічно [6, с. 10; 17]. Але не обов'язково споріднено і паралельно, хоча б зважаючи на її теоретико-методологічну окресленість/зумовленість партологічними теоріями і теоріями демократії та автократії. У партологічному сенсі (в контексті партійних систем) критерієм антисистемності є реляційність, тобто властивість політсили (партії чи руху) зумовлювати поляризацію і відцентрову механіку партійної системи. Натомість у демократизаційному сенсі (чи в континуумі «демократія – автократія») критерієм антисистемності є ідеологічність, тобто здатність політсили протистояти ознакам демократичного або автократичного режиму [6, с. 22–23]. Дихотомує ці дві стратегії дефініювання антисистемних партій те, що на відміну від реляційної антисистемності партій і їхніх системних наслідків, які краще оцінювати ретроспективно, ідеологічна антисистемність партій може бути оцінена лише шляхом спекуляцій стосовно майбутніх намірів партій. Інакше кажучи, майбутні (ex post) наслідки антисистемної позиції політсил постулюються на підставі чинної (ex ante) оцінки їхньої антисистемності [6, с. 9].

Натомість об'єднують ці дві стратегії дефініювання антисистемних партій, а відтак і антисистемної опозиції, їхні ключові атрибути й ознаки: 1) віддалене ідеологічно-просторове розташування виборців антисистемних партій від виборців «сусідніх» партій мейнстрімного характеру (які конструктивізують відносини влади й опозиції); 2) низький потенціал коаліційності антисистемних політсил; 3) тактика надмірної делегітимізації та пропагандизації політичного процесу антисистемними партіями; 4) нерівномірна ідеологічна дистанція між системними й антисистемними партіями; 5) відцентровість і надмірна поляризація (багатополярність у кластері «ліві – центр – праві») політичного процесу й міжпартійної конкуренції [6, с. 9; 14]. На цьому тлі антисистемні політсили, які виключаються з парламентських/урядових коаліцій і позиціонуються як політично «безвідповідальні» [16, с. 139–140] й ідеологічно опозиційні політичному режиму, у якому вони функціонують, максимізують політичну поляризацію й ідеологічну дистанцію [8, с. 99, 103], підривають доцентрові тенденції міжпартійної конкуренції, а натомість розвивають потенційно «винагороджувальну» для себе тактику, яка полягає у делегітимізації політичної системи і «спотворенні політичного ринку» [6, с. 9].

Сумарно це означає, що якщо політсила (партія або рух) зазнає змін у своїх коаліційних чи пропагандистських стратегіях, то вона перестає володіти властивістю антисистемності. І навпаки, політсила залишається антисистемною, якщо вона «нелояльна коаліційно» [6, с. 26] і нездатна до пактування. Доповнюється це ідеєю М. Зуліанелло [17], який зазначає, що антисистемною є політсила (партія чи рух), у випадку якої одночасно виконуються дві вимоги: а) ідеологічне позиціонування політсили щодо політичного статусу-кво не просто призводить до артикуляції звиклого несприйняття влади/уряду й оформлення політико-орієнтованої опозиції їй/йому, але і зумовлює генерування питань метаполітичного характеру, зокрема щодо доцільності та раціональності чинної політичної системи і її політичних інститутів; б) політсила не бере участі у помітних кооперативних взаємодіях на системному рівні, навіть не зважаючи на власне антагоністичне самосприйняття та/або ставлення інших партій у системі, а тому виступає за радикальне анулювання й зміну/заміну чинної партійної системи. Відтак, в умовах, приміром, демократичних політичних режимів позначення політсил як ідеологічно антисистемних є очевидним синонімом їхнього позначення як антидемократичних [6]. Більше того, ідеологічна антисистемність політсил за своєю природою є «негативним явищем», адже окреслює протидію таких політсил певним об'єктам політичного процесу.

Узагальнюючи таку логіку, засвідчуємо, що для того, щоби трактуватись антисистемною, політична сила (партія чи рух) не повинна протистояти всім без винятку характеристикам відповідної політичної системи, а хоча би одній із них. Але це, у свою чергу, означає, що ідеологічна антисистемність політсил теж обов'язково пов'язана із політичною системою, однак з цілком іншою політичною системою і по-іншому згенерованою в умовах реляційної антисистемності. Сумарно це засвідчує, що реляційна антисистемність політсил і політичної опозиції відноситься до порівняльного аналізу партійних систем, а ідеологічна антисистемність політсил і політичної опозиції є важливим концептуальним інструментом для аналізу проблем демократії та демократизації, а також автократії та автократизації. Водночас така генералізація не є довершеною, адже будучи теоретизованою, вона має перевірятись практикою політичного процесу, який може вносити додаткові корективи у розуміння сутності антисистемної політичної опозиції.

Бібліографічний список:

1. Большаков И. Несистемная оппозиция : Терминологическая «ошибка» или политическая реальность? / Иван Большаков // Свободная мысль. – 2011. – № 3 (1622). – С. 109–118.
2. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції / Наталія Вінничук // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 51–59.
3. Попова О. Политика современного российского государства в отношении несистемной оппозиции / О. В. Попова. – М., 2010. – С. 98–103.
4. Хиршман А. Выход, голос и верность : Реакция на упадок фирм, организаций и государств / А. Хиршман. – М., 2009. – 153 с.
5. Цыганков А. Современные политические режимы : структура, типология, динамика / А. Цыганков. – М. : Интерпакс, 1995. – 320 с.
6. Cappocia G. Anti-System Parties : A Conceptual Reassessment / Giovanni Cappocia // Journal of Theoretical Politics. – 2002. – Vol. 14. – No. 1. – P. 9–35.
7. Collier D. Conceptual «Stretching» Revisited : Adapting Categories in Comparative Analysis / David Collier, James E. Mahon // American Political Science Review. – 1993. – Vol. 87. – P. 845–855.
8. Daalder H. In Search for the Center of European Party Systems / Hans Daalder // American Political Science Review. – 1984. – Vol. 78. – P. 92–109.
9. Daalder H. The Netherlands : Opposition in a Segmented Society / Hans Daalder // Dahl R. Political Oppositions in Western Democracies / Robert A. Dahl. – New Haven, CT and London : Yale University Press, 1966. – P. 188–236.
10. Ionescu G. Opposition : Past and Present of a Political Institution / Ghița Ionescu, Isabel de Madariaga. – London : The New Thinker Library, 1968. – 213 p.
11. Linz J. Crisis, Breakdown and Reequilibration / Linz Juan J. // Linz J. The Breakdown of Democratic Regimes / Juan J. Linz, Alfred Stepan. – Baltimore, London : Johns Hopkins University Press, 1978. – P. 3–124.
12. Macridis R. Oppositions in France : An Interpretation / Roy C. Macridis // Government and Opposition.. – 1972. – Vol. 7. – No. 2. – P. 166–185.
13. Punnett R. Front-Bench Opposition : The Role of Leader of the Opposition, the Shadow Cabinet and Shadow Government in British Politics / Robert Malcolm Punnett. – Heinemann, 1973. – 500 p.
14. Sani G. Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies / Giacomo Sani, Giovanni Sartori // Daalder H. Western European party systems : Continuity and Change / Hans Daalder, Peter Mair. – Beverly Hills, CA : Sage, 1983. – P. 307–340.
15. Sartori G. Opposition and Control Problems and Prospects / Giovanni Sartori // Government and Opposition. – 1966. – Vol. 1. – No. 2. – P. 149–154.
16. Sartori G. Parties and Party Systems : A Framework for Analysis / Giovanni Sartori. – Cambridge : Cambridge University Press, 1976. – 342 p.
17. Zulianello M. Anti-System Parties Revisited : Concept Formation and Guidelines for Empirical Research / Mattia Zulianello // Government and Opposition. – 2017. – Published online [10 May 2017]. – 29 p.

Kolzov V. M. The essence, features and types of anti-system political opposition

The article is dedicated to analysing the essence, features and varieties of anti-system political opposition as a counter-weight to systemic political opposition. The author discovered that anti-system political opposition can be parliamentary and extra-parliamentary, semi-loyal and disloyal, legal and illegal, violent and non-violent, and also can be recognized or not recognized by a political regime/government. It was also recorded that anti-system political opposition is determined by the anti-system type of oppositional political parties, which have such values that are relationally and ideologically opposed to the values prevailing in the system, where such political parties exist. At the same time, it was motivated that political party, in order to be interpreted as anti-system, should not resist all (without exception) the characteristics of the corresponding political system, but at least one of them. But this, in turn, means that the ideological antisystem of political power is also necessarily linked to the political system, but with a completely different political system and differently generated in the context of relational antisystemism. In total, this indicates that the relational anti-system of political forces and political opposition refers to the comparative analysis of party systems, while the ideological antisystem of political forces and political opposition is an important conceptual tool for analyzing the problems of democracy and democratization, as well as autocracy and autocratization. At the same time, such a generalization is not perfect, as being theoreticized, it should be checked by the practice of the political process, which may make additional adjustments to the understanding of the essence of the antisystem political opposition.

Key words: *opposition, anti-system opposition, anti-system political party, ideological anti-system, relational anti-system.*

УДК 321.01

Кравець А. Ю., Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

БІОПОЛІТИЧНІ ШКОЛИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Основною метою є дослідження провідних біополітичних шкіл, їх внеску у сучасну політичну науку. З'ясовано, що існує декілька потужних центрів біополітичних досліджень, зокрема, в США та Німеччині. Американська біополітична школа представлена вченими з університету Небраски та Каліфорнійського університету. Група з Небраски зосередилася на виявленні й дослідженні генетичної основи політичних ідеологій. Вони вважають, що відмінності у політичних ідеологіях містять у собі генетичну складову, тобто вроджену схильність до сприйняття тих, чи інших ідей. Науковці з Каліфорнійського університету зосередились на створенні цілісного комплексу наукового знання, присвяченого генетичній складовій політичної поведінки. Вони констатують, що протосоціальна поведінка пов'язана з конкретними генами. У 1903 році була заснована Американська політологічна асоціація, яка об'єднує понад 13000 вчених з 80 країн світу. Основними напрямками їх наукових пошуків є природа «людини політичної», біологічні детермінанти соціальної та політичної поведінки індивіда, еволюція політичних систем тощо. Мета – створити біологічно орієнтовану політичну науку. Потужний біополітичний центр був започаткований в Німеччині Х. Флором та П. Майером, які вважали покликанням біополітики застосування підходів, теорій і методів біологічних наук в політології. Констатовано, що біополітика є інноваційною дисципліною сучасного політологічного дискурсу, а тому у науковому співтоваристві їй досі не вироблено чіткого уявлення про витоки біополітики, її предметну сферу та покликання. Відповідно, відсутнє й чітке уявлення про її значення для сучасної політичної науки. Запропоновано комплексний підхід, що охопить більшість наявних біополітичних шкіл та напрямків досліджень і висвітлить ті аспекти біополітичної проблематики, які є актуальними для сучасної політичної теорії та практики.

Ключові слова: біополітика, біополітичні школи, емпірична біополітика, політична поведінка.

Аналізом різних напрямків розвитку біополітики і, відповідно, діяльності біополітичних шкіл цікавляться наступні науковці: Р. Бланк, А. Соміт і С. Петерсен, Р. Ханаган, С. Лізен, А. Влавіанос Арванітіс, А. Олескін та інші. Цікавим є те, що кожен з авторів, кожна зі шкіл, акцентує увагу на різних аспектах біополітичної проблематики. А тому знання стосовно біополітичних наукових пошуків у політичній царині потребує систематизації та конкретизації, чому і присвячене дослідження. До того ж, біополітика репрезентує свій унікальний погляд на «людину політичну», її поведінку в соціумі та політиці.

Сьогодні біополітика активно розвивається і ми можемо говорити про існування декількох потужних біополітичних шкіл, які були створені у другій половині ХХ ст., але функціонують й сьогодні. Першою з них вважається американська школа біополітики, започаткована Л. Колдуелом, А. Сомітом, С. Петерсеном та іншими. Саме їх праці вплинули на становлення біополітики як самостійної галуззі наукового знання. Але, слід зазначити, що американська біополітична школа не обмежується лише їх іменами. Так, в 1977 р в Університеті Північного Іллінойсу був створений Центр біополітики. Місія Центру полягала в тому, щоб «утвердитися в якості ведучого центру для біологічно орієнтованої політичної науки», а також – сприяти тому, щоб біополітика затвердилась в якості окремої дисципліни політичної науки. В 1982 році був опублікований перший випуск журналу «Політика і науки про життя». З того часу журнал безперервно видається два рази на рік в Англії. у 1986 році Центр був перейменований в Програму біосоціальних досліджень [4, с. 7]. У 1975 році в межах цієї організації був заснований Департамент №12 – «Біологія і політика». З того часу й до нині департамент займається «вивченням зв'язку між біологією і політикою», зокрема, дослідженням еволюційних основ політичної поведінки людини, фізіологічних чинників, що впливають на політичну поведінку, а також розробляє методи дослідження для аналізу взаємозв'язку між біологією і політикою. Протягом останніх чотирьох десятиліть цей департамент (до складу якого входять понад 40 країн) бере активну участь в популяризації і організації

фінансування біополітичних досліджень [12]. Президентом цього департаменту є один з найвідоміших закордонних біополітиків С. Петерсен. А його метою є: «Дослідження зв'язку між біологією і політикою: політичні питання, що виникають в сфері наук про життя (біоетики, політики в галузі охорони здоров'я, тощо); еволюційні основи політичних явищ; фізіологічні основи політичного мислення і поведінки; розробка нових методів дослідження для аналізу зв'язку між біологією і політикою» [8].

В той же час у Сполучених Штатах були започатковані суміжні навчальні програми, які хоч і не мали назву «біополітика», однак досліджували відповідну проблематику. У 1968 р в університеті Нью-Йорка факультету політичних наук було доручено спеціалізуватися на поведінкових дослідженнях і експериментальних методах. З'явилась відповідна PhD програма з «наукових інтересів на стику еволюційної психології і політології. Крім того, університет нещодавно створив міждисциплінарний Центр поведінкової політичної економії [10].

Ще одним потужним центром біополітичних досліджень є факультет, що займається дослідженням індивідів з точки зору політичної науки (Vanderbilt University's Department of Political Science Research on Individuals). Згідно Р. Ханаганом, цей центр є прикладом використання біополітичного підходу для вивчення «політичних установок і поведінки» (Hannagan. R. From genes to politics:). Аналогічним чином, існує відділення політології в Каліфорнійському університеті. Воно пропонує міждисциплінарну програму, що включає використання когнітивної науки, психології, економіки, соціології та політології для вивчення політичної психології та політичної економії. Зокрема, досліджується політичне мислення і поведінка, політичні інститути і політична економія, завдяки використанню чисельного моделювання та експериментальних методів. На сайті університету у розділі Research Areas розміщено короткий опис програми Ph.D. з політології та зазначається, що вона якісно відрізняється від інших програм відмовою від традиційних підходів, «які обмежують інновації і міждисциплінарні дослідження». Замість цього їх програма навчає студентів за двома основними напрямками: політичне пізнання і поведінка (СAB) та політичні інститути і політична економія (PIPE). Програма дослідження є інтенсивною, інноваційною, з урахуванням індивідуальних інтересів студентів в цій області [11].

Університет штату Небраска США пропонує програму в області біології і політики, яка включає міждисциплінарну групу дослідників з психології, політології, біологічної науки, соціології, економіки тощо [4, с. 8].

Таким чином, нині у США існує дві потужні наукові школи, що репрезентують наукове знання з біополітичної проблематики: це науковці з університету Небраски та дослідники з Каліфорнійського університету. Обидві школи випустили майже однакову кількість робіт, при цьому більше половини з них опубліковано в політологічних журналах. Група з Небраски зосередилася більше на методологічних прийомах, а також на виявленні й дослідженні генетичної основи політичних ідеологій. Згідно з їх дослідженнями, відмінності у політичних ідеологіях містять у собі генетичну складову, тобто вроджену схильність до сприйняття тих, чи інших ідей. Тоді як друга група зосередилась на створенні цілісного комплексу наукового знання, присвяченого генетичній складовій політичної поведінки. Вони вважають, що протосоціальна поведінка пов'язана з конкретними генами. Це, ймовірно, впливає на політичну поведінку, наприклад, голосування за певну партію або вступ до її лав. Група з Небраски представлена: Дж. Хиббингом, Дж. Альфордом, К. Фанком, К.Смитом, Н. Мартіном, К.Морлеєм, М. Келлером та іншими. Група з Каліфорнії – Л. Дунканом, Дж. Флауером, К. Девісом, Л. Бакером та іншими [5, с. 139-159].

Окрім університетів, у 1903 році була заснована Американська політологічна асоціація. Вона є провідною професійною організацією з політичних наук і включає понад 13000 членів у більш ніж 80 країнах світу. За допомогою цілого ряду програм і послуг для фізичних осіб, відомств і установ, ця асоціація об'єднує політологів з усіх областей наукового знання, в тому числі, біополітиків по всьому світу [3].

Але, слід підкреслити, що окрім американців, біополітичну традицію активно розвивали й європейські дослідники. Так, потужний біополітичний центр був започаткований в Німеччині Х. Флором та П. Майером, які вважали покликанням біополітики застосування підходів, теорій і методів біологічних наук в політології. Німецьку біополітичну традицію продовжив професор Г. Шефер, який згадав цей термін в ряді наукових публікацій. Не слід забувати й про французьку школу, представлену М. Фуко і його працею «Народження біополітики». Дослідник присвятив курс лекцій проблематиці біополітики, яку він називав «ною технологією влади, що існує на іншому рівні, в іншому масштабі та має іншу площину опори і дає можливість використання різноманітних інструментів. Біополітика діє як будова управління, що здійснюється над населенням як

«глобальною масою». В даному контексті він вводить термін «біоконтроль» [2, с. 57]. Серед сучасних європейських біополітичних шкіл слід виокремити, насамперед, грецьку школу на чолі з головою Всесвітньої Біополітичної Асоціації А. Влавіанос Арванітіс. На думку дослідниці, біополітика представляє собою міждисциплінарний проект метою якого є використання доцільної економічної політики для захисту біорізноманіття. Вона покликана стати загальною основою для розуміння загроз збереженню біорізноманіття і викликів, що стоять перед політикою. Такий підхід можливий завдяки співробітництву представників природничих та соціальних наук з акцентуацією на економічній політиці. На думку дослідниці, проект під назвою «біополітика» буде сприяти підвищенню рівня адаптивного планування шляхом використання економічної політики. В даному випадку, під адаптивним плануванням розуміється інтерактивна реалізація цільової політики. Проект направлений, зокрема, на вивчення того, як різні аспекти проблематики біорізноманіття досліджуються в межах різноманітних дисциплінарних підходів; які думки з цього приводу висловлюють різні науковці та політики; що вони думають з приводу загроз збереженню біорізноманіття та доцільності існування окремого напрямку – політики по його збереженню – біополітики. Сьогодні проект «біополітика» охоплює 15 науково-дослідницьких партнерів на міжнародному рівні [13, с. 2].

На теренах Східної Європи біополітична школа представлена працями професора МГУ А. Олескіна. З 1988 року на біологічному факультеті МГУ регулярно проводиться відкритий семінар «Біополітика». А з 1998 року семестровий курс лекцій на цю тему включений в навчальні програми для студентів – біологів і деяких гуманітаріїв. З 1995 року на біологічному факультеті існує спеціальний підрозділ – навчально-науковий сектор біополітики і біосоціології, який використовує результати, отримані біополітиками різних країн світу, з метою «культивування біополітики» [1, с. 11]. В даному випадку, слід зазначити, що російська школа біополітики створена на базі біологічного факультету, а тому у своїх дослідженнях більш тяжіє до біологічної складової, ніж до політологічної, що значно звужує науковий пошук і предметне поле сучасної біополітики.

Цікавим є те, що всі ці школи, як і окремі автори, пропонують своє бачення біополітики, її предметного поля. На підтвердження цієї тези наведемо слова Л. Лізен: «Біополітика сповнена протиріч» [9, с. 2]. Серед можливих причин дослідниця виокремлює міждисциплінарний характер та відносну «молодість» даної дисципліни. Внаслідок чого, цей термін сьогодні об'єднує в собі несумісні значення в політичній науці. Коли цей термін був вперше використаний політологами США в 1970-і роки, прогнозувалось, що він буде використовувати еволюційну теорію, здобутки біології та нейрофізіології при вивченні політики, політичної поведінки та державної політики [9, с. 3-15]. Але одночасно, європейські вчені використовували термін для позначення проблем, що виникають в галузі біотехнологій, екологічної політики тощо.

Отже, сьогодні в науковому співтоваристві існують два конкуруючих і суперечливих підходи до сутності та завдань біополітики: 1) біополітика, що розглядає теорії та дані наук про життя, щоб допомогти зрозуміти політику, державну політику та політичну поведінку; 2) постмодерністська біополітика, яка відкидає суто історичний підхід до аналізу суспільства, пропонуючи замінити його на еволюційний.

Однак, самі біополітики, зокрема, Р. Ханаган, погоджуючись з тим, що відмінність між цими двома підходами значна, стверджують, що не треба намагатися спиратись суто на постмодерністські теорії або використовувати альтернативні терміни, такі як, наприклад, нейрополітика. Адже сьогодні дослідників, які використовують біологічний підхід при дослідженні політики, не завжди ідентифікують з терміном «біополітика», а можуть відносити до послідовників еволюційних або неодарвіністських теорій [5, с.135-158]. Натомість Р. Бланк зазначає, що використання терміну «біополітика» в якості постмодерністської конструкції цілком припустимо. Термін активно використовується у біополітиків-практиків для того, щоб об'єднати наукові здобутки в сфері біоповедінки (biobehavior), біополітики та біоетики. В той же час, в західному науковому співтоваристві помічається подальше збільшення використання еволюційної теорії не тільки в політичній науці, а й у державній політиці і психології, припускаючи, що біополітика бурхливо розвивається, хоча й під іншим «лейблом»: «Оновлене трактування терміну повинно включати критичні та постмодерністські підходи, але прийшов час рухатися далі. Незважаючи на недооціненість біополітики в політичній науці, науково-дослідницька діяльність в даному напрямку процвітає» [4, с. 5].

Розширення спектру наукових досліджень протягом останнього десятиліття свідчить про те, що біополітика розвивається в більш конкретній галузі досліджень, яка використовує дані й теорії природних наук: нейрополітики, соціальної нейробіології, політичної психології, еволюційної

політики, генополітики тощо. Дж. Хіббінг стверджує, що, біополітики взяли приклад еволюційної психології та соціобіології й зосередилися на ролі біології у створенні широких людських універсалій, таких як ієрархія, війни і керівництво поведінкою [6]. Натомість Л. Лізен зазначає, що «нова емпірична біополітика» замінює стару форму, яка мала, в значній мірі, теоретичний, описовий і спекулятивний характер [9, с. 2-15]. Це нове емпіричне дослідження з біології соціальної поведінки можна умовно розділити на роботу, яка зосереджена на дослідженні головного мозку і пов'язаних з ними нейромедіаторів, а також вивчені генів і генних маркерів. Як зазначає Дж. Хіббінг, «незважаючи на наявність такого напрямку наукових досліджень як біополітика більш ніж 30 років, було мало емпіричних робіт такого роду в політичній науці» [6]. Сьогодні деякі дослідники обмежують емпіричну біополітику тільки дослідженням, які включають генетичні, нейрофізіологічні або фізіологічні змінні. Г. Джонсон стверджує, що емпіричні дослідження з використанням етологічних методів і наукової роботи в приматології, наприклад, слід вважати емпіричною біополітикою. Хоча, слід зазначити, що в велику кількість біополітичних публікацій спочатку не включалось пряме вимірювання біологічних змінних. Будь-які емпіричні дослідження, перевіряючі гіпотези, витягнуті з емпіричних біополітичних теорій є емпіричною біополітикою навіть тоді, коли вони проходять з використанням досить звичайних даних політології без прямого виміру будь-якої біологічної змінної [7, с. 43-64].

Таким чином, ми можемо говорити, про існування так званої теоретичної біополітики, що об'єднана в англomовному середовищі терміном «biopolitics», та емпіричної, що позначена терміном «biopolis». Ми є прихильниками першого напрямку, а саме біополітики, що розглядає теорії та дані наук про життя, щоб допомогти зрозуміти сутність «людини політичної» та природу її політичної поведінки.

Сьогодні актуалізується питання про появу і сутність біополітики як академічної дисципліни в межах політичної науки. В даному контексті важливим є аналіз наукової літератури з біополітичної проблематики для того, щоб створити цілісне уявлення про біологічну складову політичного життя, адже термін «біополітика» містить в собі певні протиріччя. Р. Бланк пропонує розглядати його в якості нового інтеграційного підходу в межах політології – «нового натуралізму» [4, с. 2]. Він, на думку науковця, має вивести політичну науку за межі «стерильного поділу фактів та цінностей», а також кинути виклик модернізму з його акцентом на «безтілесному раціоналізмі» («disembodied rationalism») та «рішуче рухатися за його межі» [4, с. 3]. Таким чином, пропонується, по суті, продемонструвати цінність перспективи «наук про життя» для вивчення всіх аспектів політики, політичної поведінки та державної політики. Р. Бланк вважає, що для розуміння політики необхідно застосовувати знання, отримані на основі вивчення природного світу, адже «людина є частиною світу природи». Та виступає за необхідність переорієнтації теоретичної «парадигми» в політології з традиційних поведінкових підходів на еволюційні [4, с. 15].

Виходячи з вищезазначеного біополітика – це міждисциплінарна галузь знання, яка поєднує безліч напрямів досліджень. Якщо ми використовуємо біополітичні дослідження для аналізу сучасної політичної реальності, нас цікавлять наступні аспекти: витоки та еволюція політичної поведінки людини, психофізіологічні аспекти такої поведінки, роль виховання і соціальних норм у трансформації соціальної (а пізніше і політичної) поведінки, вплив політичної поведінки на політичний процес тощо. Таким чином, в контексті сучасного політичного дискурсу, біополітику, на наш погляд, можна визначити як комплексну дисципліну, що досліджує «людину політичну» як біологічний вид з акцентом на психофізіологічних механізмах політичної поведінки та їх впливом на політичний процес.

Бібліографічний список:

1. Олескин А. Биополитика. Политический потенциал современной биологии [Текст] / А. Олескин. – М.: Научный мир, 2007. – 459 с
2. Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978–1979 учебном году [Текст] / М. Фуко. – [перевод с французского А. В. Дьякова]. – СПб: «Наука» РАН, 2010. – 227 с.
3. About APSA – [Electronic resource] – Access mode: <http://www.apsanet.org/ABOUT/About-APSA>
4. Blank R. Biology and Politics: An Introduction [Text] / R. Blank // Politics and the Life Science: The State of the Discipline. – UK: Emerald Group Publishing, 2014. – 280 p.
5. Hannagan R. From genes to politics: Bridging the gap between biological and social explanations of political behavior via twin studies. [Text] / R. Hannagan // Biology and politics: The cutting edge. – UK: Emerald Group Publishing Limited, 2011. – Vol. 9. – P. 139-158.
6. Hibbing, J. Smith, K., Alford, J. Predisposed: liberals, conservatives, and the biology of political differences [Text] / J. Hibbing, K. Smith, J. Alford. – London: Routledge, 2013.

7. Johnson G. Politics and the life sciences [Text] / G. Johnson // Politics and the Life Sciences. – 2011. – Vol. 3(2). – P. 43-64.
8. IPSA. RC12 – Biology and Politics – [Electronic resource] – Access mode: <http://www.ipsa.org/research-committees/rc12>
9. Liesen L. The competing meanings of «biopolitics» in political science: Biological and postmodern approaches to politics [Text] / L. Liesen // Politics and the Life Sciences. – 2012. – Vol. 3/(1-2). – P. 2-15.
10. Lodge. M., Somit. A. The program at the state University of New York at Stony Brook [Text] / M. Lodge. A. Somit // The world of biology and politics: Organization and research areas: Research in Biopolitics. – UK: Emerald Group Publishing Limited, 2013. – Vol. II. – P. 31-33.
11. Research Areas «UC Merced» – [Electronic resource] – Access mode: <http://www.ucmerced.edu/graduate-research-areas>
12. Somit, A., Peterson S. International political science association's research Committee [Text] / A. Somit, S. Peterson // The world of biology and politics: Organization and research areas. Research in Biopolitics. – UK: Emerald Group Publishing Limited, 2013. – Vol. II. – P. 15-19.
13. Vlavianos Arvanitis A. Biopolicy – Building a green society// Cadmus, 2011 – Електронний ресурс – Режим доступу: <http://www.cadmusjournal.org/node/73>
14. Токовенко О., Третяк О. Політична істина: епістемологічні, методологічні та комунікативні імплікації. Монографія. – К: ТОВ НВА «Інтерсервіс», 2016. – 440 с.

Kravets A. Y. Biopolitical schools in the context of the development of modern political science

The main goal is to study leading biopolitical schools, their contribution to modern political science. It has been found that there are several powerful centers of biopolitical research, in particular in the USA and Germany. The American biopolitical school is represented by scientists from the University of Nebraska and the University of California. The Nebraska group focused on discovered and investigated genetic foundations of political ideologies. They believe that differences in political ideologies include a genetic component. Scientists from the University of California focused on creating a holistic set of scientific knowledge devoted to the genetic component of political behavior. They state that protosocial behavior is associated with specific genes. In 1903, the American Political Science Association was founded, which brings together over 13,000 scientists from 80 countries around the world. The main directions of their research are the nature of «political man», biological determinants of social and political behavior, the evolution of political systems, etc. The goal is to create a biologically oriented political science. A powerful biopolitical center was initiated in Germany by H. Flor and P. Mayer, who believed biopolitics to use the approaches, theories and methods of biological sciences in political science. It is stated that biopolitics is an innovative discipline of modern political discourse, and therefore the scientific community still does not produce a clear idea of the origins of biopolitics, its subject area and vocation. Accordingly, there is no clear idea of its significance for contemporary political science. A comprehensive approach is proposed that will cover most of the existing biopolitical schools and research areas and will highlight those aspects of biopolitical issues that are relevant to contemporary political theory and practice.

Key words: *biopolitics, biopolitical schools, empirical biopolitics, political behavior.*

УДК 343.359.3(477)"1921/1939"(091)

**Коцан Р. І., Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки**

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУТІВ У ПРОТИДІЇ КОНТРАБАНДИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ДОСВІД 1921-1939 РОКІВ

У статті піднято питання протидії контрабанді в радянській Україні у 20-30і роки ХХ століття. Розглянуто небезпеку контрабанди для розвитку економічної, фінансово-кредитної і політичної системи радянської держави. Вивчено процес формування юридичної бази протидії контрабанді. Наголошено, що контрабанда підриває економіку держави, порушує державний порядок переміщення через державний кордон матеріальних цінностей, а також предметів та речовин, обіг яких обмежений чи заборонений, спричиняє шкоду національній безпеці й здоров'ю людей, тому протидія контрабанді повинна постійно знаходитися у полі зору фахівців-практиків державних інституцій, які займаються охороною державних кордонів, зокрема у полі зору фіскальної, митної, прикордонної служб кожної держави. Досліджено нормативно-правове підґрунтя протидії контрабанді. Розглянуто основні закони і документи, в яких розкрито поняття «контрабанда», її ознаки та відповідальність за неї. Вивчено роль таких документів, як Кримінальний кодекс УСРР, Кримінальний кодекс РРСФР, Митний статут СРСР, Декрет Ради Народних Комісарів РРСФР «Про боротьбу з контрабандою» у справі протидії економічним злочинам. Показано роль митних органів та прикордонної служби у справі протидії контрабанді упродовж 1921-1939 років. Вивчено роботу державних інституцій у справі протидії контрабанді. Розглянуто методи протидії контрабанді: затримання на кордонах; операції з вилученням контрабанди з квартир та магазинів; створення спеціальних загороджувальних загонів у місцях провозу товарів; нагляд за особами, які підозрювалися у протиправній діяльності; перлюстрація кореспонденції; агентурне проникнення; створення мережі інформаторів тощо.

Ключові слова: державний кордон, контрабанда, закон, інституції, УСРР, СРСР.

Постановка наукової проблеми та її значення. Охорона державних кордонів загалом, а економічна сторона охорони зокрема, відноситься до безпечових питань і пріоритетів кожної держави. Економічна сторона охорони державних кордонів включає питання боротьби з економічною злочинністю. Небезпека останньої полягає у її негативному впливі на суспільство та у порушенні встановленого порядку функціонування матеріальної основи держави-економіки. Одним із видів економічної злочинності є контрабанда. Поширення контрабанди підриває економіку держави, порушує державний порядок переміщення через державний кордон матеріальних цінностей, а також предметів та речовин, обіг яких обмежений чи заборонений, спричиняє шкоду національній безпеці й здоров'ю людей. Тому протидія контрабанді повинна постійно знаходитися у полі зору фахівців-практиків державних інституцій, які займаються охороною державних кордонів, зокрема у полі зору фіскальної, митної, прикордонної служб кожної держави. Проте й наука не повинна стояти осторонь цього важливого й цікавого питання.

Аналіз досліджень цієї проблеми вказує на її багатогранність, а відтак науковий супровід даної проблематики знаходимо у працях економістів, юристів, істориків, фахівців-практиків митної і фіскальної служби, політиків та громадських діячів. Численні напрацювання даної проблематики представлені працями таких авторів, як Л. Багрій-Шахматов [1], Л.Бортник [2], Г. Домінічак [33], М. Карпушин [12], В. Колдаєв [13], О. Морозов [16], О. Омельчук [17], Є. Прохвіч [35], а також відображені в ряді наших публікацій [14; 15; 34]. Проте, узагальнення потребують історичні аспекти боротьби з контрабандою в Україні, адже в різних часових проміжках існування нашої держави контрабанда завдавала шкоди не тільки економіці й фінансово-кредитній системі, а й становила безпеку для політичної системи. Звідси впливає політичний аспект такого небезпечного явища, як контрабанда. Також узагальнення потребує досвід роботи державних інституцій у справі економічної охорони державних кордонів загалом, а у справі протидії контрабанді зокрема.

Формування мети й завдань дослідження. Оцінити досвід державних інституцій у справі протидії контрабанді в радянській Україні протягом 20 – 30 років ХХ століття. Для досягнення мети

було поставлено ряд завдань: 1). представити контрабанду як небезпеку для економічної, фінансово-кредитної і політичної системи держави; 2). вивчити процес формування юридичної бази протидії контрабанді; 3). розглянути методи протидії контрабанді; 4). показати роль митних органів та прикордонної служби у справі протидії контрабанді в означеному вище історичному відрізьку.

Виклад основного матеріалу. Під контрабандою прийнято розуміти незаконне переміщення товарів, предметів чи інших цінностей через державний кордон або самі предмети, незаконно перенесені чи перевезені через кордон. Термін «контрабанда» походить від італійського «*contrabando*» (*contra* – проти і *bando* – урядовий указ). Контрабанда – явище давнє. Вона згадується як нелегальне перевезення товарів з однієї країни в іншу в давньогрецьких і давньоримських істориків. Особливо широкий розвиток контрабанда набула у ХХ столітті.

Уперше в літературі радянського періоду, присвяченій кримінальному праву, про контрабанду як про злочин було сказано в Декреті РНК РРФСР від 29 грудня 1917 р. «Про дозволи на ввезення та вивезення товарів». Відповідно до цього декрету контрабандою визнавалося ввезення до країни та вивезення з її території товарів без відповідного дозволу і переслідувалося за законами природи.

Проблема контрабанди в 20-ті рр. була настільки небезпечною для розвитку економічної, фінансово-кредитної, і навіть політичної системи радянської держави, що голова ДПУ РРФСР Ф.Е. Дзержинський ставив контрабандистів на одну площину з контрреволюціонерами як найнебезпечнішими ворогами радянської влади. У зверненні до делегатів II-го з'їзду політпрацівників військ ДПУ у 1923 р. він зазначав: «Питання охорони кордонів на даний момент стоїть особливо гостро. Кордон СРСР повинен бути закритим для контрреволюціонерів і контрабандистів. ... Прикордонники охороняють економічну незалежність Рад та оберігають радянську землю від проникнення бандитів і шпигунів» [10].

Питання протидії контрабанді знаходились у юрисдикції митних установ. Зазначимо, що у цілому радянська влада скептично поставилася до дореволюційних напрацювань митної системи та самої концепції митної справи. Протягом 1921 – 1924 рр. у діяльності митних органів спостерігалась пріоритетність правоохоронної діяльності, запроваджувався митний нагляд як основний суб'єкт контрольної діяльності. У подальші роки відбувалося поступове нівелювання функції контролю, зведення її до контролю за дотриманням монополії у сфері зовнішньої торгівлі. Стосовно організаційно-управлінського забезпечення митних органів зазначимо, що 2 січня 1920 р. митниці України перейшли в підпорядкування Відділення митного контролю при Управлінні Уповноваженого Наркомзовнішторгу РРФСР на Україні. 15 серпня 1920 р. Наркомат внутрішніх справ НКВС прийняв циркуляр «Про реєстрацію колишніх митних службовців». Проводилася також реєстрація колишніх митників, які на той час перебували у Червоній Армії. Відповідно до «Тимчасового положення про управління митною частиною в УРСР», прийнятого 16 жовтня 1920 р., всі митні питання вирішував Уповноважений Раднаркому РРФСР по Зовнішторгу. Уся Україна була поділена на митні округи: Одеський, Київський, Харківський. До Київського округу належали губернії: Київська, Полтавська, Чернігівська, Донецька, Катеринославська, Олександрівська. Перевезення товару через митні пости заборонялося, через них тільки пропускали місцевих мешканців із домашнім скарбом. З метою політичного нагляду за діяльністю митних органів, посилення боротьби з контрабандою та координації діяльності з військовим командуванням у митні структури відповідно до «Тимчасового положення про комісарів митних організацій» призначалися комісари, які були зобов'язані проставляти відмітки на всій кореспонденції, вхідній та вихідній пошті.

На початку 20-х рр. радянською владою було прийнято низку документів, що регламентували економічну охорону кордону, перевезення через кордони різних видів товарів, коштовностей, історичних цінностей тощо, які розглянемо нижче.

11 травня 1920 р. було прийнято спеціальну постанову ПО «Про боротьбу з контрабандною торгівлею» [22, с. 196]. Ця постанова категорично забороняла усім організаціям і громадянам проводити закупівлю іноземних товарів у прифронтовій зоні. Особи, які незаконно переходили лінію фронту, підлягали відповідальності за шпionаж, а належні їм товари та гроші конфісковувалися.

Декретом РНК від 3 січня 1921 р. «Про ревізії та конфіскації» [8, с. 37] було введено в поняття контрабанди такі ознаки, як приховування товарів, грошей і усякого роду предметів від митного контролю або їх таємне переміщення поза митними установами. Виняток складала лише невелика кількість предметів, котрі прирівнювалися до контрабандних, незалежно від способу перевезення їх через кордон [11, с. 5].

1 липня 1922 р. був прийнятий перший Кримінальний кодекс (КК) Російської Федерації. Склад

злочину «контрабанда» містився у ст. 97, яка у свою чергу увійшла в главу першу – «Державні злочини». У ст. 97 говорилося про контрабанду лише в загальних рисах – як порушення законів і постанов про перевезення товарів через кордон. Стаття була не досить чіткою, і для її застосування необхідно було звертатися до нормативних актів, які регулювали на той час вивезення товарів за кордон і ввезення їх із-за кордону. Таких законів на той час було прийнято досить багато. Як правило, вони суперечили один одному, повторювалися і їх застосування являло собою певну складність. Тому Декрет РНК від 1 вересня 1922 р. «Про митну охорону» [7, с. 734] узагальнив наявний у той час нормативний матеріал, що торкався ввезення та вивезення товарів через кордон; усунув колізії та непослідовність законів, приділив належну увагу кваліфікуючим ознакам поняття контрабанди і відповідальності за неї. Стаття 7 Декрету «Про митну охорону» визначала контрабанду як переміщення або замах на переміщення будь-якого майна через державний кордон з приховуванням від митного контролю. У законі вперше контрабандою визнавалося збереження і транспортування товарів і предметів.

Декрет РНК від 1 вересня 1922 р., як і Декрет РНК від 03 січня 1921 р., розмежував контрабанду на адміністративно і кримінально карану.

Контрабанда, вчинена із застосуванням зброї посадовими особами при виконанні службових обов'язків, предметів, указаних у статті 10 Декрету від 17 жовтня 1921 р., каралася, окрім конфіскації предметів, ще й стягненням пені у подвійному розмірі, за ч. 2 ст. 97 КК РРСФР.

Вивезення валютних цінностей (іноземної валюти, переказів, векселів, чеків, виписаних у іноземній валюті, дорогоцінних металів у злитках та виробках) з порушенням правил Декрету ВЦВК та РНК від 19 квітня 1923 р. «Про порядок вивезення та переведення за кордон валютних цінностей» [6, с. 360] каралося за ст. 97 КК. Валютні цінності, які незаконно перевозилися, конфісковувалися митними органами як контрабанда.

Слід сказати, що у 1922 р. був прийнятий Кримінальний кодекс УСРР (КК УСРР), який містив у собі статтю, що передбачала кримінальну відповідальність за контрабанду. Зміст цієї статті був аналогічним змісту ст. 97 КК Російської Федерації. Декретом ВЦВК і РНК РРСФР від 1 березня 1926 р. зміст ст. 97 КК РРСФР 1922 р. було суттєво змінено [21, с. 94]. У ч. 1 ст. 97 формулювалося поняття контрабанди. Вона визначалася як переміщення через державну прикордонну межу товарів, цінностей, майна і різного роду предметів поза митними установами або через такі, але з приховуванням від митного контролю. У новому КК УСРР 1927 р. поняття контрабанди було дане у точній відповідності до редакції закону РРСФР. Згідно з новою редакцією розрізнялося два види контрабанди – проста, яка каралася в адміністративному порядку (ч. 1 і 2), і кваліфікована (ч. 3). У новій редакції ст. 97 КК мала зворотню силу для злочинів, які підпадали під ознаки ч. 2 ст. 97 КК старої редакції, а також у відношенні контрабанди, вчиненої у співучасті кількох особами, але не обтяженої ніякими іншими кваліфікуючими ознаками, вказаними у ст. 261 Митного статуту СРСР, у плані припинення кримінального провадження і вирішення цих справ у адміністративному порядку.

Справи про контрабанду, які кваліфікувалися за ч. 3 ст. 97 КК нової редакції, підлягали вирішенню в кримінально-судовому порядку. Справи про контрабанду, що кваліфікувалися за ч. 1 ст. 97 КК старої редакції, які знаходилися у провадженні народних судів, були припинені й передані в адміністративні органи [23, с. 1032].

Із ст. 97 були виключені вказівки на кваліфіковані ознаки контрабанди, але було зроблене посилання на ст. 261 Митного статуту. До таких ознак Митний статут відносив контрабандне переміщення товарів із застосуванням транспортних засобів, збройну контрабанду та деякі інші [27, с. 237-285]. Дещо уточнювалася міра покарання за кваліфіковану контрабанду [4, с. 143-146; 5, с. 324-328; 12, с. 173-179].

12 грудня 1924 р. постановою Президії ЦВК СРСР було введено в дію Митний статут Союзу РСР [30, с. 53]. Даною постановою розрізнялася проста, повторна і кваліфікована контрабанда. Стаття 261 Митного статуту характеризувала кваліфіковану контрабанду. Усі ознаки кваліфікованої контрабанди були з деякими уточненнями і редакційними змінами запозичені з декрету «Про митну охорону» [7, с. 734]. Статут не давав визначення простої контрабанди. Але з його статей витікало, що контрабанда, вчинена без кваліфікуючих ознак, вважалася простою. Кваліфікована контрабанда каралася позбавленням волі терміном не менше одного року із суворою ізоляцією та обов'язковою конфіскацією контрабандних товарів, спеціальних знарядь контрабанди, транспортних засобів і частини майна. Застосовувалася і виключна міра покарання. За просту контрабанду за Статутом накладалися адміністративні стягнення у вигляді штрафів.

Статут прирівнював до контрабанди: зберігання і переміщення у межах 50-метрової смуги

всякого роду іноземних товарів, що підлягали митному тавруванню; зберігання, хоча і за межами 50-метрової лінії прикордонної смуги, іноземних товарів, що підлягають тавруванню, але виявлених без клейм у торговельних закладах у випадках, якщо вони зберігалися у кількості, що перевищує звичайну норму для особистого вжитку; збут за плату предметів, що пропускаються безмитно або з пониженим митом без мети збуту [32, с. 189-190]. Прийняття Митного статуту безумовно сприяло посиленню боротьби з контрабандою.

Постановою ЦВК і РНК від 30 квітня 1926 р. була прийнята нова редакція ст. 260 Митного статуту СРСР, яка уточнювала кваліфікацію окремих видів порушень правил про порядок ввезення в СРСР товарів із-за кордону. Відповідно до нової редакції ст. 260 Митного статуту поняття контрабанди значно розширилося. До неї прирівнювалися, зокрема, збут предметів, що провозилися пасажирами безмитно, а також із сплатою мита, але безліцензійно; продаж предметів, що пропускаються безліцензійно в поштових посилках [20]; збут предметів, хоча зі сплатою мита і за наявності ліцензій, але із заборонаю збуту. Сюди, таким чином, належали випадки неправомірного використання організаціями й окремими особами соціальних пільг, наданих з метою полегшення одержання з-за кордону предметів для власних потреб, а не з метою збуту.

Згідно з п. «е» ст. 260 як контрабанда розглядалися і різні спроби продажу товарів, одержаних організаціями і підприємствами за ліцензіями не для збуту. Отже, Статут забороняв підприємствам, що купували за кордоном предмети, необхідні їм для виробничих цілей, перепродавати всередині країни. Такі неправомірні дії тягли за собою адміністративну відповідальність за ст. 262 Митного статуту, а при виявленні встановлених законом кваліфікуючих ознак – кримінальне переслідування за ст. 97 КК. За наявності у діях винних ознак кримінальних діянь, передбачених іншими статтями КК, вони притягувалися до відповідальності за сукупністю вчинених злочинів [25, с. 88].

У 1927 р. було прийнято Положення про державні злочини [19, с. 123]. Стаття 24 вказаного документу була розміщена у розділі «Про особливо небезпечні злочини проти порядку управління».

Важлива роль у розвитку поняття контрабанди належить також Митному кодексу СРСР (МК СРСР), затвердженому Постановою ЦВК і РНК від 19 грудня 1928 р. [29] і діючому до 1964 р. У розділі «Про контрабанду, стягнення за неї та провадження справ про контрабанду» (ст. 164-165) простою контрабандою вважалося будь-яке переміщення через кордон вантажів «поза митними установами або через ці установи, але із приховуванням від митного контролю», а також будь-які дії, направлені на це (приготування, зберігання контрабандних товарів, їх продаж тощо). За просту контрабанду винні несли відповідальність в адміністративному порядку, за кваліфіковану – у кримінальному.

Поряд із розширенням нормативно-правової бази для протидії контрабанді застосовувались і інші заходи і засоби. Так, з метою більш успішної протидії контрабандному провезенню товарів через кордони, РНК УСРР 30 серпня 1921 р. ухвалила рішення про залучення до боротьби з контрабандою, крім митних установ та особливих відділів ВУНК, волосних виконкомів, сільрад та комітетів незаможних селян (комнезами) прикордонних районів. За сприяння у затриманні контрабандного товару надавалася премія грошова або натуроплатою. Розмір премії становив 20 % вартості затриманого товару за середніми кооперативними цінами даної місцевості при контрабандному вивезенні та 15 % – при ввезенні[3].

Декретом РНК РРФСР від 8 грудня 1921 р. «Про боротьбу з контрабандою» [26], при ВНК створювалася Центральна комісія по боротьбі з контрабандою з представників ВНК, Революційної військової ради Республіки та НКЗТ. Подібні комісії створювалися при особливих відділах по охороні кордонів для нагляду за організацією місцевими органами боротьби з контрабандою, а також боротьби з особливо тяжкими видами контрабанди: озброєною контрабандою; контрабандою, якою займалися посадові особи; контрабандою у вигляді промислу; контрабандою заборонених предметів (зброя, вибухові речовини, радіопередавальні пристрої тощо). Ці види контрабанди визначалися як кваліфікована контрабанда, і справи щодо них направлялися для розгляду до революційних трибуналів. Покаранням за кваліфіковану контрабанду було позбавлення волі з суворою ізоляцією терміном не менше 3 років, а за обтяжуючих обставин – вища міра соціального захисту – розстріл. Така суворість покарання свідчила про серйозність небезпеки для держави даного виду злочину.

Після перетворення ВНК на ДПУ, охорона кордонів покладалася на Відділ (з 1926 р. – Головне управління) прикордонної охорони і головної інспекції військ ОДПУ, а також на особливі відділи ДПУ (після їх реорганізації у травні 1922 р. – на КРВ та аналогічні відділи в губвідділах ДПУ). При цьому в межах 7,5-кілометрової прикордонної смуги мали право діяти лише прикордонна охорона та КРВ ДПУ. Саме вони здійснювали до 50–52 % затримань контрабанди. З метою покращення їх

роботи та у зв'язку із зменшенням фінансування (з переходом підприємств на госпрозрахунок дедалі важче ставало добитися від них коштів на утримання бюджетних організацій, у т.ч. і на правоохоронні та прикордонні органи) на з'їзді начальників органів ДПУ УСРР у червні 1925 р. було прийнято резолюцію про відрахування на рахунок прикордонників 17% вартості затриманого товару [9]. Для боротьби з контрабандою використовувалися різні методи: затримання на кордонах, масові операції-рейди з вилучення контрабанди з квартир та магазинів, створення спеціальних загороджувальних загонів у місцях провозу товару, нагляд за особами, які підозрювалися у протиправній діяльності, перлюстрація кореспонденції, агентурне проникнення тощо. Створювалася і мережа інформаторів у прикордонних селах. Співпрацювати з органами ДПУ їх заохочували шляхом виплати певних відсотків від вартості затриманого товару або в примусовому порядку. До боротьби з контрабандою залучалися й економічні відділи губвідділів ДПУ. Вони виявляли контрабандний товар у магазинах та на складах, слідували за чорними біржами тощо.

3 квітня 1926 р. РПО прийняла Постанову про зосередження боротьби з контрабандою в органах ОДПУ (митні органи вели цю боротьбу лише в місцях їх постійної діяльності). Передбачалися заходи щодо посилення прикордонної охорони, покращення побуту прикордонних військ, їх технічного забезпечення. Питання боротьби з контрабандою розглядалося і на засіданні Президії ЦВК СРСР 3 травня 1926 р. Було прийнято рішення надати Особливій нараді при ОДПУ терміном 6 місяців повноваження щодо вислання, заслання та утримання у концтаборах до 3-х років затриманих та підозрюваних у контрабандній діяльності осіб. До осіб, які при затриманні вчинили збройний опір, органам ДПУ надавалося виключне право позасудової розправи, аж до розстрілу. Зазначалося, що розширення прав ДПУ у боротьбі з контрабандою було пов'язане з надзвичайним її зростанням. Нагляд за діяльністю органів ДПУ здійснювала прокуратура. Після встановленого терміну Особлива нарада повинна була звітувати перед ЦВК СРСР щодо результативності впроваджених заходів і доцільності їх подальшого проведення[18].

У 30-х рр. спостерігалось скорочення контрабандної діяльності. Це пояснювалось тим, що у вказаний період більшість контрабандних акцій здійснювалися особами, які легально перетинали кордони СРСР і підлягали митному огляду. Вони, звичайно, не могли переміщувати контрабанду в значній кількості. До того ж у 30-х рр. різко скоротилася кількість законних виїздів із країни та в'їздів в СРСР як радянських громадян, так і іноземців, що також вплинуло на скорочення контрабандної діяльності. Велику роль тут відіграло покращення охорони кордонів прикордонними військами, а також пояснювалось усіма заходами протидії контрабанді, розглянутими вище.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Контрабанда є небезпечним явищем, яке може завдавати шкоди не тільки економічній та фінансово-кредитній системі держави, а й політичній системі. Для протидії контрабанді необхідна ефективна законодавча база. Невизначеність у питаннях контрабанди призводить до суттєвого послаблення боротьби з незаконним переміщенням товарів та інших предметів через державний кордон держави. Протягом 20 – 30 рр. ХХ століття в радянській Україні, а загалом в СРСР було створено розгалужену законодавчу базу, метою якої було вироблення ефективних засобів боротьби з таким анти суспільним явищем як контрабанда. Боротьбі з контрабандою сприяло також удосконалення роботи державних інституцій, зокрема прикордонної та митної служби і запровадження таких заходів, як: затримання на кордонах; нагляд за особами, які підозрювались у протиправній діяльності; агентурне проникнення; створення мережі інформаторів та багато інших. Ці заходи, а також покращення охорони державних кордонів прикордонними військами вплинули на скорочення контрабандної діяльності. Подальші дослідження історії врегулювання розглянутих питань дозволять з'ясувати ефективність тих чи інших заходів боротьби з контрабандою.

Бібліографічний список:

1. Бойко В.М., Багрій-Шахматов Л. В., Попов Г.В. Історія митної справи в Україні. –К.: Видавець Вадим Карпенко, 2001. – 52 с.
2. Бортник Л. В. Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924-1939 рр. / Л. В. Бортник // Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://shron.chtyvo.org.ua/Bortnyk_Liena/Korpus_okhorony_prykordonnia_na_Volyni_u_19241939_r.pdf
3. Борьба с преступностью. – Т. 1. – С. 304–305.
4. Вестник советской юстиции. – Харьков, 1926. – № 4.
5. Вестник советской юстиции. – Харьков, 1926. – № 8–9.
6. Декрет ВЦИК и СНК РСФСР от 19 апреля 1923 г. О порядке вывоза и перевода за границу валютных ценностей// СУ РСФСР. – 1923. – № 32.

7. Декрет СНК РСФСР от 1 сентября 1922г. О таможенной охране // СУ РСФСР. – 1922. – № 58. – С. 734.
8. Декрет СНК РСФСР от 3 января 1921 г. О реквизициях и конфискациях // СУ РСФСР, 35.
9. Державний архів служби безпеки України. – Ф. 30. – Спр. 281. – Арк. 84
10. Дзержинский В.Э. Избранные произведения. – М., 1957. – С. 63 – 64.
11. Дмитриевский Н. Развитие законодательства о внешней торговле // Право и жизнь. – 1923. – №1.
12. Карпушин М. П. Ответственность за государственные преступления. – М.: Юридическая литература, 1965.
13. Колдаев В. М. Из истории организации борьбы с контрабандой в СССР (1917– 1930 гг.) // Известия вузов. Правоведение. – 1970. – № 6. – С. 101.
14. Коцан Р. І. Робота митних органів Польщі по боротьбі з контрабандою (на прикладі митної палати в Білій Підляській) / Р. І. Коцан, Н. Н. Коцан, О. В. Корецька // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Серія: Міжнародні відносини. – 2007. – № 7. – С. 175 – 180.
15. Коцан Р. І. Роль митних органів України у захисті економічних інтересів держави і транскордонному співробітництві / Р. І. Коцан // Митна політика та актуальні проблеми економічної безпеки України на сучасному етапі : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. курсантів, студентів та молодих науковців, Дніпропетровськ, 30 березня 2007 р. – Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2007. – С. 94–95.
16. Морозов О.В. Историчні аспекти боротьби з контрабандою наркотиків у ХІХ – на початку ХХ ст. // Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2005. – С. 52 – 53.
17. Омельчук О. М. Историчні аспекти боротьби з контрабандою в Україні / О. М. Омельчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3–4.
18. Основные положения и права ГПУ. – М., 1926. – С. 51–53.
19. Положение о государственных преступлениях // СЗ СССР. – 1927. – № 12.
20. Получение и отправление заграничных посылок и нетоварных грузов / Под ред. А. П. Винокура. – М., 1927.
21. Постановление ВЦИК от 1 марта 1926 г. Об изменении ст. 97 Уголовного кодекса РСФСР // СУ РСФСР. – 1926. – № 12.
22. Постановление Совета Труда и Оборони от 11 мая 1920 г. О борьбе с контрабандной торговлей // СУ РСФСР. – 1920. – № 43.
23. Разъяснение Пленума Верховного Суда РСФСР от 16 августа 1926 г. (протокол № 14) // Ежедневник советской юстиции. – 1926. – № 34.
24. Сборник действующих разъяснений Верховного суда РСФСР (1923 г. – январь 1929 г.). – М., 1930.
25. Сборник циркуляров и важнейших разъяснений Пленума Верховного суда РСФСР (январь 1925 – май 1926 г.). – М., 1927.
26. Собрание узаконений РСФСР. – 1921. – № 79. – Ст. 674.
27. Соловей О. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-х рр. ХХ ст. / Олександр Соловей // Исторична Волинь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=2522:-----20-----&catid=18
28. СУ РРФСР. – 1918. – №14, ст. 197.
29. Таможенный кодекс СССР (официальный текст), вып. 2. – М., 1931.
30. Таможенный устав СССР // СЗ СССР. – 1925. – №5.
31. Уголовный кодекс РСФСР: Комментарий / А. Трайнин, В. Меньшагин, З. Вышинская; Под ред. И.Т. Голякова; Всесоюз. ин-т юрид. наук НКЮ СССР. – 2-е. – М.: Юридиздат, 1946. – 340 с.
32. Уголовный кодекс. Комментарии под редакцией Канарского. – К., 1928.
33. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939 / H. Dominiczak. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 287 s.
34. Kotsan R. I. Placówki służby celnej Polski na obszarze polskiej części Euroregionu Bug: struktura oraz ocean pracy w świetle badań ankietowych / R. I. Kotsan, N. N. Kotsan // Regiony pogranicza w dobie integracji europejskiej: wymiana współpraca wielokulturowść // Praca zbiorowa pod redakcją E. Jurczyńskiej – Macluskey, P. Baldys, K. Piątek. – Bielsko-Biala, 2007. – S. 309 – 319.
35. Prochwicz J. Formacja Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku / Jerzy Prochwicz. – Warszawa : Wydawnictwo «Neriton», 2003. – 457 s.

Kotsan R. I. Countermeasures against smuggling in Soviet Ukraine: experience of 1921-1939

The article raised the issue of countermeasures against smuggling in Soviet Ukraine in 20s-30s of the twentieth century. The dangers of smuggling for the development of economic, financial, credit and political system of the Soviet state were studied. The process of legal framework formation combating smuggling was studied. It is stressed that smuggling undermines the state's economy, violates the state order of material assets movement through the state border, as well as objects and substances circulation of which is restricted or forbidden, causes damage to the national security and health of people, therefore counteracting smuggling should constantly be in the field of specialists-practices of state institutions

involved in the protection of state borders, in particular in the field of fiscal, customs, border services of each state. Legal regulatory basis for combating smuggling were investigated. The basic laws and documents that disclosed the concept of "smuggling", its features and the responsibility for it were researched. Studied the role of documents such as USSR Criminal Code, RSSR Criminal Code, Customs statute of USSR, the decree of Council of People's Commissars of RRSFR "On Combating smuggling" to counter economic crimes. The role of customs and border protection to counter smuggling during the 1921-1939 years was shown. The state institutions work of on the issue of illegal goods trafficking combat has been studied (discovered). The methods of combating smuggling such as: arrest at the border; operations with the seizure of contraband from apartments and shops; creation of special protective units in the areas of goods smuggling; surveillance of persons suspected of illegal activities; interception of correspondence; infiltration of agents; creating a network of informants and others were analyzed.

Keywords: *state border, smuggling, law, institutions, USSR(Union of Soviet Socialist Republics), USSR(Ukrainian Soviet Socialist Republic).*

УДК 324:303.446

*Кушнар'єв І. В., Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України***НЕФОРМАЛЬНА ПІДРИВНА ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ
ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ**

Досліджується еволюція, форми неформальних інститутів політики деструктивного різновиду в Україні. Доведено, що на різних етапах розвитку незалежної України неформальний політичний інституційний простір був визначальним у формуванні політичного ландшафту. Констатовано, що значний вплив неформальних політичних інститутів на політику України зумовив появу інституційних дефектів в інфраструктурі політичного управління країною. Проаналізовані процеси модифікації клієнтських мереж за президентства Л. Кучми, В. Ющенко, В. Януковича. Висловлені міркування щодо змін у структурі, інтенсивності неформальної політики в Україні після Революції гідності. Досліджено особливості існуючого в Україні державно-політичного порядку, інституційними характеристиками якого визначено клієнтизм, клановість, кронізм, патронажні відносини тощо. Означено основні прояви непотизму, кронізму і под. в українській політиці. З'ясовано чинники, які уможливають руйнівну дію неформальних підривних інститутів в Україні: відсутність сконструйованої інституційно розвиненої державної архітектури; хаотичність процесів політичної інституціалізації; спрямованість політичної системи не на продукування загальносуспільних благ, а на практики рентоотримання та “захоплення держави”; схильність керівної еліти до вирішення питань за допомогою неформальних інститутів і практик; незначна підконтрольність процесів відтворення влади українському суспільству та ін. Висловлено гіпотезу, що шлях виходу зі ситуації засилля неформальних деструктивних інститутів у вітчизняній політиці лежить у площині політичної культури, а саме формування такого ціннісного світогляду (аксіосфери), який заперечує прийнятність використання інструментів руйнівної інституціалізації у розбудові державності на засадах демократії.

Ключові слова: Україна, неформальні інститути, неформальна підривна інституціалізація, корупція, непотизм, клієнтизм, клановість.

Україна відноситься до групи держав демократичного транзиту. Їх характерною особливістю є те, що неформальний політичний інституційний простір є визначальним у формуванні параметрів політичного процесу. Серед сутнісних характеристик такого типу держав є «засилля недієспроможних неформальних інститутів, що ховаються за фасадами формальних» [5, с. 9]. З проголошенням незалежності України старі радянські формальні інститути поступово витіснялися не лише новими формальними, але й неформальними підривними інститутами. Ці руйнівні інститути (корупція, непотизм, клієнтизм, клановість і под.) закріплювалися в умовах зниження соціального попиту на законність і правопорядок, деформації принципу верховенства права. Наша держава потрапила до «пастки гібридності» [9], позаяк формальні правила фактично підірвані неформальними. В Україні відбулося встановлення неопатримоніального державно-політичного порядку, невід'ємними інституційними особливостями якого є клієнтелізм і патронажні відносини, персоналізація влади тощо [5, с. 10].

Ці процеси потребують глибокого наукового аналізу задля конструювання оптимальних механізмів протидії неформальним деструктивним інститутам політики. Низка вітчизняних авторів стоять біля витоків цього напрямку досліджень політичної науки: Г. Зеленько, Г. Кліпкова, О. Крисенко, Ю. Мацієвський, О. Рибій, М. Розумний, О. Стойко, О. Фісун та ін.

Розглянемо, як еволюціонували неформальні підривні інститути у незалежній Україні. Приватизаційні процеси 1990-х років призвели до створення привілейованої групи осіб, котрі отримали неконтрольований доступ до суспільних ресурсів, ліцензій, пільг тощо. Це стало важелем формування вузького прошарку фінансової олігархії, котрий веде жорстоку боротьбу за домінування на полі української політики [15, с. 143]. «Основа підтримки Президента Л. Кучми була побудована радше на таких практиках, як неприхована корупція, клієнтелізм та патронаж, ніж на міцній політичній базі» [18, с. 194]. Президентство Л. Кучми спиралося на розгалужену клієнтелістську мережу. Політична конкуренція між представниками старої партійної номенклатури

та новою промисловою елітою велася за доступ до каналів зв'язку з патроном – Л. Кучмою.

З президентством В. Ющенка пов'язувалися сподівання на повне переформатування політичних відносин у країні. За умови зміни еліт очікувалось встановлення нових, а по суті утвердження формальних правил гри. Ці очікування не виправдались, найперше через нерішучість глави держави у впровадженні реформ. Ще виступаючи на Майдані Незалежності 23.01.2005 р. новообраний глава держави В. Ющенко обіцяв рішучу протидію підривним неформальним інститутам, але саме за часів президентства В. Ющенка з'явилися нові означення – «куми», «любі друзі». Тут виявилася українська особливість корупції: вона не кланова (як, приміром, у більшості центральноазійських держав), а саме кумівська.

Збереження практики неформальних угод, клієнтелізму та корупції стало, на думку Ю. Мацієвського, однією з ключових перепон на шляху перетворення слабкої «дефектної» демократії на ліберальну в період президентства В. Ющенка» [9, с. 304]. Прикладом непотизму було призначення В. Ющенком у 2005 р. на посаду міністра культури та туризму О. Білозір, яка перебуває у відносинах кумівства з В. Ющенком. Протидією такому «своїзму» була висловлена громадська позиція на користь іншого кандидата на цю посаду, але вона була проігнорована В. Ющенком. Маркер «свій» переважив над характеристиками та чеснотами інших претендентів на високу державну посаду.

Апофеозом клієнтізму та непотизму в Україні було правління Януковича та «Сім'ї». Це особливо проявилось на прикладі олігархічного клану періоду президентства В. Януковича. Клієнтська мережа В. Януковича формувалася шляхом політичних, бізнесових і родинних зв'язків. Кадрові призначення були орієнтовані на вузьке коло клієнтів, а уряд формувався за квотами окремих впливових угруповань Партії регіонів, наприклад, групи Фірташа, групи Ахметова, групи Литвина та ін. Конкуренція відбувалась вже не між різними політичними силами, а між різними групами впливу в самій Партії регіонів. У рекрутуванні політичних еліт чітко простежилися два критерії: «особиста лояльність і партійна належність» [9, с. 373]. Родинні зв'язки та особиста відданість патрону стали головними критеріями призначення на державну посаду.

Отже, моноцентрична (за Л. Кучми) клієнтська мережа перетворилася при В. Ющенку на двоцентричну (Президент, прем'єр-міністр) і знову стала моноцентричною за В. Януковича. Період до Революції гідності український політолог М. Розумний характеризує як «олігархічний консенсус, що був зруйнований на певному етапі свого розвитку спробою монополізації влади і ресурсів із боку оточення Януковича» [12, с. 86]. До важелів політико-адміністративного контролю не допускалися «чужі», не інкорпоровані до кланових середовищ елементи.

Загалом проблема кумівства в українській політиці є утрудненою для вивчення. Так, українська дослідниця-політолог О. Рибій після опрацювання великого масиву інформації про депутатський склад Верховної Ради України I-VII скликань виявила «18 пар родичів, зокрема, у стосунках батьки – діти перебували 13 пар, брати – сестри – 4 пари, у стосунках чоловік – дружина – 1 пара» [11, с. 43]. Дослідницею констатовано «неможливість точного аналізу, оскільки справа прослідкування родинних зв'язків є малоздійсненною, зокрема, через необхідність залучення додаткової інформації, доступ до якої є обмеженим, а також через можливість перебування в Раді родичів під різними прізвищами»; «здобутих даних виявилось недостатньо для формування висновку щодо рівня “кумівства” у Верховній Раді України» [11, с. 43]. Це ж питання досліджував і Ю. Мацієвський, який відзначив, що Верховна Рада VII скликання (2012–2014) вирізнялася потраплянням найбільшої кількості родичів. Дослідник виділив щонайменше 7 родинних кланів, 55-ть осіб були пов'язані між собою родинними зв'язками [9, с. 383]. Відзначимо, що у парламенті VIII скликання наприкінці 2014 року теж було обирано сімейні, родинні клани (брати М. і Д. Добкіни, подружжя Ю. та І. Луценків та ін.).

Звичайно ж, Революція гідності вплинула на «пришвидшення демократичного транзиту, зміцнення інститутів громадянського суспільства та формування національної самосвідомості», «засвідчила нові зсуви в суспільній свідомості, які, по суті, визначали цивілізаційний вибір України» [6, с. 37]. Водночас В. Кривошеїн констатує «злам кланово-олігархічної структури політичної влади» в ході подій 2013–2014 [6, с. 37]. Ми не можемо у повній мірі погодитися з цим твердженням, вважаючи що такий тип системи зберігається за зміни ключових персоналій.

Хоч під час Революції гідності українці були стійкими у вимогах змін, але за короткий постреволюційний час досягнення революції стикнулися зі системними проблемами управління. Рівень впливу підривних неформальних інститутів не зменшується, а серед перешкод на шляху до реформування залишається «зосередження влади в руках вузького кола заможних бізнес-груп та їхніх партнерів» [8]. Аналізуючи один із неформальних підривних інститутів, а саме непотизм,

О. Сахань висловила авторську позицію, що ситуація зі засиллям непотизму в українській політиці не тільки не змінилася після Революції гідності, але й погіршилася [14, с. 289]. З цією думкою складно як погодитися, так і спростувати без відповідних емпіричних досліджень.

Водночас ще одна українська дослідниця, О. Олійник, теж доводить, що з обранням на посаду президента П. Порошенка проблема непотизму в Україні тільки погіршилась, бо його кадрова політика характеризується намаганнями призначити на ключові державні посади за принципом знайомства й особистої відданості своїх «любих друзів», які не завжди володіють необхідною кваліфікацією, мають належну мотивацію та моральні характеристики, проте лобіюють бізнесові інтереси свого керівника. Тобто, О. Олійник уважає, що сьогодні в Україні застосовуються дискримінаційні техніки щодо інших претендентів під час добору кадрів на керівні посади [10, с. 4]. Цю думку розвиває дослідниця І. Діденко, на переконання якої в Україні, використовуючи пільги, переваги та привілеї службового становища, посадовці мають можливість перевищувати свої повноваження, зловживати ними задля власних потреб, в інтересах родичів, членів сімей, третіх осіб [2, с. 103]. Створюючи династичні зв'язки в органах влади, чиновники забезпечують собі надійну підтримку для задоволення власних інтересів.

Ми у повній мірі погоджуємося з О. Фісуном, який в аналізі постреволюційних змін, констатує зростання демократичності та відкритості політичної системи, водночас вказує, що: «патримоніальна природа політичного режиму, принципи його організації та функціонування залишилися тими самими. Неформальні інститути продовжують домінувати над формальними, а клієнтарно-патронажні зв'язки, особиста лояльність і приналежність до того чи іншого клану (певного кола родичів, друзів і ділових партнерів) залишаються організаційним паттерном політики. Такі патримоніальні принципи продовжують бути визначальними при утворенні політичних партій, призначеннях на більшу частину державних посад і взаєминах політичних акторів на державному та регіональному рівнях» [16, с. 9].

Тенденцію до непотизму демонструють всі сегменти українського політикуму. Українська дослідниця Г. Грабіна доводить, що «“родинні зв'язки” представників українського соціуму влади виступають в якості своєрідного “амортизатора” боротьби різних груп за політичний ресурс. Співучасть у контролі над ключовими підприємствами та навіть галузями економіки, взаємні інвестиції до різноманітних (іноді – полярних) політичних проєктів, наявність “власних” фракцій у парламенті різних скликань дає можливість представникам правлячого класу комфортно почуватися незалежно від того, в якому з таборів вони наразі перебувають – у провладному чи опозиційному» [1, с. 58]. Дослідниця доводить збереження за роки незалежності трендів непотизму, патерналізму та станової замкненості [1, с. 60].

Українське законодавство у дусі демократизації законодавчо закріпило норми, спрямовані на запобігання непотизму, але це не вирішило проблему. Причину, видається, слушно підмітив М. Розумний, який стверджує: «Україна значною мірою має архаїчну соціальну організацію, побудовану на неформальних клієнтелах, неписаних правилах, корупції, тіньовій економіці. Наше суспільство не має достатнього досвіду та компетентності для того, щоб у ньому надійно функціонували механізми представницької демократії» [12, с. 16].

Видання «The Economist» у 2016 р. склало рейтинг кумівства, у якому Україна зайняла 5-е місце у світі [17]. В основі дослідження було з'ясування, наскільки тісно успішні підприємці пов'язані з державними структурами та дотичні до розвитку «кумівського капіталізму» (англ. *crony capitalism*). Українські дослідниці-політологи Л. Дорош і О. Івасечко наголошують, що у державах із клановою економікою «успіх у бізнесі залежить від особистих зв'язків бізнесменів із державними чиновниками» [3, с. 13]. Модель сучасної української еліти є кланово-олігархічною [15, с. 141].

Функціонування неформальних політичних інститутів у вітчизняному політичному процесі призводить до звуження публічного простору, ускладнення циркуляції еліт і створення ситуації монополії на політичному ринку [7, с. 58]. Водночас є розуміння, що для політичної модернізації України необхідне належне інституційне забезпечення функціонування демократії, за якого було б мінімізовано руйнівний вплив підривних неформальних інститутів. Якщо зроблено вибір на користь модернізації за європейською моделлю розвитку, то це передбачає недекларативну послідовну протидію різноманітним неформальним підривним інститутам.

В умовах курсу України на євроінтеграцію неприйнятною є ситуація, за якої неформальний підривний інститут корупції фактично став соціально легітимним явищем; як результат невисокої антикорупційної політико-правової культури населення зберігається високий рівень толерування корупції, особливо на побутовому рівні (т. зв. корупційний прагматизм). Якщо звернутися

до Індексу сприйняття корупції, який визначає щороку Transparency International, то за останніми даними (за 2017 р.) Україна зайняла лише 134-е місце у світі з 30 балами зі 100-а можливих. Поступ у боротьбі з корупцією в Україні не можна оцінювати схвально, навіть не зважаючи на створення нових антикорупційних установ (особливо на тлі конфліктів навколо антикорупційних структур в Україні, які розгорнулися наприкінці 2017 р., а також активних дебатів про потребу окремого антикорупційного суду).

Існуючий в Україні варіант демократії (неопатримоніальна, за О. Фісуном) «ґрунтується на поєднанні формальної та неформальної конкуренції різних клієнтарно-патронажних мереж за захоплення позицій генерування ренти у сфері державного управління та контролю основних галузей економіки» [16, с. 12–13]. Значний вплив неформальних політичних інститутів на політику України зумовлює появу «інституційних дефектів в інфраструктурі політичного управління країною» [7, с. 58], позаяк звужується публічний простір, ускладнюється циркуляція еліт, монополізується політичний ринок.

Водночас існує розуміння, що для політичної модернізації України необхідне належне інституційне забезпечення функціонування демократії, за якого було б мінімізовано вплив підричних неформальних інститутів. Якщо зроблено вибір на користь модернізації за європейською моделлю розвитку, то це зобов'язує нашу державу до недекларативної послідовної протидії різноманітним неформальним підричним інститутам. Для конструктивної еволюції інституційної інфраструктури важливе якнайшвидше зменшення ролі на політичному ринку підричних неформальних інститутів. Цьому може запобігти інституціональне зміцнення держави, деконструкція неформальних інститутів.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновки щодо чинників, які уможливають широке поле для неформальних підричних інститутів в Україні:

- не сконструйована інституційно розвинена державна архітектура; «процеси політичної інституціоналізації в Україні відбуваються вкрай хаотично» [4, с. 156];

- політична система спрямована «не на виробництво “загального блага”, а на неопатримоніальні практики рентоотримання та “захоплення держави”» [16, с. 13]; керівна еліта схильна до вирішення питань за допомогою неформальних інститутів і практик;

- оновлення еліт відбувалося не стільки шляхом ротації, скільки шляхом репродукції [14, с. 287]; процес відтворення влади став практично непідконтрольним українському суспільству;

- відбулося злиття «влади й власності, у використанні в приватних інтересах функцій держави й у домінуванні патронажно-клієнтарних мереж у структуруванні політичного ринку» [5, с. 9];

- зберігається квазіпартійна система, при якій певні структури (клани, трайби, бізнес-групи та ін.) отримують політичне обрамлення, але не стають політичними партіями по суті [13, с. 60]. Партійні субститути створюються фінансово-промисловими групами, олігархічними структурами і под., що унеможливує політичну конкуренцію, найперше під час виборів. «Клієнтарно-патронажні мережі олігархів під виглядом політичних партій конкурують у рамках формальних електоральних механізмів, проте основним завданням і змістом політичної боротьби є захоплення і розподіл держави для встановлення контролю над джерелами ренти» [16, с. 10];

- приватні бізнес-інтереси та і державна політика є взаємопереплетеними: «бізнес інституціонально опосередковано контролює владу, а влада опосередковує розвиток дружніх (афільованих із владними елітами) бізнес-структур» [7, с. 61]. Вітчизняні фінансово-промислові політичні групи використовують владу задля контролю над фінансовими потоками та їхнім перерозподілом на власну користь [15, с. 141]. Складається враження «приватизації» держави кланово-корпоративними структурами. Рентоотримання стало мотивційним «двигуном політичної конкуренції» [16, с. 10].

- серед критеріїв добору кадрів на важливі державні та політичні посади велике значення продовжує мати «наявність родинних чи інших близьких зв'язків, спільних бізнес-інтересів, лобістської діяльності чи протекції у владних колах» [10, с. 2].

Укоріненість неформальних підричних інститутів в Україні засвідчує «недомодернізований характер держави, у якій неопатримоніальні практики не дають утвердитись раціонально-бюрократичній моделі організації державної влади» [9, с. 384]. Висловлюємо гіпотезу, що шлях виходу з цієї ситуації лежить у площині політичної культури. Найголовніші інструменти процесу мінімізації впливу підричних політичних інститутів, на нашу думку, лежать у площині формування такого ціннісного світогляду (аксіосфери), який заперечує прийнятність використання інструментів руйнівної інституціоналізації у розбудові державності на засадах демократії.

Бібліографічний список:

1. Грабіна Г. Політична еліта України як уособлення субкультури влади / Г. Грабіна // Грані. – 2016. – № 3 (131). – С. 55–61.
2. Діденко І. Непотизм, фаворитизм та кронізм як причини виникнення конфлікту інтересів / І. Діденко // Підприємництво господарство і право. – 2017. – № 8. – С. 103–106.
3. Дорош Л. Непотизм як політико-правова проблема українського державотворення / Л. Дорош, О. Івасечко // Humanitarian vision. – 2015. – Том 1. – № 1. – С. 13–20.
4. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / за ред. Г. Зеленько. – К. : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 164 с.
5. Кліпкова Г. О. Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект : автореф. дис. канд. політ. н. : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Ганна Олексіївна Кліпкова. – Х. : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2016. – 18 с.
6. Кривошеїн В. Вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства / В. Кривошеїн // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2016. – № 2 (29). – С. 37–58.
7. Крисенко О. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес / О. Крисенко // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4 (25). – С. 58–62.
8. Лаф Дж., Солоненко І. Чи здатна Україна на прорив у реформах? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/research/2016-04-05-ukraine-reform-breakthrough-lough-sononenko-ukrainian-final.pdf>
9. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014) / Ю. Мацієвський. – Чернівці : Книги-XXI, 2016. – 552 с.
10. Олійник О. Фаворитизм і кронізм як основні критерії кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні / О. Олійник // Віче. – 2014. – № 20. – С. 2–5.
11. Рибій О. Характеристика депутатського складу Верховної Ради України I-VII скликань / О. Рибій // Магістеріум. Сер. «Політичні студії». – 2014. – № 58. – С. 39–44.
12. Розумний М. Виклики національного самовизначення / М. Розумний. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2016. – 196 с.
13. Сарбаш К. Специфіка гібридного політичного режиму: трансформаційні процеси в сучасній Україні / К. Сарбаш // Гілея. – 2014. – № 85. – С. 310–314.
14. Сахань О. (2016). Непотизм як деструктивна складова сучасної політичної культури України / О. Сахань // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2016. – № 2 (29). – С. 286–293.
15. Трачук В. Політична еліта та політична модернізація / В. Трачук // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – № 20. – С. 139–144.
16. Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні / О. Фісун // Агора. – 2016. – № 17. – С. 12–13.
17. Comparing crony capitalism around the world. The Economist's crony-capitalism index. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2016/05/daily-chart-2>
18. Way L. Rapacious Individualism and Political Competition in Ukraine, 1992–2004 / L. Way // Communist and Post-Communist Studies. – 2005. – Vol. 38. – Iss. 2. – P. 191–205.

Kushnarov I. V., Informal subversive institutionalization as a characteristic of Ukrainian politics

The article studies the evolution and forms of the destructive type of informal institutions in Ukraine. It proves that at different development stages of independent Ukraine the informal political institutional space played a decisive role in shaping the political landscape and states that the significant influence of informal political institutions on the Ukrainian politics led to the emergence of institutional defects in the political governance infrastructure of the country. The author analyzes the processes of client networks' modification during the presidency of L. Kuchma, V. Yushchenko, V. Yanukovych, and expresses thoughts on the changes in the structure and intensity of informal politics in Ukraine after the Revolution of Dignity. The study investigates the peculiarities of the existing state-political order in Ukraine, which is determined by institutional characteristics such as clientism, clanism, cronyism, patronage relations etc. It defines the main manifestations of nepotism, cronyism etc. in the Ukrainian politics and the main factors, which allow the activity of informal subversive institutions in Ukraine. They include: lack of constructed, institutionally developed state architecture; chaotic processes of political institutionalization; the political system not being focused on the production of public goods, but on the practices of rent-seeking and "state capture"; propensity of the governing elite to solve issues using the informal institutions and practices; insignificant level of control over the power

reproduction processes by the Ukrainian society etc. The author hypothesized that the way out of the situation of informal destructive institutions' dominance in the domestic politics lies in the sphere of political culture, namely in formation of a value-oriented outlook (axiosphere), which denies the acceptability of using the instruments of subversive institutionalization in building the statehood on the democratic basis.

Key words: *Ukraine, informal institutions, informal subversive institutionalization, corruption, nepotism, clientism, clanism.*

УДК 323.2:004.738.5:008

*Майстрок Н. О., Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

РИЗИКИ ЯК ЧИННИКИ ЗРОСТАННЯ НЕДОВІРИ У ГЛОБАЛЬНУ ДОБУ

У статті аналізуються концепції ризику Н.Лумана, У.Бека, Е.Гіденса у контексті дослідження модерних суспільств з позицій системної та культурологічної парадигм. Об'єктивний та суб'єктивний виміри ризиків розглядаються у взаємозв'язку з трансформаціями суспільства у глобальну добу. В об'єктивному вимірі відбувається універсалізація ризику у зв'язку із виникненням нових різновидів глобальних катастроф; глобалізація ризику (розширення сфер ризику на великі сегменти людства); інституціоналізація ризику через створення різних організацій (інвестиційні ринки, біржі, страхування тощо); зростання схильності до ризику: поява чи інтенсифікація ризику як побічного результату людської діяльності. У суб'єктивному вимірі спостерігається зростання остраху перед ризиками серед індивідів (ризик як великий іспит для людства) внаслідок ускладнення суспільства та розвитку науки та технологій. Глобалізація також є багатовимірним явищем, зокрема виділяють об'єктивний, суб'єктивний, комунікативний та інші виміри. Серед основних характеристик цього феномену називають: детериторіальність та позачасність; діалектика глобального та локального; гібридизація та фрагментація. Якщо на початку глобалізація була пов'язана з інтернаціоналізацією, то на сучасному етапі однією з найсуттєвіших тенденцій глобалізації є транснаціоналізація, що призводить до виникнення транснаціональних просторів. Транснаціональний владний простір слід розуміти насамперед як віртуальний простір, що надає стратегічні перспективи у національному просторі. Але, разом з цим, транснаціональні владні сфери втручаються практично у всі національно-державні простори влади. Транснаціоналізація, невизначеність політичної системи глобального суспільства є чинниками, що призводять до зростання ризикогенності життєвого середовища, а довіра – засобом протидії невпевненості та зменшення його ризикогенності. Глобалізація є мультиплікатором ризиків, породжуваних трансформаційними процесами усередині країни; баланс довіри/недовіри у суспільстві визначає конкурентоспроможність країни у глобальному просторі.

***Ключові слова:** ризик, політичні ризики, економічні ризики, генерація ризиків, глобальні ризики, довіра, недовіра.*

Постановка проблеми. Стрімкий, всеохопний та турбулентний розвиток сучасного глобального суспільства актуалізує проблематику ризиків та довіри/недовіри. Відомо, що без довіри суспільство навряд мало б можливості для свого функціонування. Сучасні трансформаційні процеси докорінно змінили суспільства, які характеризуються і досліджуються з позицій різних наукових парадигм. Зокрема проблематика ризиків, їх впливу на довіру у глобальному суспільстві є однією з найбільш важливих у сучасних соціально-політичних студіях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика глобалізації та пов'язаних з нею різних аспектів функціонування соціуму представлена у багатьох сучасних вчених, які розробляли основні теоретико-методологічні підходи до аналізу цього феномену і не втратили своєї актуальності. Зокрема, перші спроби аналізу глобалізації та пов'язаних з нею ризиків, представлені у працях Н.Лумана, Е.Гіденса, У.Бека та інших вчених. Наукове обґрунтування особливостей феномену довіри посідає провідне місце у творчості Ф.Фукуями (довіра – значуща міра соціального капіталу), П.Штомки (довіра – основа суспільства), Лумана, Е.Гіденса та інших. Одними з перших до цієї проблематики впливу глобалізації на різні сфери суспільства, в тому числі – політичну, звернулися такі українські вчені, як М.Згуровський, А. Арсеєнко, В.Степаненко, А.Малюк, В.Співак та ін. Проблема довіри до різних соціальних інститутів тривалий час досліджується Є.Головахою, А.Горбачиком у моніторингових дослідженнях «Європейське соціальне дослідження», «Українське суспільство», а також В.Паніотто, І.Бекешкіною та іншими. Разом з цим цікавим з наукової точки зору є питання впливу глобалізації на різні суспільні феномени, подальшої трансформації

політичної сфери суспільства під впливом транс націоналізації, а також сучасні особливості ризиків, довіри в цьому контексті.

Мета статті – розкрити сутність та особливості взаємозв'язків таких феноменів сучасності як «ризик», «довіра» / «недовіра», що у багатьох аспектах впливають на основні тенденції розвитку світового співтовариства як в цілому, так і на основні сфери його функціонування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження ризиків має свою історію та потребує розвитку за умов трансформаційних процесів у сучасному глобальному світі. Так, ризики у Стародавньому Світі та Середньовіччі сприймалися як небезпеки, що сходять від Бога. М.Вебер вказував, що в умовах становлення капіталізму поняття «ризик» використовувалося задля позначення: випадковостей у мореплавстві; комерційних проєктів, пов'язаних з небезпеками; небезпек для тих, хто розповсюджує чутки. У сучасній соціологічній теорії проблематика ризиків є однією з центральних тем у творчості Н.Лумана, У.Бека, Е.Гіденса та ін. у контексті дослідження модерних суспільств з позицій системної та культурологічної парадигм.

Концепція ризику Лумана зв'язана з критикою раціональності сучасного. Визначення ризиків у Лумана пов'язано з розумінням взаємозалежності між долею майбутнього та необхідністю вибору в умовах невизначеності у сьогоденні. Те, що може відбутися у майбутньому, залежить від тих рішень, що необхідно прийняти зараз. Більш того, для сучасного суспільства характерним є не стільки потреба створення умов стабільного існування, скільки інтерес до неймовірних альтернатив, що руйнують умови суспільного консенсусу, підривають основи соціальної комунікації. Поводження, орієнтоване на прийняття таких альтернатив, є вкрай суперечливим, оскільки не вписується в традиційну схему «раціональне-ірраціональне». Прийняті рішення завжди зв'язані з ризикогенними наслідками, з приводу яких приймаються, у свою чергу, наступні рішення, що також породжують ризики. Таким чином, виникає «дерево рішень», що накопичує ризики. У нагромадженні і трансформації ланцюга безособових рішень у деякий безособистісний і небезпечний продукт, на думку Лумана, і криється потенційна небезпека для всього суспільства. Для визначення ризику Луман використовує два розрізнення: «ризик / надійність» і «ризик / небезпека». Схема «ризик / надійність», на думку теоретика, не є цілком задовільною, тому, що абсолютна надійність недосяжна. Розрізнення «ризик і небезпеки» припускає, що якщо майбутній збиток може бути розглянутий як результат процесів у навколишнім середовищі, то мова йде про небезпеку. Якщо збитки оцінюють як наслідки рішення, ми говоримо про ризик ухвалення рішення [2, с.153]. Однак, це не означає, що визначення чогось як ризику або небезпеки цілком віддано на суд спостерігача. Існують визначені пороги катастроф (нещастя, незворотні зміни в екологічному балансі), коли визначене явище не може бути вже зв'язане з конкретним рішенням. Але, повинна залишатися надія, що нове знання збільшує імовірність переходу від ризику до безпеки.

Предметним полем аналізу Лумана є особливості ризиків у технічному середовищі, у політичній і економічній сферах, а також ризики в організаціях [1]. Політику німецький соціолог відносить до сфери, що постійно вимагає ризикованих рішень, а політичний ризиковий менеджмент є співвідносним зважуванням політичних рішень з урахуванням ситуації та створенням їхнього відповідного іміджу. Результатом невиправданого політичного рішення часто є соціальний конфлікт. Економічні ризики зв'язуються Луманом з різницею в часі при використанні грошей. Це інвестиційні і кредитні ризики. Що стосується організацій, то вони розглядаються німецьким теоретиком як формально організовані системи, специфічною характеристикою функціонування яких є необхідність виробництва великої кількості рішень. Готовність до ризику тих, хто приймає рішення, зв'язана з оцінкою ними своєї компетентності, надією на технології безпеки і професійною культурою. В цілому ж, ефективність управління організацією визначається не обсягом ризиків, яких удалося уникнути, а співвідношенням передбачених і непередбачених ризиків [3].

У сучасній політологічній думці проблематика політичних ризиків є однією з провідних і при цьому останні розглядається у взаємозв'язку з економічними ризиками. Можна виділити наступні інтерпретації поняття «політичний ризик»:

1. Можливі політичні події в середині країни або в країні розміщення, що призводять до втрати прибутку та/чи активів транснаціональної корпорації.
2. Ризик чи ймовірність політичних подій, котрі змінюють можливість отримання прибутку для конкретних інвестиційних проєктів.
3. Проєктування можливих втрат, причиною яких є політичні і соціальні джерела (заборона урядом переведення валюти; конфіскація чи націоналізація майна урядом чи політичною фракцією; втрати від зовнішньої чи громадянської війни; відмова уряду від контрактних зобов'язань; негативні

для бізнесу дії уряду (такі, як одностороннє тарифне обкладення); або втручання (типу викрадення керівників або виконавців партизанською групою).

4. Ризики, що пов'язані зі змінами у політичній системі і, які одночасно впливають на всі національні та іноземні бізнес-структури в країні, та дії національного уряду, спрямовані виключно на іноземних інвесторів.

5. Політичні ризики як зміни в політичному середовищі, що призводять до погіршення позицій іноземних компаній.

6. Розгляд політичних ризиків у контексті небажаних наслідків для комерційної діяльності, які викликані політичними змінами чи діями [4, с.32-33].

Важливим з наукової точки зору є питання генерації ризиків, яке посідає центральне місце у працях У.Бека, згідно якому, ризик – це не виключний випадок, не «наслідок» та не «побічний продукт» суспільного життя. В індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного виробництва, яка полягала у накопиченні та розподілі багатства, домінує над логікою виробництва ризиків, а у постіндустріальному суспільстві – вона все більше витискується «негативною» логікою формування ризиків, породжує наднаціональні та надкласові загрози та небезпеки. Постіндустріальне суспільство постійно виробляє ризики, причому легітимно у всіх галузях життєдіяльності. Сучасні ризики відрізняються від небезпек минулих часів тим, що вони є невід'ємним моментом сучасної модернізації та тим, що постійно породжують у людей відчуття невпевненості й остраху [5, с.38]. Постіндустріальне суспільство постійно виробляє ризики, причому легітимно у всіх галузях життєдіяльності. Є ризики «звичайні», які можна прорахувати, – це норма соціальної динаміки, та є ризики такі, що не бачаться, не контролюються та важко прогнозуються. Виробництво ризиків вельми «демократично»: воно створює ефект бумеранга та торкається тих, хто їх виробляє. Це, в свою чергу, означає, що в суспільстві окреслюється нова розстановка політичних сил, у засаді якої лежить боротьба за визначення того, що є ризикогенним, а, що – ні.

Серед основних положень суспільства ризику Бека можна назвати наступні:

– сучасні ризики внутрішньо притаманні процесу модернізації та відмічаються своїм «мирним походженням» у світових центрах раціональності і є результатом колективних рішень на користь техніко-економічних переваг та новацій, а небезпеки – це витрати прогресу [5, с. 38];

– самовідтворення ризиків, оскільки їх рефлексія створює все нові потреби, а отже, породжує й нові ризики;

– постіндустріальні ризики та загрози (насамперед, ядерної війни, екологічного забруднення планети) є глобальними, неконтрольованими та загрожують поколінням, які ще не народилися. Вони не можуть бути компенсовані, до них не можна застосувати звичайні процедури калькуляції та компенсацію;

– ризики є результатом домовленості політиків та експертів, тобто вони одночасно щось реальне й нереальне;

– в індустріальному суспільстві буття визначає свідомість, в той же час у суспільстві ризику свідомість (знання) визначає буття. Наука «фіксує» ризики, населення їх «сприймає». Ці оцінки не співпадають, оскільки соціальні визначення ризиків не залежать від їх наукової обґрунтованості;

– формування нових ризик-солідарностей;

– світове співтовариство дійсно стає глобальним, оскільки йому загрожує спільна небезпека;

– переважання інструментального підходу до проблеми ризику не усвідомлення того, що головним джерелом ризиків є процеси модернізації, включаючи процеси прийняття рішень;

– глобалізація ризиків.

Підґрунтям аналізу глобальної соціальної реальності за Беком є наступні параметри:

– *детериторіальність та позачасність*. Глобалізація сприяє виникненню форм життя та діяльності, які перекреслюють традиційну територіальну та часову систему координат. Змінюється соціальний контекст простору та часу;

– *глобальне – локальне*. Глибина та комплексність соціокультурних змін розкриваються у діалектиці глобального та локального;

– *гібридизація та фрагментація*.

Якщо на початку глобалізація була пов'язана з інтернаціоналізацією, то на сучасному етапі однією з найсуттєвіших тенденцій глобалізації є транснаціоналізація, що призводить до виникнення транснаціональних просторів. Транснаціональний владний простір слід розуміти насамперед як віртуальний простір, що надає стратегічні опції та шанси у національному просторі [6, с.204]. Але,

разом з цим, транснаціональні владні сфери втручаються практично у всі національно-державні простори влади.

Як зазначає Бек, глобалізація має подвійне значення. Почата нова гра, у якій правила та основні поняття старої гри вже не діють, але ними ще користуються. У старій грі правила та ролі гравців були чітко та однозначно визначені та практично застосовувалися. Подібним чином характеризує сучасність і З.Бауман, вказуючи, що «докорінна зміна, зміна в правилах гри, а отже, і в самій грі не піддається нашій уяві, від самого початку модерної доби стає на перешкоді неперервному часу та монотонності відтворення інститутів» [7, с. 201]. Разом з глобалізацією «виникає новий простір та нові межі дії: політика вийшла за межі держав та кордонів, внаслідок чого з'явилися додаткові гравці, нові ролі, нові ресурси, незнайомі правила, нові суперечності та конфлікти» [6, с. 22]. Проблематика політичного рішення перестає бути прерогативою держави. Разом з тим, влада в цих нових умовах руйнування традиційного політичного простору переходить до нових політичних акторів: транснаціональних корпорацій, міжнародних та недержавних організацій, інтереси і дії яких не завжди можуть бути поставлені під громадський контроль.

Політика, таким чином, попадає у становище подвійної контингентності: нестійкі ані старі, базисні інституції та системні правила гри, ані специфічні організаційні форми і ролі діючих сил; все це в ході гри ламається, переписується та узгоджується знов [6, с.23]. В решті решт складається парадоксальна ситуація (Робінсон): глобалізація, основне призначення якої полягало у розв'язанні суперечностей капіталізму, в першу чергу економічних, не тільки не вирішує це завдання, а навпаки, поглиблює кризові явища у суспільстві та породжує нові [8].

Свій концепт ризиків пропонує Е.Гіденс. Він зазначає, що в індустріальну добу людям загрожували небезпеки, що пов'язані із зовнішнім середовищем, а саме, із неврожайми, повеннями, епідеміями, голодом тощо. В постіндустріальну добу людей турбують «ризиків рукотворні», тобто такі, що виникли внаслідок діяльності самої людини. Останні поширюються не тільки на природу, а й на культуру – традиції та звичаї, а їх накопичення у суспільстві призводить до зростання «ризикованості» в цілому. «Профіль ризику» пізньої сучасності відрізняється як об'єктивно, так і суб'єктивно в контексті зростання сприйняття ризику. У сьогоднішній: 1) в об'єктивному вимірі відбувається універсалізація ризику у зв'язку із виникненням нових різновидів глобальних катастроф; 2) ми спостерігаємо глобалізацію ризику (розширення сфер ризику на великі сегменти людства); 3) відбувається інституціоналізація ризику через створення організацій (інвестиційні ринки, біржі, страхування тощо); 4) існує явище схильності до ризику: поява чи інтенсифікація ризику як побічного результату людської діяльності [10, с.109-111]. У суб'єктивному вимірі у людей з'явилося відчуття того, що ризики є самим великим іспитом (зникнення магічних та релігійних засад, наявність складних абстрактних систем, недосяжних пересічним індивідам).

Ризики глобалізації розглядаються у наступних аспектах [9]:

1) розкрадання накопиченого капіталу і науково-технічного потенціалу, різке зростання ризикованості життєвого середовища внаслідок порушення систем життєзабезпечення сформованих центрів виробництва і культури;

2) зміна логіки формування соціального простору від територіального принципу до мережевого, його специфічна «глокалізація», при цьому якої провідна роль в економіці і політиці переходить до транснаціональних центрів експлуатації природних ресурсів;

3) формування ресурсно-центрованої структури соціального життя, що руйнує сформовані територіальні спільності, їхній культурний капітал розпорошується або емігрує. У кінцевому рахунку створюється погроза розчленування соціального простору країни на безліч локальних співтовариств і «безкореневі» глобальні мережеві системи;

4) соціальний порядок усе більш підкоряється могутній вертикалі влади міжнародних фінансово-політичних інститутів («організована безвідповідальність», по У.Беку) і не має зворотного зв'язку;

5) мережевий і потоковий характер глобальних ризиків (тіньова і кримінальна торгівля, тероризм, наркобізнес) роблять неефективною територіальну організацію суспільної безпеки;

6) у ціннісно-нормативному плані глобалізація веде до конфлікту соціальних орієнтирів і політичних програм, що формують соціальний простір країни. Сьогодні в суспільстві відсутній об'єднуючий погляд на світ – є безліч конкуруючих світоглядних парадигм, що створює небезпеку втрати соціальної ідентичності.

Мультиплікація ризиків у сучасному суспільстві обумовлює зростання значення «довіри як засобу приручення та протидії невпевненості» [10, с.111]. Як зазначав Луман, довіра може бути зрозумілою у зв'язку з ризиком, який виникає в період сучасності. Довіра передбачає осмислення

обставин ризику і грає роль механізму редукції складності. Зрештою не тільки знижуються невпевненість та ризику, але й самі можливості дії зростають пропорційно зростанню довіри. Недовіра, навпаки, гальмує наближення до людини, речей та процесів, спонукає до спроб переосмислення невдач та розчарувань, до пошуку методів перевірки та переосмислення позицій. Тобто, ризик та довіра переплітаються, при чому довіра, як правило, слугує мінімізації загроз, на які наражаються певні типи дій [11, с.152].

Луман також розрізняє поняття «системна довіра» (як упевненість) і «особова довіра» (як просто довіра). Критерій розрізнення упевненості і довіри пов'язаний із здатністю розрізняти небезпеки та ризику. Якщо упевненість характерна для взаємодії індивіда і функціональних систем (економіка, політика), то довіра потрібніша в ситуаціях формування, підтримки та супроводу міжособових стосунків індивіда [12, с.82].

Для українського суспільства характерним у сьогоднішній день є низький рівень системної довіри до політичних інститутів, натомість спостерігається достатньо високий рівень міжособистісної довіри, що репрезентовано у останніх розвідках КМІСу. Зокрема, згідно опитуванню «Українське суспільство за 25 років: динаміка деяких соціальних показників» (грудень 2017 року) позитивний баланс довіри-недовіри до соціальних інституцій присутній на рівні міжособистісного спілкування (довіра до звичайних людей у певному населеному пункті – 64,6; волонтерів, які допомагають переселенцям – 53,7; волонтерів, які допомагають армії – 53,3). Що стосується негативного балансу, то він спостерігається по відношенню до всіх основних політичних інститутів [13].

Висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Сучасна швидкоплинна, невизначена реальність передбачає багато варіативності дій суб'єктів та невизначеність майбутнього. Тому довіра/недовіра існують або зароджуються у сьогоднішній день у контексті невизначеності та неконтрольованості майбутнього. Таким чином, проблематика ризиків є актуальною та затребуваною, що потребує комплексного дослідження цього феномену та інтеграції зусиль науковців. Глобалізація є також і мультиплікатором ризиків, породжуваних трансформаційними процесами усередині країни. Так, важливою складовою програми «Горизонт-2020» є дослідження соціальних викликів (фінансування – 31 млрд. євро), що потребує інтеграції зусиль науковців. Проблематика ризиків є важливою складовою системи соціогуманітарного знання та потребує розвитку за умов трансформаційних процесів у сучасному глобальному світі.

Бібліографічний список:

1. Luhmann N. *Soziologie des Risikos* / Niklas Luhmann. – Berlin; N.Y.: Walter de Gruyter, 1991 – 236 S.
2. Луман Н. Поняття ризику / Никлас Луман // THESIS. – 1994 – №. 5. – С. 135 – 161.
3. Luhmann N. *Ökologische Kommunikation. Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?* / Niklas Luhmann // – Opladen: Westdeutsche. Verl., 1986. – 250 S.
4. Stavcheko S. «Hazard / Risk / Crisis» as the Triad ESSENCE OF POLITICAL DEVELOPMENT / Serhii Stavchenko // // *Evropský politický a právní diskurz*. – 2017. – Vol. 2. – Iss.4. – P. 31-37.
5. Бек У. *Общество риска. На пути к другому модерну* / У. Бек: [пер. с нем. В. Седельник, Н. Федорова]. – М.: Прогресс, 2002. – 384 с.
6. Бек У. *Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-историческая экономия* / У. Бек: [пер. с нем. А.Б. Григорьевой, В.Д. Седельника]. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – 464 с.
7. Бауман З. *У пошуках центру, що тримає*. / З. Бауман // *Глобальні модерності* / [за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона: пер. з англ. Т. Цимбал]. – К., Ніка-центр, 2008. – С. 201-221.
8. Дилон М. *Безпека, філософія та політика* / М. Дилон // *Глобальні модерності* / [за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона: пер. з англ. Т. Цимбал]. – К., Ніка-центр, 2008. – С. 221-251.
9. Яницкий О.Н. *Век риска и неопределенности* / О.Н. Яницкий. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://docviewer.yandex.ua/view/119189821/?*=VT15MDiAbpwsNVypdt%2B9JDoAkF7InVybcI6lMh0dHA6Ly9lY3NvY211hbi5oc2UucnUvZGF0YS81NTMvNjkyLzEyMTkvMDQ4LlBTKlUU0tZLlBkZiIsInRpdGx1Ijo1MDQ4LlBTKlUU0tZLlBkZiIsInRpdGx1Ijo1OTkwNzQyMDE1MTUwMjA3MDM4NiIsIm5vaWZyYWI1Ij0cnVILCJ0cyI6MTUxMDQ4MjU3MjA5NX0%3D&page=1&lang=ru
10. Штомпка П. *Доверие – основа общества* / П. Штомпка: [пер. с англ. Н.В. Морозовой]. – М.: Логос, 2012. – 440 с.
11. Гидденс Э. *Последствия современности* / Э. Гидденс: [пер. с англ. Г.К. Ольховикова, Д.А. Кибальчича]. – М.: Праксис, 2011. – 352 с.
12. Міхеева В.В. *Довіра як феномен соціальної реальності* / Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – №1(20). – С. 76-83.
13. *Українське суспільство за 25 років: динаміка деяких соціальних показників*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=1>

Mastruk N. O. Risks as Factors of Increasing Distrust in Global Era

The article presents an analysis of the risk concepts of N. Luhmann, U. Beck, E. Giddens in the context of deep research of modern societies from the standpoint of systemic and culturological paradigms. Objective and subjective dimensions of risks are considered in conjunction with the transformations of society in the global era. In an objective measurement is going strong universalization of risk in connection with the emergence of new varieties of global catastrophes; globalization of risk (expansion of risk areas for large segments of mankind); institutionalization of risk through the creation of various organizations (investment markets, stock exchanges, insurance, etc.); risk susceptibility: the emergence or intensification of risk as a by-product of human activity. In subjective measurement among individuals have been observed stable increase of the fear of risks (risks as a great test for humanity) caused by the societal complication and development of science and technology. Globalization is also a multidimensional phenomenon, in particular, there are distinguished objective, subjective, communicative and other dimensions. Among the main characteristics of this phenomenon are: territoriality and timelessness; the dialectic of global and local; hybridization and fragmentation. If, at the beginning, globalization was associated with internationalization, then, at the present stage, one of the most important tendencies of globalization is transnationalization, which leads to the emergence of transnational spaces. Transnational power should be understood primarily as a virtual space that provides strategic prospects in the national space. But, along with this, transnational power spheres interfere practically in all national-state power spheres. Transnationalization, uncertainty of the political system in a global society are factors that lead to growth of riskiness in a living space, while a trust becomes a means of overcoming uncertainty and reducing this risk. Globalization is a multiplier of risks generated by the transformation processes within the country; the balance of trust / distrust in a society determines the country's competitiveness in a global space.

Key words: risk, political risks, economic risks, global risks, trust, distrust.

УДК 323.2:327

Малишенко Л. О., Михайловська О. П., Одеський торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету

КОНСТРУКТИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ ЯК ВИРІШАЛЬНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ «ПОРЯДКУ ДЕННОГО» СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Показано, що сучасні інформаційно-комунікативні технології постають вирішальним чинником формування «порядку денного» суспільно-політичного життя і є безпосереднім засобом організації прямих соціальних дій, зокрема – нових моделей управління. Електронну демократію часто розглядають як варіант «відкритого коду», коли законопроекти публікуються в інформаційних мережах, а користувачі можуть внести в їх зміст будь-які зміни і у такий спосіб взяти безпосередню участь у прийнятті політичних рішень.

Однак поряд з оптимістичними прогнозами використання інформаційних технологій наростає й тривога, пов'язана з посиленням можливості для маніпулювання суспільною думкою, зміцнення з їхньою допомогою владної ієрархії, реалізацією корисливих інтересів власників ЗМІ. З'явилися також сумніви із приводу підвищення політичної активності громадян завдяки інформаційним технологіям у зв'язку з зростанням абсентеїзму й збільшенням чисельності протестного електорату.

Індивідуалізація політики й суспільства може зробити практично неможливими й навіть небезпечними спроби досягти інтеграції й консенсусу. Політичний контроль і електронна доступність виявляються взаємовиключними в існуючій політичній системі. Використання громадянами Інтернету як інструмента одержання інформації, комунікації й організації може привести до відходу від основного державного політичного курсу.

Таким чином, сучасний політичний простір повною мірою усвідомив ті колосальні переваги, які несе із собою розвиток і поширення інформаційно-комунікаційних технологій, однак і, безумовно, і негативні прояви, і тому ці відносно нові тенденції не можна вважати як панацею від усіх проблем створення світопорядку наприкінці XX – у перші десятиліття XXI століть.

Ключові слова: *інформаційно-комунікативні технології, інформаційні мережі, електронна демократія, електронне урядування, «відкритий код», індивідуалізація політики й суспільства, маніпулювання суспільною думкою.*

Процеси, пов'язані з накопиченням, обробкою, передачею та збереженням інформації, завжди мали визначальний характер у будь-яких явищах соціальної самоорганізації протягом усієї історії людства. Початком ери інформації й знань можна вважати приблизно 50-ті роки минулого століття, коли ці показники стали займати не менш важливе місце, ніж капітал і праця в індустріальному суспільстві.

Одна з найважливіших функцій сучасних інформаційно-комунікативних технологій полягає у тому, що вони стають вирішальним чинником формування «порядку денного» суспільно-політичного життя, тобто виступають універсальним засобом надання статусу та ієрархічності суспільним проблемам, особам, організаціям та громадським рухам і є безпосереднім засобом організації прямих соціальних дій, зокрема – нових моделей управління. Тому не викликає жодних сумнівів як теоретична, так і практична актуальність дослідження цих сучасних тенденцій і процесів, їх загальних та специфічних рис в різних регіонах світу.

Метою статті є визначення теоретичних та політико-правових засад е-демократії, зокрема е-уряду уряду, як моделі управління, яка заснована на сучасних інформаційних і комунікаційних технологіях.

Досягнення визначеної мети передбачає вирішення таких завдань:

- проаналізувати світовий досвід формування та розвитку е-урядування та його впливу на політичні процеси;
- обґрунтувати необхідність упровадження практик е-демократії і електронного урядування в сучасній Україні та визначити позитивні і негативні наслідки даного процесу.

Методи дослідження. Відповідно до поставленої мети та завдань авторами статті використано загальнонаукові та спеціальні політологічні методи дослідження, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського та політологічного аналізу досліджуваної проблематики. Вони базуються на принципах історизму, об'єктивності, системності, послідовності, конкретизації та соціального детермінізму.

Нові технології змінили пріоритети в політиці у результаті виниклої залежності між інформаційною системою й політичним ринком у реальному часі. Розвиток інформаційного суспільства, пов'язаного з розвитком інформаційних і комунікативних технологій, поставив на порядок денний модель «демократії участі».

Як відомо, вперше особливе значення можливостям Інтернету в цілому, е-демократії – зокрема, надалі у США в 1991 р. під час президентства Б. Клінтона. З кінці 90-х років цей термін став регулярно використовуватись в провідних ЗМІ США, а потім й інших розвинених держав. І найбільш чітко це знайшло відображення в електоральному процесі.

Це сталося не на «порожньому місці». Так, з кінця 1960-х років, коли при підрахунку голосів стали використовувати комп'ютери, з'являється так звана «стратегія голосування». Її суть полягає в тестуванні різних політичних стратегій на фокус-групах потенційних виборців, коли за мірою появи результатів змінюються самі стратегії. В остаточному підсумку, іміджмейкери й особи, що проводили опитування, ставали, по суті, головними політичними діячами: за допомогою інформаційних технологій і засобів ЗМІ вони могли «створювати» президентів, сенаторів, конгресменів, міністрів.

Один з найбільш відомих дослідників у цьому напрямку М. Кастельс пропонує три варіанти розвитку подій. Перший шлях припускає створити нове місцеве самоврядування. У багатьох державах демократія на місцях була покликана допомогти процвітанню суспільства, принаймні, у рамках національної політичної демократії. Цього вдавалося досягти у випадках, коли регіональні й місцеві уряди, кооперуючи свої дії, досягали певної децентралізації й підвищення рівня громадської участі. Поява електронних носіїв у ще більшому ступені стимулює політичну участь на місцевому рівні, але й підсилює дроблення держав-націй.

Другий шлях пропонує як альтернативу політичній участі й встановлення горизонтальних комунікацій громадян з державними органами використовувати електронні комунікації. Он-лайнний доступ до інформації за допомогою персональних комп'ютерів дозволяє громадянам влаштовувати політичні дебати й обговорення в електронних форумах, минаючи, тим самим, контроль і думку, що нав'язується ЗМІ. В цих умовах громадяни формують свої власні політичні й ідеологічні співтовариства, обходячи, таким чином, встановлені державою політичні структури й створюючи гнучкі форми політичного простору.

Однак, такий варіант розвитку викликав серйозну критику перспектив електронної демократії. З одного боку, поява цієї форми демократії як інструмента політичних дебатів, представлення політичних ідей і рішень сприймається як інституціоналізована форма «афінської демократії», коли відносно невелика, утворена й впливова елітна група людей володіє важливою інформацією. У результаті більша маса неосвічених громадян виявляється за межами цієї нової форми демократії, як це було з рабами, жінками й іноземцями в Стародавній Греції. З іншого боку, засоби масової інформації часто наголошують на «політичному шоу» з усіма його особливостями, підмінюючи реальну політику.

Індивідуалізація політики й суспільства може зробити практично неможливими й навіть небезпечними спроби досягти інтеграції й консенсусу. Слід також зазначити, що електронна політика може й повинна обмежувати відкритість і доступність системи електронної демократії. Як правило, кандидати, що розміщують ту або іншу інформацію в електронних мережах, не несуть за неї відповідальності при електронному спілкуванні з електоратом. Політичний контроль і електронна доступність виявляються взаємовиключними в існуючій політичній системі. Якщо політичні партії й організації тримають під контролем політичні процеси, а політична участь громадян у мережі є невід'ємною частиною інформаційної політики, слідством цього може бути формалізація виборів і прийняття політичних рішень. При цьому використання громадянами Інтернету як інструмента одержання інформації, комунікації й організації може привести до відходу від основного державного політичного курсу.

Для відновлення демократії в мережному суспільстві третій шлях припускає розвиток «політики символів», тобто політики віртуального мережного суспільства, заснованої на актуальному досвіді в реальності і зосередження політичних інтересів на неполітичних подіях. Такі організації, як «Міжнародна амністія», «Гринпіс» і безліч інших місцевих і міжнародних груп активістів і

недержавних організацій є основними, найбільш потужними й мобільними учасниками інформаційної політики. Вони звертаються безпосередньо до громадян. Відстоюючи інтереси населення, такі організації вважають своєю метою участь у керуванні політичними процесами в державі. Причому зовсім необов'язково, що подібні організації мають прагнути до влади шляхом впровадження своїх кандидатів у державні органи. Не перетворюючись у політичні партії, вони, проте, стимулюють нові політичні процеси й процедури, які впораються із кризою ліберальної класичної демократії на шляху створення нової – електронної [1, с. 145].

Поряд з оптимістичними прогнозами використання інформаційних технологій наростає й тривога, пов'язана з посиленням можливості для маніпулювання суспільною думкою, зміцнення з їхньою допомогою владної ієрархії, реалізацією корисливих інтересів власників ЗМІ. З'явилися також сумніви із приводу підвищення політичної активності громадян завдяки інформаційним технологіям у зв'язку з зростанням абсентеїзму й збільшенням чисельності протестного електорату.

Негативні прогнози щодо ролі інформаційних технологій у розвитку інформаційного суспільства й демократії пов'язані з роботами М. Догана та ін. Так, можна відзначити наступні небезпечні тенденції:

- величезне зростання інформації, що накопичується й розповсюджується за допомогою Інтернету, приводить до засмічення всесвітньої мережі «інформаційним сміттям» і інформаційним перевантаженням. В цих умовах своєрідною захисною реакцією більшості громадян стає обмеження використання он-лайнних політичних джерел;

- проблема демократії сьогодні не в дефіциті механізмів політичної участі громадян, а в розчаруванні мас у самій політиці, у посиленні їхньої незадоволеності діяльністю політичних інститутів, що викликає втрату віри в здатність існуючої політичної системи адекватно реагувати на суспільні потреби;

- «цифрова нерівність» породила пророкування щодо появи нової он-лайнної еліти, що впливає на процес прийняття рішень, у той час як більшість населення відсторонена від нього;

- хакерство, що являє собою застосування Інтернет-технологій з метою завдання збитків корпоративним або індивідуальним користувачам всесвітньої мережі, стало невід'ємною частиною інформаційних технологій. Однією з перших таких організацій став так званий «Театр електронних безлад», що був створений у середині 1990-х років американським художником і артистом Р. Домінгесом. Група осіб, що підтримують його організацію, на початку виражати свій соціальний протест за допомогою технологій Інтернету шляхом блокування або перевантаження сайтів деяких політичних організацій, чиєю діяльністю вони не були задоволені.

Інтернет відкриває можливості не тільки для активізації громадян у політичних процесах, але й для освоєння електронного простору екстремістськими організаціями різної спрямованості (неонацисти, скінхеде, расисти, релігійні фанатики) з метою поширення своїх поглядів і залучення у свої організації нових послідовників.

Поява в США і Японії на початку 70-х років ХХ століття кабельного телебачення з розширеними можливостями (з різноманітним змістом, каналом зворотного зв'язку із глядачами, поданням передплатникам локально значимої інформації), надало впевненості прихильникам ідеї широкого використання технічних засобів в організації демократичних процедур, що, нарешті, дало можливість технічній організації дистанційних соціальних взаємодій.

У зв'язку із цим, ще в 1983 році А. де Сола Пул затверджував, що нові технології зв'язку – це технології волі, які забезпечать можливість реалізації на практиці принципів волі слова тією мірою, якою їх ще ніколи не знало людство. Інший дослідник – К. Артертон в 1987 році писав про теледемократію, що прокладені мережі зв'язку дозволять перевести демократію на новий рівень і, одночасне, використання сучасних технологій зможе гарантувати представницькі процеси й плюралізм у політиці. Ще один американський автор Л. Віннер, наприкінці 70-х років стверджував, що абсолютно всі використовувані в суспільних взаємодіях електронні технології дуже важні для організації соціального життя [Див.: 2].

О. Тоффлер і Д. Нейсбіт вважали, що саме теледемократія вже в доступному майбутньому допоможе вирішенню більшості з найбільш актуальних проблем соціального розвитку. Як відзначав О. Тоффлер, мова при цьому йде про більш активну участь громадян у прийнятті політичних рішень. Нові медіа й засоби телекомунікацій повинні наблизити державу безпосередньо до громадян, надати технічні засоби для здійснення прямої демократії [3, с. 238].

Однак вже в середині 80-х років ХХ століття стало ясно, що експерименти з використанням кабельного телебачення не привели до нових форм демократії та активізації політичної активності

громадян. Тому Р. Даль, не вбачаючи реальних перспектив поліпшення ситуації, рекомендував колегам чекати нового покоління «теледемократичних» технічних устроїв [4, с. 342].

На початку 90-х років XX століття в США дискусія про теледемократію розгорнулася з новою силою, стимулом якої став кандидат у президенти США Р. Перо. Впровадження у життя американського суспільства технологій теледемократії стало частиною його передвиборної платформи. Б. Клінтон також широко використовував, для залучення на свою сторону електорату, прямі телевізійні трансляції зборів жителів міст, що для того часу було досить революційним кроком [Цит. за: 5, с. 13].

Після закінчення президентських виборів у США з'явилася ще одна причина ренесансу теледемократії, яка була пов'язана із принципово новими технологічними рішеннями, зокрема, з появою технологій кабельного телебачення, що дозволяло транслювати до п'ятисот телевізійних каналів. Л. К. Гроссман вважав, що у багатьох своїх проявах телебачення закладає фундамент майбутньої електронної республіки. Фундамент цей базується на теоретичному каркасі можливих напрямків реформування сфери громадського життя, розробленому наприкінці 80-х років XX століття Ю. Хабермасом. З погляду Ю. Хабермаса, кіберпростір – це нова «суспільна сфера», яка повинна стати простіром вільних обговорень про актуальні суспільні проблеми, сферою, в якій кожний громадянин може не тільки висловитися, але й бути почутим [6, с. 14].

Американські політологи С. Сун і Г. Барнетт, вивчивши співвідношення між структурою телефонних мереж і процесами демократизації в суспільстві, прийшли до висновку про найважливу роль розвитку телекомунікаційної інфраструктури в питаннях функціонування демократії.

Слідом за телефоном ще більшу революцію в питаннях організації людських взаємодій зробили персональні комп'ютери. Ще на початку їхньої появи Дж. Гілдер вів мову про те, що об'єднані мережі комунікацій і комп'ютери не тільки нададуть технологічну платформу для росту комунікативних взаємодій, але й підсилюють демократію.

Ще один американський дослідник М. Капор в 1993 році писав про величезний потенціал комп'ютерної мережі Інтернет у питаннях здійснення революції в методах управління в суспільстві. Засновник і ідеолог одного з перших віртуальних мережних співтовариств Г. Рейнгольд також висловлював переконання в тому, що віртуальні співтовариства могли б допомогти громадянам поживати демократію. Інший американський автор Т. Росзак, говорячи про загальну атмосферу кіберпростіру, звертав увагу на «спонтанно демократичний і лібертаріанський дух», що відрізняв віртуальні мережні співтовариства. Соціолог же Г. Бухстайн затверджував, що електронні засоби комунікації допоможуть вирішити багато проблем, які дотепер робили модель прямої демократії непрактичною. У свою чергу К. Мітч писав про те, що технології повинні в першу чергу розглядатися як засоби, які актори або суспільство використовують для досягнення заздалегідь визначених соціальних цілей. Відповідно, ідеологія технологічного детермінізму не може бути теоретичною підставою для зміни характеру соціальних взаємодій [Цит. за: 7, с. 78-79].

На початку 90-х років XX століття в західних країнах теоретичні конструкції електронної демократії стали втілюватися в експериментальних проєктах. Відбувалося це не на основі кабельних мереж і телебачення, а вже на новій технологічній базі, яку склали суспільні телекомунікаційні мережі й комп'ютери.

Дослідники розглядають варіант використання інформаційних технологій як так звані «електронні урни», які можуть працювати без підключення до електромережі та комунікаційної інфраструктури. Обґрунтовують такий варіант використання можливостей мережі у малонаселених пунктах, що ерриторіально віддалені та нетелефонізовані. Прикладом є досвід Бразилії, де в 2002 році були вперше в світі проведені електронні загальнонаціональні вибори глави держави. Шоправда, «електронні урни» не виключають можливість фальсифікації результатів голосування, унаслідок втручання як у процес підготовки обладнання, так і під час застосування програмного забезпечення [8, с. 133–134].

Тем не менш, у першу чергу мова йде про трансформацію самих принципів взаємодії влади і громадянського суспільства, коли громадяни, як об'єкт владного керівництва, перетворюється у компетентного користувача послугами, що надаються більш-менш розвиненим інформаційним суспільством, і одночасно стають учасником процесу прийняття політичних рішень як на місцевому, регіональному, так і загальнодержавному рівнях.

Електронну демократію часто розглядають як варіант «відкритого коду», коли законопроекти публікуються в інформаційних мережах, а зареєстровані користувачі можуть внести в їх зміст будь-які зміни і у такий спосіб взяти безпосередню участь у прийнятті політичних рішень.

Практичне застосування електронної демократії найчастіше пов'язують з е-урядуванням, багатий досвід функціонування якого мають Канада, США, Франція, ФРН. На жаль, країни пострадянського простору не мають такого багаторічного досвіду, і тому намагаються креативно використовувати зарубіжні наробки, вносячи властиві їм специфічні риси.

Отже, в умовах глобалізації соціальних і економічних процесів інформаційні технології виступають одним з найбільш важливих факторів, що впливають на формування суспільства ХХІ століття. Завдяки високим технологіям створюються віртуальні держави, на кшталт Вільної бірманської коаліції (Free Burma Coalition), яка перебуває лише в кіберпросторі й пропонує співробітництво й солідарність.

Таким чином, сучасний політичний простір повною мірою усвідомив ті колосальні переваги, які несе із собою розвиток і поширення інформаційно-комунікаційних технологій, однак і, безумовно, і негативні прояви, і тому ці відносно нові тенденції не можна вважати як панацею від усіх проблем створення світопорядку наприкінці ХХ – у перші десятиліття ХХІ століть.

Бібліографічний список:

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; Пер. с англ., под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУВШ, 2000.
2. Агамирзян И. Р. Мировой опыт реализации концепции электронного правительства // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество / И. Р. Агамирзян. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – С. 255-258.
3. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге ХХІ века / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2001. – 669 с.
4. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль; Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 576 с.
5. Робачевский А. Инфраструктура Интернет в США / А. Робачевский // INTERNET Journal. – 2006. – № 3. – С. 12–14.
6. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Лекции и интервью / Ю. Хабермас. Москва, апрель 1989 г. – М., 1989. – С. 14-18.
7. Дослідження політики в системі Інтернет / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича / [Упоряд. В. І. Бурдяк, І. С. Осадца]. – Чернівці: Рута, 2005. – 39 с.
8. Митко А. Демократія електронна / А. Митко // Навчальний енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. Н. М. Хоми. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2014. – 779 с. – С. 133–134.

Malishenko L. O., Mikhailovska O. P. Structures of e-democracy as the main factors of socio-political life agenda forming.

It is shown that modern information and communication technologies are a decisive factor in the formation of the «agenda» of socio-political life and are a direct means of organizing direct social actions, in particular – new models of management. Electronic democracy is often seen as an «open source» option when bills are published in information networks, and users can make any changes to their content and thus take direct part in making policy decisions.

However, along with the optimistic forecasts of the use of information technologies, anxiety that is associated with increased opportunities for manipulating public opinion, strengthening with their help of the power hierarchy, and the realization of selfish interests of media owners increases. There were also doubts about the increase in political activity of citizens due to information technologies in connection with the growth of absenteeism and an increase in the number of protest electorates.

Individualization of politics and society can make practically impossible and even dangerous attempts to achieve integration and consensus. Political control and electronic accessibility are mutually exclusive in the existing political system. The use of Internet by citizens as a tool for obtaining information, communication and organization can lead to a departure from the main political policy of the state. Thus, modern political space has fully realized the enormous advantages that accompany the development and spread of information and communication technologies, but, of course, also negative manifestations, and therefore these relatively new trends can not be considered as a panacea for all the problems of creating a world order at the end of the XX – in the first decades of the XXI century.

Key words: *information and communication technologies, information networks, electronic democracy, e-government, «open source», individualization of politics and society, manipulation of public opinion.*

УДК 323:35.01:65.012.1:51

Młodzik L., University of Zielona Góra, Institute of Political Science

COOPERATIVE AFFILIATION IN THE AREA OF COOPERATIVE COMPETENCE OF PUBLIC OFFICERS ON THE EXAMPLE OF THE NEAR-ODER BORDER GUARDS DEPARTMENT

The academic world underlines that greater attention should be paid to the development of concepts that emphasize the high competences of the public sector, the exceptional status of the public service, and a high organizational culture based on public values. Contemporarily, is necessary to create a public organizations, whose nucleus based on synergies, and hence, cooperative competencies and distinctive cooperation of workers. Participant should be aware of the need to build a network of interpersonal contacts and realize common good through joint action. An example of such an organizations are Border Guards, which have an important role in Poland's security system, protecting its borders. The most important competences of all participants in public institutions are the cooperative competencies identified for research, meaningfully cooperative affiliation. The research covered 30% of the officers of the Near-Oder Border Guards Unit, performing service in twelve organizational units, in three voivodships: lubuskie, wielkopolskie and dolnośląskie. A quasi-benchmarking method was applied in which research techniques were used: questionnaires, document analyzes, interviews, and case studies. Distinguished cooperative competencies exist basically in every social area of the organization's functioning. The degree of their universality depends on many socio-demographic characteristics. The intensity of cooperative affiliation increases with the transfer of officers through successive stages of the socialization process. There is quite clear competition in this field that should be treated by management as a constructive element. In a sense, institutional collectivism is present in the groups of border guards and should be taken into account in the management of (security) practice.

Key words: cooperative competence, cooperation, affiliation, security, public officers.

COOPERATIVE COMPETENCE OF PUBLIC OFFICERS

A review of the definitions used for the competency characteristics indicates that many aspects connected with human behavior are included in the definition. Therefore, competence should be understood as a concept, cementing different behaviors, but belonging to a specific area of professional activity. Their ownership and level can therefore be inferred from behavior (actions). Similarly, one can make conclusions on cooperative competences on the basis of behavior in the process and in the background of cooperation.

The cooperative competences of officials of public officers (groups of competencies), such that strengthen the organization's ability to cooperate and thus the process of cooperation (Kožuch, 2011), are related to the following categories (among all Kożuch, 2011; Itrich-Drabarek, 2016; Kulesza & Niziołek, 2010; Rostkowski, 2012; Gawroński, Hryszkiewicz & Truchan, 2015, Piwowarski, 2016):

- qualification, understood as formal authority to serve,
- knowledge – sharing knowledge, synergy of knowledge,
- social skills – ability to cooperate with people and influence them, understand their motives and needs, solve conflicts, etc.,
- conceptual skills, high tolerance of ambiguity, the ability to make right decisions, analyzing and solving problems, anticipating future events, "embracing", balancing the risk which is associated with achieving goals, hierarchizing the importance of problems, etc.,
- ways of communicating – exchange of information on the tasks performed,
- self-image – self-esteem, self-awareness, awareness of the value of own work in the chain of activities carried out in the whole organization,
- thinking style – understanding the meaning and value of the work done, positive attitude to the tasks performed,
- motivation – own commitment, focus on common elements,
- attitude – pride of belonging to a specific professional group and sense of dignity,
- ethical values related to among all the protection of human and civil rights, the principle of legality, the rule of law and the deepening of citizens' confidence in the state organs,

- moral qualities – among all conscientiousness understood as the ability to assume responsibilities for tasks and their performance, mutual respect, impartial execution of duties, disinterestedness, integrity,
- emotional intelligence – self-awareness, self-regulation, empathy – translating into social skills,
- personality type – the direction of interest, the way of acquiring and using information, the style of adaptation to the outside world.

By discussing the matter of cooperative competence of officials of public institutions, it is impossible to ignore the mentioned phenomenon of the ethos of service, that is, the sum of values and norms referring not to individuals, but to groups reflecting the specificity of the state and its institutions. (Bąk, 2007). Categories of behavior of officers in this area include (Jabłonowska, 2009, p. 40):

1. Understanding the meaning and value of the service performed.
2. A positive attitude of the officer towards the performed tasks and organization.
3. Awareness of the value of self-employment in the whole chain of activities performed in an organization.
4. Knowledge of professional roots and stages of the career path.
5. Interest in the performed profession.
6. Knowledge of the mission of the organization and identification of own goals and aspirations with it.
7. Pride of belonging to a particular professional group and sense of professional dignity.

It is worth noting that the types of behavior included in the ethos of service include simultaneously categories regarding cooperative competence. For example, these are: social skills, self-image, pride of belonging to a professional group, a positive attitude of an officer to the tasks and organization performed, awareness of the value of own work in the whole chain of activities performed in an organization. There is therefore a relationship between these two categories: cooperative competencies and professional ethos. Both overlap, join, penetrate and complement each other.

For the functioning of a public organization, all of the above components of the ethos of service and cooperative competence appear to be important, but from the perspective of current deliberations, the most important one should be considered to be: striving to combine individual goals of operation with the mission of the organization and focus on common elements. Intermediary elements between particular individuals and the organization is a group (Zbiegień-Maciąg, 1996). The need to pay attention to it results from the fact that it integrates the organization around a common goal while at the same time satisfying the needs and aspirations of individuals.

A special example of public service organizations is the Border Guard. It constitutes an important role in the security system of the Republic of Poland. In the field of cooperation, it creates relationships with various elements (organizations) belonging to the security management system, which is the sum of the activities of public administration, specialized intervention units, prosecutors, police, courts and other services, non-governmental organizations, private and public, individual citizens. The existing premises for inter-organizational cooperation are closely linked to the need for cooperation within the organization itself. It seems that, as the complexity of processes in the environment increases, internal, group and intergroup cooperation is becoming more and more important, based on building on the relationships that are necessary to respond appropriately to unexpected opportunities and threats (Kozuch & Sienkiewicz-Małyjurek 2013; Sienkiewicz-Małyjurek 2015; Kozusznik, 2014).

RESEARCH METHODOLOGY, SAMPLE SELECTION, CHARACTERISTICS OF OFFICERS AND ORGANIZATIONAL UNITS SUBJECT TO INVESTIGATION

The Border Guard was set up by the Border Guard Act of 12 October 1990 (Act, 1990) (hereinafter referred to as the SG Act), and began functioning on 16 May 1991 along with the dissolution of the Military Border Guard. This organization is also the heir of the institutions of the interwar period – the Border Defense Corp and Border Guard. The Border Guard (hereinafter referred to as: SG) is a unified uniformed and armed formation intended for the protection of the state border on land and at sea and border traffic control as part of the special state administration (Act, 1990, Article 1.1).

In 2016, the tasks entrusted by the Border Guard legislator carried out nine branches (figure 1):

1. Warmińsko-Mazurski Department of Border Guards with headquarters in Kętrzyn.
2. Podlaski Department of Border Guards with headquarters in Białystok.
3. Bieszczadzki Department of Border Guards with headquarters in Przemyśl.
4. Śląsko-Małopolski Department of Border Guards with headquarters in Racibórz.
5. Near-Oder Department of Border Guards with headquarters in Krosno Odrzańskie.
6. Sea Department of Border Guards with headquarters in Gdańsk.

7. Nadwiślański Department of Border Guards with headquarters in Warsaw.
8. Nadbużański Department of Border Guards with headquarters in Chełm.
9. Karpacki Department of Border Guards with headquarters in Nowy Sącz.

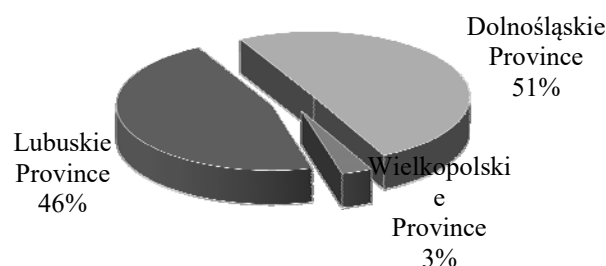
Figure 1. Border Guards Departments

Source: own elaboration based on: (Map of corruption threats, 2015).

The research was carried out in 2016, in all twelve organizational units of the Near-order Border Guard Unit, including five in the Lubuskie Province (four border guards – including the Polish-German border crossing in Świecko and the branch office), two from the Wielkopolska Province (at the airport of Poznań – Ławica) and five from the Dolnośląskie Voivodship (including Zgorzelec – on the section protecting the border section of the Polish-Czech and Polish-German state border and Wrocław – Strachowice Airport).

The study covered three hundred and ninety officers*, according to the selection of the sample. The empirical analysis of the social category comes from the different social backgrounds of the three voivodships mentioned. They are combined by common service in border guards, but the specificity of the organizational unit is different: the number of officers employed in the unit, the number of people in the unit, and the characteristics of the officers, among others: degree in the corps, service internship, total seniority, education, gender, place of residence. The respondents were not surveyed in terms of the specificity of the departments in which they serve, assuming, as a common denominator, the category "officer".

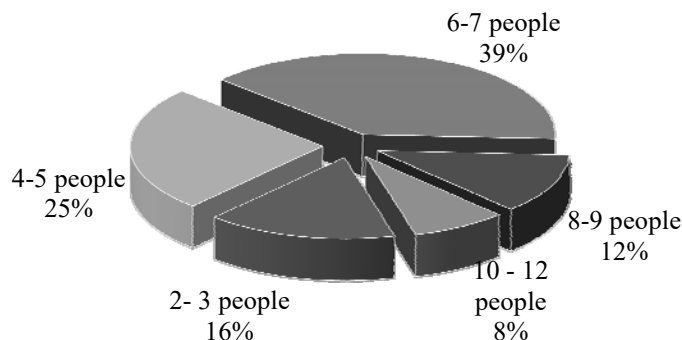
Targeted groups of employees were selected according to the number of officers in the organizational unit. The study covered 30% of the officers of the entire unit. The percentage distribution of respondents in individual organizational units ranges from 1% to 21.9%. The study was conducted in structures employing a different number of officers. This is conditional on the location of the units and the scope of their responsibilities. At the branch offices, there are a dozen to about one hundred eighty people working. The exception is the branch office in Krosno Odrzańskie, employing the highest number of officers. The distribution of respondents surveyed by province is shown in figure 2.

Figure 2. Percentage distribution of respondents with division into voivodships

Source: Own elaboration based on research results.

Depending on the size of organizational units, empirical analysis covered the employee groups of officers from a few to a dozen or so people. The largest researched number were six-person and seven-person teams – most often found in NoSG organizational units (figure 3).

Figure 3. The size of the research groups tested

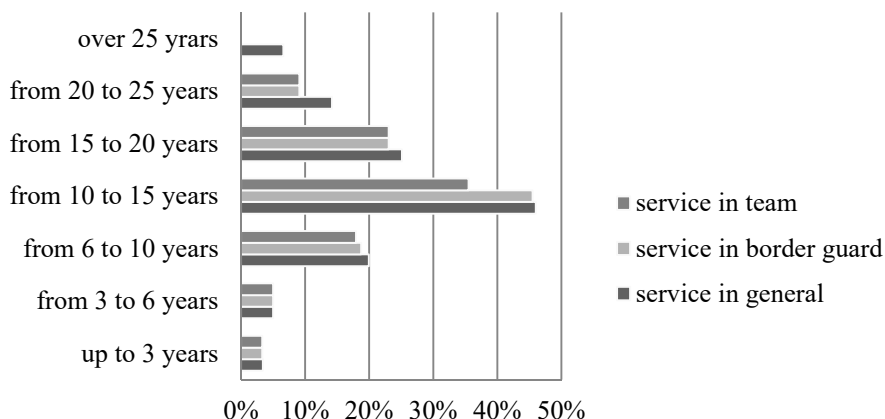
Source: own elaboration based on research results.

The study covered three hundred and ninety respondents, including 32.5% of women and 67.3% of men:

- from 30 years old – 3,8%,
- from 31 to 35 years old – 26,1%,
- from 36 to 40 years old – 43,1%,
- from 41 to 45 years old – 18,0%,
- from 46 to 50 years old – 9%.

The majority – 67.7% of respondents – have higher education and every third of them – 32.3% – a secondary level of education.

Seniority of individual respondents is as follows (figure 4):

Figure 4. Respondent's seniority

Source: own elaboration based on research results.

The highest number of respondents (about 40%) are officers with ten to fifteen years of seniority, with the majority (38.4%) for whom being a border guards is the first job. The greatest internal fluctuation is seen among the surveyed serving in the formation from 10 to 15 years. Every fourth person has already acquired pension rights and does not serve more than 25 years. New staff resources have arrived at the border guards from six to ten years ago and today represent almost 15% of all officers.

Another element characteristic of the examined population is the degree in the corps (table 1).

Table 1

Degree in the corps

Category	N	%
Privates	3	0,8
Non-commissioned officers	117	30,0
Ensign	178	45,6
Officers	92	23,6
Total	390	100,0

Source: own elaboration based on research results.

The most numerous group, nearly half, is the corps of officers (junior officers, officers, senior officers, staff officers, senior staff officers). Nearly every third officer is a non-commissioned officer (corporal, platoon, sergeant, senior sergeant, staff sergeant), one in five – an officer (excluding generals – second-lieutenant, lieutenant, captain, major, lieutenant colonel, colonel). Only one officer per hundred (1%) is a "private". Taking into account the age of the respondents, the persons with service between the tenth and thirteenth year are the most numerous of the ensign corps. Therefore, it can be concluded that the officers care about the maintenance of work and promotion. Almost all surveyed officers (99%) participate in various types of training – advanced and specialized, and mandatory for promotion – in the scope of primary, non-commissioned, ensign and officer schools. Border guard education is a very important element of its development. "It is one of the goals of the professionalization process in carrying out tasks, influencing the personal as well as the whole formation image" (Gawroński et al., 2015, p.138).

Another element of the characteristics of the study of the congregation is the place of residence. The results related to it are as follows: five per hundred officers live in a voivodship city (the survey includes three voivodships with four voivodship cities: Wrocław, Poznań, Zielona Góra and Gorzów Wielkopolski), 65% are urban citizens (not voivodship) and less than 1/3 inhabits villages in the voivodships: lubuskie, wielkopolskie and dolnoslaskie (figure 5).

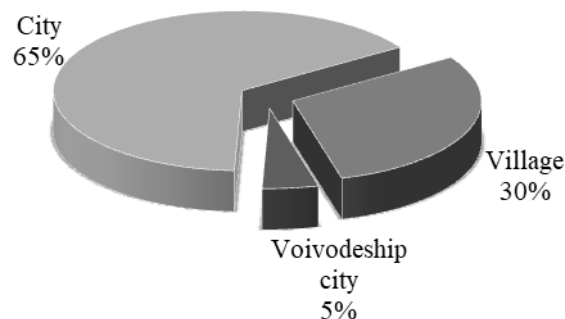

Figure 5. Respondents' place of residence

Source: own elaboration based on research results.

In summary, the surveyed officers of the Near-Oder Border Guard Unit are, for the most part, men (although there appears to be an increase in the number of women in service), to a large extent mature people (43% respondents from thirty-six to forty years old), which undoubtedly determines many characteristics of the analyzed community. Officials are learning and advancing. They get professional degrees – almost half belong to the ensign corps. They mostly live in cities. The service is performed in a number of small, medium and large structures employing between a dozen and a hundred and eighty officers, with the exception of the branch command (several hundred). In the branches, the most numerous are six- and seven-person teams in which fluctuation is low and probably affects the durability of relationships and joint realization of tasks.

Formulating research problems, based on the literature of the subject (Herman & Oleksyn & Stańczyk, 2016; Kożuch, 2011; Kożuch & Sułkowski, 2015; Sienkiewicz-Małyjurek, 2015; Rostkowski, 2012; Sidor-Rządkowska, 2013; Sikorski, 2012, 2014; Sułkowski, 2012a, 2012b; et al.) a choice of variables was made

that may be present in the border guard organizational units in the area of cooperative competencies, including those listed:

- ability to interact understood as perceiving the need and necessity for cooperation,
- willingness to cooperate,
- self-fulfillment through interaction through individual activity for the benefit of the group through honest and diligent cooperation in the group, and caring for a good opinion about the group,
- satisfaction with group work understood as commitment to work for a group and identifying with it,
- cooperative affiliation, manifested by the approval of the individual in the group realized through mutual action and mutual help,

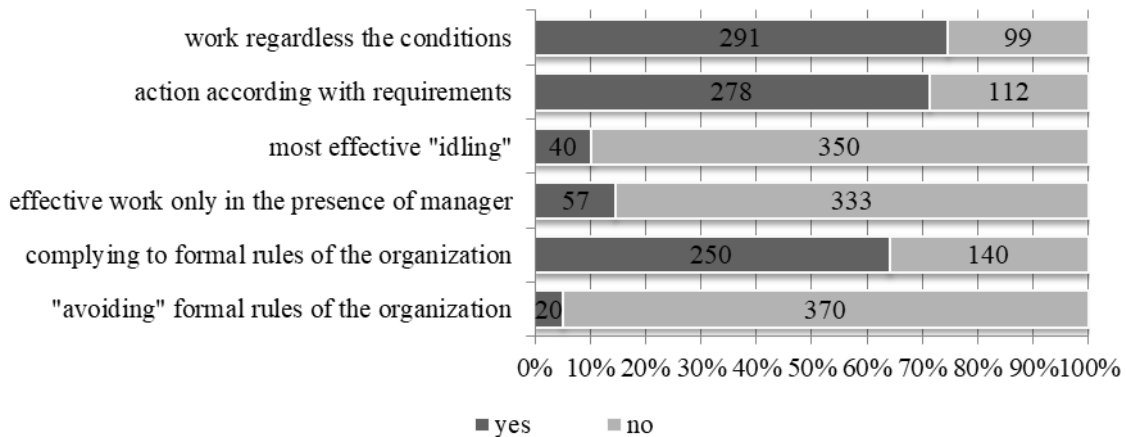
The analysis, for the purposes of the article, will be the last one.

COOPERATIVE AFFILIATION OF OFFICERS – RESEARCH RESULTS

Another component, necessary to build a culture of cooperation in border guards, is cooperative affiliation, manifested by the approval of the individual in the group through shared action and mutual assistance. Its acquisition or "inclusion in the family" consists, among others of:

- effective work regardless of its conditions (74,5%),
- action in compliance with management requirements (71,2%),
- respect for formal rules of the organization (64,2%),
- but it is not based on:
- effective work only in the presence of the manager (85,4%),
- the opinion that formal rules of the organization should be avoided as a principle (94,8%),
- the most effective "hanging about" (89,6%).

Figure 6 shows the results of the study, including the variables mentioned.

Figure 6. Approval in the group and behavior of the officers

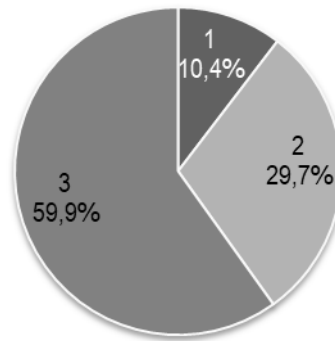
Source: own elaboration based on research results.

The highest approval in the group (from 90% to 100%) is achieved by persons serving in small institutions (structures employing from 40 to 70 people working in several teams). In departments employing more than seventy officers, the respondents are approved in the group to an average degree. These results correspond to the concept of primary and secondary groups (Cooley, 1962; Newcomb, 1962; Hare, 1992), due to the increasing number of members in the group. When more and more people are involved in a given relationship, it is increasingly difficult to know each other. This confirms the principle that in less numerous groups where it is easier to enter into direct interactions, the individual feels more endorsed than in more numerous groups.

It is worth pointing out that the approval of the surveyed border guard groups is more a result of what rules should not be followed (higher attendance) than what is required. Teams have predominant, not prescriptive. The subordination of individuals to group norms is not determined solely by the sanctions a group may apply to a "disobedient" member. The results indicate a high level of self-control in the groups through the first type of norms. It confirms the assumption that officers stay in a team long enough to assimilate to its norms and begin to believe that they are "the only legitimate ones" or that obedience to

these norms becomes a habit. There was no relationship between the approval of the individual in the group and the age or seniority in service. It follows that norms are internalized internally fairly quickly. Therefore, it is important to emphasize the need to influence the behavior of group members through prescriptive standards and a system of rewards.

Collaborative affiliation also includes a joint action based on the possibility of self-reliance and mutual help. Among other things, one of its indicators is the attitude towards a new officer. The results are similar to other indicators in this category (figure 7).

Legend:

1 – natural behavior, just like the rest, kindly and culturally, it depends on how he behaves (every tenth officer),

2 – patiently and with kindness, tolerance, approval and acceptance, forbearance, clearly determine tasks, familiarity with the specifics of teamwork (almost every third officer),

3 – friendly with acceptance, openness, care, help with completion of tasks, help in every field of service, support, dialogue, teach, increase difficulty of tasks, share experiences, emphasize competences and expertise, support – so he is not afraid of responsibility (nearly 60% of respondents).

Figure 7. Cooperative affiliation and a newly appointed officer

Source: own elaboration based on research results.

The officers want to help new, of which nearly 60% believe that it should be treated. There is a strong link between cooperation and gender. Women feel more affiliated through joint action – help (92%). Maybe this, as Moir and Jessel (1993) write, is due to the stronger need for acceptance in women.

CONCLUSIONS

The investigated groups of officers are characterized by the fact that:

- they have a common purpose, object of action,
- they interact with each other,
- they know the membership criteria and are able to identify members of the group,
- they perceive themselves as team members.

The mentioned characteristics require the introduction of these observations and the conclusions of the individual objectives and the interdependence of team members in pursuit of their realization. By analyzing the cooperative competitive (not only cooperative affiliation), on the one hand – the organizational capacity was checked and, on the other, the awareness and the conditions of the fulfillment of the needs of the officers. In the case in question, as well as in others, the link between individual identity (Sikorski, 2014) and a service life of fifteen to twenty years is the most noticeable. Very many of those surveyed understand this developmental identity. The last, highest degree on the scale of the phenomena studied, is mostly left by the officers to those who are "outstanding", they treat it as an unattainable, perfect goal, that is, they can always work better and get more involved.

In border guards, one of the four dimensions of cultural background differences is distinguished, as defined by Hofstede (2000) with the name: collectivism vs. individualism, although it should be taken into account that the scale of the second of them – the so-called IDV – reflects the cultural status of the electronic mail or cell phone era, which significantly disturbed the mentioned division. The Americanization of different areas of life in Poland does not, however, change its collectivist central culture of the Middle States (Boski, 2009, p. 98). On the basis of the research of Globe (House, Hanges, Jovidan,

Dorfman & Gupta, 2004), reflecting Hofstede's research, institutional collectivism is mentioned which is measured by indicators that emphasize group interests at the "expense" of individual achievements and benefits. The operationalization of this notion is independent of psychological functioning, corresponding to the private or public level of reconciling relationships with people. Institutional collectivism practices are associated with organizational efficiency understood as: performance level, future orientation and avoiding uncertainty. (Sikorski 2014). It can therefore be said that, in the case of border guards, institutional collectivity is, in a sense, institutionalized and should be taken into account in management practice rather than treating the mentioned phenomenon as a negatively correlated variable with group identity but as an important element of cooperative behavior – which the results of the performed research are indicating at.

Notes:

* The study covered both women and men. In the analysis of the test results, only for simplicity, the term "officer" is used.

References:

1. (Act, 1990). Ustawa z 12 października 1990 r. o Straży Granicznej (tekst jedn. Dz. U. 1990, nr 78 poz. 462 ze zm.).
2. Bąk D., (2007). *O możliwości kreowania etosu urzędnika*, W: D. Bąk (red.), *Etos urzędnika*, Warszawa: WAiP.
3. Boski, P. (2009). *Kulturowe ramy zachowań społecznych*. Warszawa: PWN.
4. Filipowicz, G. (2016), *Zarządzanie kompetencjami. Perspektywa firmowa i osobista*. Warszawa: Wolters Kluwer.
5. Gawroński, P., Hryszkiewicz, D. & Truchan, J. R. (2015). *System szkolenia w Policji i Straży Granicznej. Funkcja złożona i rzeczywista*, Szczytno: Wyższa Szkoła Policji.
6. Hare, A. P. (1992). *Group Size Effects*. W: M. Borgatta (red.), *Encyclopedia of Sociology*. New York: Oxford University Press.
7. Herman, A., Oleksyn, T. & Stańczyk, I. (red.) (2016), *Zarządzanie respektujące wartości. Raport z badań*. Warszawa: Difin.
8. Hofstede, G. (2000). *Kultury i organizacje*. Warszawa: PWE.
9. House, P. J., Hanges, P. J., Javidan, M., Dorfman, P. W. & Gupta, V. (red.) (2004). *Culture, Leadership and organization: The Globe Study of 62 Societies*. Thousand Oaks.
10. Itrich-Drabarek, J. (2016). *Etyka zawodowa funkcjonariuszy służb państwowych*. Warszawa: Difin.
11. Jabłonowska, L. (2009). Etos pracy Polaków. W: M. Juchnowicz (red.), *Postawy Polaków wobec pracy w zarządzaniu kapitałem ludzkim*, 40-42. Kraków: Oficyna a Wolters Kluwer Business.
12. Koźuch, B. & Sułkowski, Ł. (red.) (2015). *Instrumentarium zarządzania publicznego*. Warszawa: Difin.
13. Koźuch, B. (2004). *Zarządzanie publiczne w teorii i praktyce polskich organizacji*. Warszawa: Placet.
14. Koźuch, B. (2011). *Nauka o organizacji*. Warszawa: CeDeWu.pl
15. Koźuch, B. (2015). Zarządzanie publiczne jako teoria i praktyka. W: B. Koźuch, Ł. Sułkowski (red.), *Instrumentarium zarządzania publicznego*, 23-38. Warszawa: Difin.
16. Kożusznik, B. (2014). *Zachowania człowieka w organizacji*. Warszawa: PWE.
17. Kulesza, M. & Niziołek, M. (2010). *Etyka służby publicznej*. Warszawa: Wolters Kluwer.
18. Lank, E. (2007). *Collaborative Advantage*. London: Palgrave Macmillan.
19. *Map of corruption threats* (2015). Retrieved from: file:///C:/Users/Asus/Downloads/Mapa_Zagrozen_Korupcyjnych_w_Strazy_Granicznej%20(1).pdf [accessed: 26.04.2016].
20. Moir, A. & Jessel D. (1993). *Płec mózgu. O prawdziwej różnicy między mężczyzną a kobietą*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
21. Newcomb, T.M. (1962). *Kształtowanie postaw jako funkcja grup odniesienia*, [w:] A. Malewski (oprac.), *Zagadnienia psychologii społecznej*, 198-211. Warszawa: PWN.
22. Piwowski J. (2016). *Nauki o bezpieczeństwie. Zagadnienia elementarne*. Kraków: Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego Apeiron.
23. Rostkowski, T. (2012). *Strategiczne zarządzanie zasobami ludzkimi w administracji publicznej*. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.
24. Shermerhorn, J. R., Hunt, J. G. & Osborn, R. N. (1994). *Managing organizational behavior*. New York: Wiley.
25. Sidor-Rządowska, M. (2013). *Zarządzanie zasobami ludzkimi w administracji publicznej*. Warszawa: Lex a Wolters Kluwer business.
26. Sienkiewicz-Małyjurek, K. (2015). *Skuteczne zarządzanie kryzysowe*. Warszawa: Difin.
27. Sikorski, Cz. (2012). *Stereotypy samobójcze. Kulturowe czynniki agresji w życiu społecznym i w organizacji*. Warszawa: Difin.
28. Sikorski, Cz. (2014). Kierunki zmian w kulturach organizacyjnych. W: Ł. Sułkowski, Cz. Sikorski (red.), *Metody zarządzania kulturą organizacyjną*, 29-56. Warszawa: Difin.

29. Sułkowski, L. (2012a). *Kulturowe procesy zarządzania*. Warszawa: Difin.
30. Sułkowski, L. (2012b). *Epistemologia i metodologia zarządzania*. Warszawa: PWE.
31. Wawrzusiszyn, A. (2012). *Wybrane problemy trans granicznego bezpieczeństwa Polski*. Warszawa: Difin.
32. Zbiegień-Maciąg, L. (1996). *Etyka w zarządzaniu*. Warszawa: Centrum Informacji Menedżera.

Млодзік Л. Здатність до співробітництва в сфері кооперативної компетенції публічних посадових осіб на прикладі офіцерів Прикордонного загону на Одері (Республіка Польща)

Академічний світ підкреслює, що більшої уваги слід приділяти розробці концепції, які акцентують високі компетенції публічного сектору, винятковий статус державної служби та високу організаційну культуру, засновану на суспільних цінностях. Нагальним є створення публічних організацій, які базуються в своїй діяльності на синергії, а отже, на компетенції кооперації та відмінній співпраці працівників. Члени таких організацій повинні усвідомлювати необхідність побудови мережі міжособистісних контактів та забезпечення суспільного блага шляхом спільних дій. Прикладом таких організацій є прикордонна служба, яка відіграє важливу роль у системі безпеки Польщі, захищаючи її кордони. Найбільш важливими компетенціями всіх учасників державних установ є кооперативні компетенції, визначені для дослідження, значною налаштованістю на співпрацю. Дослідження охопило 30% офіцерів Прикордонного загону на Одері, які виконують службу в 12 організаційних підрозділах, у трьох воєводствах: Любуське, Великопольське та Нижньосілезьке. Був застосований метод квазі-бенчмаркінгового аналізу, в якому використовувались методи дослідження: анкети, аналіз документів, інтерв'ю та тематичні дослідження. Визначні кооперативні компетенції існують в основному в кожній соціальній сфері функціонування організацій. Ступінь їх універсальності залежить від багатьох соціально-демографічних характеристик. Інтенсивність налаштованості на кооперацію зростає з проходженням офіцерами послідовних етапів процесу соціалізації. У цій галузі є чітка конкуренція, яка повинна розглядатися керівництвом як конструктивний елемент. У певному сенсі інституційний колективізм присутній у групах прикордонників, і його слід враховувати в процесах управління.

Ключові слова: кооперативна компетентність, співпраця, приналежність, безпека, посадові особи.

УДК 329.8(477)

Поліщук І. О., Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ЯК ЗАСІБ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ УКРАЇНИ

Розглянуто змістовну суть та сучасні тенденції розвитку інституту політичних партій в Україні. Мета даної статті полягає у тому, щоби розглянути сучасне поняття політичної партії та запропонувати механізми модернізації партійної системи України задля забезпечення демократизації політичного режиму, що утворився у нашій країні. Автор стверджує, що політичні партії за своїм покликанням априорі виступають як провідний суб'єкт демократизації політичної системи транзитивного суспільства. Головна проблема України полягає в тому, що кланово-олігархічний (неопатрімоніальний) політичний режим та бюрократично-корпоративна, тіньова економіка не сприяють створенню дієздатних політичних партій, усередині яких ведеться чесна та відкрита конкуренція, а сприяє створенню політичних компаній за комерційними інтересами. Політичні партії України не виконують своє основне призначення, не забезпечують політичну освіту мас та не надають цілеспрямованого й організованого характеру діям громадян для захисту власних інтересів. Основна функція українських партій – це маніпулювання масовою свідомістю виборців під час проведення відповідних кампаній. Слабкість українських політичних партій, їхня організаційна та ідейна аморфність відкривають перед командами політичних технологів доволі широку перспективу доведення їх до необхідної „електоральної кондиції”. Основні політичні партії представляють з себе своєрідні напівфабрикати для майбутньої виборчої кампанії.

Для сучасної України є актуальною проблема інтенсифікації партійного будівництва та кристалізації партійної системи України в бік її позбавлення від баласту віртуальних та недієздатних структур та лідерів, які не беруть реальної участі в політиці. З іншого боку, є багато партійних структур та брендів, які якщо й беруть участь у політичному процесі, то не мають попиту на електоральному ринку.

Сформульовані рекомендації щодо впровадження механізмів модернізації української партійної системи.

Ключові слова: політична партія, Україна, модернізація, демократизація, політичний режим.

Актуальність проблеми модернізації української партійної системи визначається необхідністю реальної демократизації політичного режиму нашої країни. Політичні партії з політичних надбудов економічних холдингів покликані перетворитися на реальних суб'єктів політичного процесу. Виборча кампанія в органи місцевого самоврядування, яка відбулася у жовтні 2015 року, відзначалася тією обставиною, що проходила за новими „правилами гри”. Як відомо, у минулих виборчих кампаніях 1998 та 2002 років використовувалася змішана система виборів, за якої 50% депутатів обиралися у мажоритарних округах та 50% депутатів обиралися за пропорційним принципом по партійних списках. У березні 2004 року народні депутати ухвалили новий виборчий закон, за яким впроваджується у виборах до Верховної Ради України та органи місцевого самоврядування виключно пропорційна виборча система з закритими списками. Право на участь в розподіленні депутатських мандатів отримали лише кандидати, які включені у виборчий список політичних партій або виборчих блоків. Згідно нових правил виборів, кандидатів у депутати висувала тільки політична партія або виборчий блок політичних партій, які були зареєстровані у встановленому законом порядку не пізніше як за один рік до проведення виборів. При цьому закон не забороняє включати до виборчих списків безпартійних громадян. Позаяк це означає, що політичні партії перетворюються на гравців-монополістів, єдиних дієвих суб'єктів в електоральному процесі України та отримують потужний імпульс для свого розвитку.

Актуалізується проблема інтенсифікації партійного будівництва та кристалізації партійної системи України в бік її позбавлення від баласту віртуальних структур та лідерів, які не беруть реальної участі в політиці, а якщо й беруть участь, то не мають попиту на електоральному ринку. Данні неординарні процеси вимагають від вітчизняної політичної науки більшу увагу приділяти

вивченню політичних партій як суб'єктів електорального процесу в Україні, прогнозуванню процесу розвитку нашої партійної системи.

Аналізуючи розробленість подібної дослідницької проблематики в світовій та українській партології, слід зазначити, що відомі закордонні фахівці Дж.Сарторі, М.Дюверже, А.Лейпхарт, Ш.Авінері, Г.Алмонд, С.Вятр, С.Ліпсет, С.Роккан, С.Нойман при характеристиці сучасного стану і перспектив розвитку партій як політичних інститутів вказують на безпосередній зв'язок та взаємний вплив між партійною та виборчою системами. Особлива увага вітчизняних партологів М.Примуша, Н.Гончарука, А.Пахарєва, І.Кресіної, О.Єржова, В.Литвина, Г.Малкіна, Ю.Шведи концентрується на проблемі впливу електорального процесу на становлення партійної системи в Україні.

Мета даної статті полягає у тому, щоби розглянути сучасне поняття політичної партії та запропонувати механізми модернізації партійної системи України задля забезпечення демократизації політичного режиму, що утворився у нашій країні.

Розгляд суб'єктності партій в електоральному процесі розпочинається авторитетними політологами Дж. Ла Поламбарою, Ж.Шарло, О.Кіршеймером, коли вони висловили незгоду з бінарною класифікацією М. Дюверже, стверджуючи, що наприкінці ХХ в. не можна дорівнювати кадрову партію до архаїчної моделі, а масову – до прогресивної [3, р. 123] Дж. Ла Паломбара й М.Вейнер виділили новий тип партії – електоральні партії, умовно назвавши їх „партії хапай усіх”, що згодом була позначена терміном „партії виборців” (Ж.Шарло). Цей тип партії характеризується виборчим прагматизмом, але не створює мережі організованих прихильників на кшталт кадрових партій, а з іншого має централізовану масову організацію, не вимагаючи від своїх членів постійної участі у партійному житті. Такими є партії центристського спрямування. „Партія виборців” орієнтована на мобілізацію можливо більшої частини електорату незалежно від соціальної, професійної чи етнічної належності (Демократично-християнська партія Італії, чия мета сьогодні має мало спільного із соціальною доктриною церкви; Соціал-демократична партія Німеччини, що дистанціюється від марксизму; подібну тягу до деідеологізації демонструє зараз і Соціалістична партія Франції).

У західній політології в аналізі політичних партій досить впливовою є і модель норвезького політолога С.Роккана [5, с.37]. С.Роккан побудував партійно-політичну модель Європи на основі концепції ідейно-політичних розламів – кліважів (фр. *clivage*, англ. *cleavage* – розшаровування, поділ), що визначають, зокрема, розмір і якість національних партійних систем. С. Роккан запропонував чотири „критичні точки” як головні організуючі віхи на шляху, що довелося пройти всім державам і політичним утворенням Західної Європи. Це Реформація, національна революція (вплив Французької революції), промислова революція й „комуністична” революція. Його в першу чергу цікавили зрушення в структурі владних союзів усередині правлячих політичних сил і серед еліт. Загальною рисою цих схем була увага до відносин центр/периферія: у процесі націєтворення між національним центром, що модернізується, і периферією мають місце численні економічні, юридичні, культурні й т.п. протиріччя. Кліважі супроводжуються виникненням стійких комплексів (політичних) переваг, навколо яких формувалися європейські політичні партії. Після виникнення базових електоральних структур (інститутів, у тому числі правил голосування) відбувається „затвердіння” кліважів і електоральних структур (інститутів), їхня стабілізація.

Як відомо, політичні партії є невід'ємним елементом політичної системи сучасних демократичних режимів. Вони виступають зв'язуючою ланкою між державою та громадянським суспільством. У класичному розумінні *політична партія* – це організація, що об'єднує на добровільній основі найактивніших представників тих чи інших класів, соціальних верств та груп. Основним призначенням партії є політична освіта мас та надання цілеспрямованого й організованого характеру їх діям для захисту власних інтересів. Як свідчить історична практика, політичні партії в усіх країнах створювалися як інструмент боротьби за владу та перенесення інтересів різних ідейно-політичних течій у реальну політику держави.

Модерне уявлення про політичні партії відображає наступне визначення: „Політичні партії – це громадські утворення, що переслідують мету вибороти владу в державі, утримати її, ефективно використовувати, реалізуючи політичну волю громадян.” [4, с. 11-12] Крім Конституції України статус політичних партій в нашій країні закріплено в Законі України “Про об'єднання громадян”(від 16 липня 1992 р.), Законі України „Про політичні партії”(від 25 квітня 2001 р.), „Положенні про порядок легалізації об'єднань громадян”, затвердженого Кабінетом Міністрів України 26 лютого 1993 р. та у виборчому законодавстві.

Згідно зі ст. 2 Закону України „Про політичні партії України” політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян-прихильників певної

загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. [2, с.28].

У структурно-функціональному плані сучасна партія це система таких ознак: партія = ідеологія + організаційна структура + методи і засоби діяльності + соціальна база та електорат + фінансова база + політичні лідери. [1, с. 27].

Політичні партії у сучасному розумінні остаточно сформувалися одночасно з еволюцією виборчого права в напрямку утвердження прямих, рівних, загальних виборів за умови таємного голосування.

Місце та роль політичних партій в сучасній політичній системі демократичного суспільства розкривають їх функції: представництво інтересів громадян; узгодження та узагальнення цих інтересів; політична соціалізація; комунікативна; політичне рекрутування; розробка „правил політичної гри”(законів) для суспільства; ідейно-політична боротьба; владна (для правлячих партій); критика влади (для опозиційних партій); кадрова – підготовка та висунення кадрів для держапарату; розробка ідеології та політичної доктрини; активізація та інтеграція великих соціальних груп; участь у формуванні та вдосконаленні політичних систем, і нарешті електоральна.

Політична та соціально-економічна система стосунків, що сформувалася натеper в Україні: кланово-олігархічний (неопатрімоніальний) політичний режим та бюрократично-корпоративна, багато в чому тіньова економіка, на жаль, не сприяють створенню дієздатних політичних партій, усередині яких ведеться чесна та відкрита конкуренція, а сприяє створенню політичних компаній за комерційними інтересами. Фактично провідні партії в Україні представляють з себе політичні холдинги найбільш потужних фінансово-промислових угруповань. Українські партії відповідним чином фінансуються та виконують функцію не представництва та захисту інтересів певних соціальних груп, а обслуговують інтереси своїх хазяїв, які далеко небезкорисно спонсорують політичні проекти, намагаючись зробити їх об'єднаннями своїх креатур з метою лобювання бізнес інтересів. Слабкість українських політичних партій, їхня організаційна та ідейна аморфність відкривають перед командами політичних технологів доволі широку перспективу доведення їх до необхідної „електоральної кондиції”. Основні політичні партії, включаючи й нові "партії влади" з точки зору деяких PR-технологів в теперішньому вигляді представляють з себе своєрідні напівфабрикати для майбутньої виборчої кампанії. Відомий російський політтехнолог Г.Павловський висловив думку, яку цілком можна застосувати й щодо України: "Поміж виборами наші партії є „сировиною„ для майбутніх виборчих проектів". Тобто партії на пострадянському просторі – це недороблений товар, а вибори – це „конкурси електоральних проектів”.

Зрозуміло, що трансформація подібного стану речей неможлива без проведення інституційних та політико-правових зрушень у бік демократизації процесу утворення та діяльності політичних партій в Україні.

Політичні партії за своїм покликанням апріорі виступають як провідний суб'єкт демократизації політичної системи транзитивного суспільства. По-друге, політичні партії виконують роль провідного суб'єкту та агенту демократії з огляду на їх непересічну роль в електоральному процесі, особливо за умов пропорційної системи виборів. По-третє, політичні партії за визначенням мають бути самоврядними політичними організаціями, які виконують роль соціальних «ліфтів», виховуючи та просуваючи кадри професійних політиків на олімп владних структур.

З огляду на данні останніх соціологічних досліджень, які фіксують стабільно невисокий рівень довіри та популярності українських партій та їх лідерів, а також великий рівень аномії громадян щодо партійної та політичної системи України загалом, варто наголосити, що практично усі вітчизняні партії опинилися у серйозній кризі, яка потребує якнайшвидшого розв'язання.

Отже, реальна демократизація політичного режиму сучасної України є можливою лише за умови перетворення вітчизняних партій з політтехнологічних виборчих проектів у постійно діючі ідеологічні структури представництва та захисту інтересів різних верств українського народу.

Рекомендації. На загальнонаціональних виборах у парламент та обласні ради необхідно впровадити *пропорційну систему з відкритими списками з регіональними перевагами*, щоб «місце під сонцем» кожного кандидата в депутати визначали не партійні лідери та керівні органи партії, а виборці – єдине джерело державної влади у демократичній системі. Така виборча система має нейтралізувати вади мажоритарної системи (домінування адміністративного ресурсу, тотальний підкуп електорату, нестійка партійна належність кандидатів у депутати) та недоліки пропорційної системи закритих списків (втрата зв'язку та елементу особистої відповідальності між виборцями та депутатами від партій, непрозоре формування виборчих списків без участі електорату, перетворення партій на корпорації комерційних інтересів, ослаблення внутрішньої партійної демократії,

посилення ролі лідерів парламентських фракцій та одночасне знецінення «пересічного» депутатського мандата, харизматично-вождистське голосування, катастрофічне зниження професійного рівня депутатського корпусу та якості законотворчості). Привабливим є варіант пропорційної системи, який сьогодні діє в Болгарії. Як показує досвід колишніх транзитивних суспільств, які здійснили демократизацію, лише пропорційна система може забезпечити реальну лібералізацію авторитарних та напівавторитарних режимів. В Україні утвердився гібридний режим, який ще чекає справжньої демократизації.

Слід відновити 4%-ий прохідний бар'єр. Це стимулюватиме укрупнення політичних партій через їхнє об'єднання. Політична структуризація українського суспільства прискорюватиметься, що здатне призвести врешті-решт до справжньої, а не бутафорної демократизації, коли маргінальні партії остаточно будуть усунені від великої політики. З іншого боку, зменшення прохідного бар'єру з 5% до 4% дозволить новим партіям втрутитися у «битву гігантів», що сприятиме оновленню партійно-політичної еліти.

Необхідно висунути більш суворі вимоги щодо чисельності політичних партій та їхньої структуризації в регіонах. Скажімо, встановити мінімальну кількість членів партії 200 тис. осіб та вимагати представництва в усіх регіонах України. Це дозволить подолати таке явище, як «диванні» партії, а також змусить ці структури працювати в усіх регіонах країни, забуваючи про вузький регіоналізм та всілякі „сепаратистські настрої”.

Бібліографічний список:

1. Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна / А.О.Білоус. – К. : Знання, 2000. – 234 с.
2. Закон України «Про політичні партії в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – С. 23-35.
3. Kirchheimer O. The Transformation of Western Party Systems. In Political Parties and Political Development / O.Kirchheimer – eds. J. La Polambara and M. Weiner. – Princeton, NJ: Princeton University Press. – 1966. – 175 p.
4. Кормич Л.І. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України / Кормич Л.І., Шелест Д.С. – К. : АВРІО, 2004. – 177 с.
5. Ларсен Ст. У. Моделювання Європи в логіці Роккана / Ст. У. Ларсен // Поліс. – 1995. – № 1. – С. 34-45.

Polishchuk I. O., Modernization of the party system as a means of democratization of the political regime in Ukraine

The substantive essence and current trends of the development of the institute of political parties in Ukraine are considered. The purpose of this article is to consider the current concept of a political party and to propose mechanisms for modernizing the party system of Ukraine in order to ensure the democratization of the political regime that has been formed in our country. The author argues that political parties in their vocation a priori act as a leading subject of democratization of the political system of a transitive society. The main problem of Ukraine lies in the fact that the clan-oligarchic (non-patrimonial) political regime and bureaucratic corporate, shadow economy do not promote the creation of capable political parties, within which there is fair and open competition, and contributes to the creation of political companies for commercial interests. Political parties of Ukraine do not fulfill their main purpose, do not provide political education of the masses and do not provide purposeful and organized character to actions of citizens to protect their own interests. The main function of Ukrainian parties is to manipulate the mass consciousness of voters during the conduct of the relevant campaigns. The weakness of Ukrainian political parties, their organizational and ideological amorphism, opens up a rather broad perspective for the teams of political technologists to bring them to the necessary "electoral condition." The main political parties represent a kind of semi-finished products for the upcoming election campaign.

For modern Ukraine, the problem of intensifying party building and crystallization of the party system of Ukraine in the direction of its depriving of the ballast of virtual and incapable structures and leaders who do not take a real part in politics is a topical issue. On the other hand, there are many party structures and brands that, if involved in the political process, have no demand for the electoral market.

Recommendations for implementation of mechanisms of modernization of the Ukrainian party system are formulated.

Key words: *political party, Ukraine, modernization, democratization, political regime.*

УДК 328.188(100)(043.5+043.5)

Попазогло В. С., Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ДЕСТРУКТИВНІ НЕФОРМАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ: ФОРМИ ПРОЯВУ ТА МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ

Досліджуються неформальні інститути політики деструктивного різновиду. Основними їх видами визначено інститути політичного непотизму, кронізму, фаворитизму, корупції, патрон-клієнтізму, клановості та ін. Запропоновано авторське розуміння основних видів неформальних деструктивних інститутів крізь призму методології неоінституціоналізму. Проаналізовано основні причини виникнення та укоріненості інститутів цього виду. Розкрито особливості неформальної інституціоналізації політики держав із відмінним за рівнем впливу на політику деструктивних інститутів: латиноамериканських (Аргентина, Бразилія та Перу), азійських (найперше, південно-східних) держав, США та держав-учасниць ЄС. Визначено такі групи механізмів протидії деструктивній інституціоналізації політики, як запобіжні (превентивні, спрямовані на недопущення інституціоналізації деструктивних неформальних інститутів політики); протидії (викорінення, мінімізація уже інституціоналізованих неформальних практик у політиці).

В аналізі особливу увагу приділено пострадянським державам. Досліджено прояви неформальної інституціоналізації держав Південного Кавказу. Розкрито вплив неформальних підривних інститутів на політичні системи Азербайджану, Вірменії та Грузії. Вказано на основні відмінності в імплементації підривних інститутів у державах регіону. Визначено умови, які сприяють або ж перешкоджають укоріненості неформальних підривних інститутів у політичну систему пострадянських держав Південного Кавказу. У статті порівнюються неформальні політичні інститути деструктивного різновиду в Білорусі та Росії. З'ясовано спільні та відмінні характеристики неформальної інституціоналізації у цих державах. Визначено спільні характеристики прояву підривних неформальних політичних інститутів у Білорусі та Росії: визначальна роль підривних неформальних інститутів у політиці обох держав; взаємодоповнюваність формальних та неформальних деструктивних політичних інститутів; неоавторитаризм, як чинник, який сприяє деструктивній інституціоналізації; наявність кланової управлінської системи, розвинених патрон-клієнтських мереж; домінування неформальних клієнтельних зв'язків над елементами громадянського суспільства; рекрутування еліт на засадах клієнтізму.

Ключові слова: політичні інститути, неформальні деструктивні інститути, непотизм, кронізм, корупція, клановість, фаворитизм, патрон-клієнтізм.

На політичний процес впливають не лише формальні, але й неформальні інститути деструктивного різновиду. Їх виникнення є результатом слабкості формальних і конструктивних неформальних інститутів (на взірць громадянського суспільства). Руйнівний вплив таких інститутів зумовлює неформальну інституціоналізацію (систематичну руйнацію інститутів невідривної дії), деформалізацію (заміщення формальних інститутів, неформальною інституціоналізацією). Деструктивні неформальні інститути формують рентоорієнтований тип поведінки політичних акторів, конструюють нецивілізовані механізми й алгоритми відтворення влади. Це становить істотну небезпеку для поступального розвитку сучасної держави, що актуалізує науковий аналіз з метою випрацювання механізмів протидії інститутами такого типу.

Комплексного дослідження неформальної деструктивної інституціоналізації на прикладі держав світу проведено у вітчизняній політичній науці не було, але наявна низка розвідок, яка започатковує розв'язок проблеми. Відзначимо доробок зарубіжних авторів (В. Гельман, А. Іскандарян, А. Круасан, С. Левітські, В. Меркель, К. Монтанер, Д. С. Норт, С. Патрушев, Г. Хейл, Г. Хелмке та ін.) та вітчизняних дослідників (Г. Зеленько, М. Кармазіна, Г. Кліпкова, О. Крисенко, Ю. Мацієвський, Є. Перегуда, О. Рибій, О. Стойко, М. Чабанна, О. Фісун та ін.).

На нашу думку, деструктивні (підривні) неформальні політичні інститути – це різновид неформальних політичних інститутів, спрямованих на руйнування політичної системи, зокрема

формальних, а також конструктивних неформальних інститутів. Основними видами інститутів цієї групи визначаємо інститути політичного непотизму, кронізму, фаворитизму, корупції, патрон-клієнтізму, клановості та ін. Запропонуємо авторську концептуалізацію основних видів неформальних деструктивних інститутів крізь призму методології неінституціоналізму:

– інститут політичного непотизму – деструктивний неформальний політичний інститут, який проявляється в здійсненні державними, політичними високопосадовцями латентної функції «соціального ліфта» для певного кола осіб (родинне коло), забезпечуючи їм в обхід прозорих процедур певні преференції (призначення на посади, місце у прохідній частині виборчого списку тощо);

– інститут політичного кронізму – деструктивний неформальний політичний інститут, який полягає у посадовому просуванні чи наданні інших преференцій суб'єктам державотворчого, політичного процесу на підставі їх приналежності до певного дружнього кола всупереч принципам прозорості, транспарентності;

– інститут політичного фаворитизму – деструктивний неформальний політичний інститут, який полягає у наданні необґрунтованих преференцій особі чи групі осіб (акторів державотворчого, політичного процесу) з розрахунком на взаємні послуги;

– інститут політичної корупції – деструктивний неформальний політичний інститут, який забезпечує неправомірне латентне використання ресурсів влади, приватизацію публічних ресурсів суб'єктами державотворчого, політичного процесу з корисливих мотивів у приватних інтересах чи інтересах вузьких груп;

– інститут політичного патрон-клієнтізму – деструктивний неформальний політичний інститут, який полягає у встановленні відносин панування-підпорядкування між особами з різними ресурсними можливостями, зазвичай не поєднаними родинними стосунками, одні з яких забезпечують іншим протекцію в обмін на їх лояльність і політичну підтримку;

– інститут політичної клановості – деструктивний неформальний інститут, який полягає у наявності політичної еліти з ієрархічною (пірамідальною), закритою структурою, утвореною на основі одного чи кількох об'єднуючих чинників (кровна спорідненість, територіальність, бізнес-інтереси, політичні цілі) задля кооперації в інтересах посилення безпеки, стабільності певної групи (корпоративна партикулярна спрямованість).

Вивчення неформальної деструктивної інституціоналізації на пострадянському просторі дозволяє констатувати чітку виразність інститутів підривного типу в усіх незалежних державах, які були досліджені (центральноазійські держави, держави Південного Кавказу, Україна, Білорусь та Росія) за наявності окремих характерних особливостей у кожній із них:

– центральноазійські держави створюють радше не моделі модернізації, а демодернізації; діючі системи особистих зв'язків свідчать про традиціоналізм та архаїчність політики. Вони різняться домінуючим підривним інститутом (олігархічні групи в Казахстані, клани в Узбекистані, Таджикистані і под.). Присутніми є регіонально-кланові зв'язки та трайбалістичні практики. Формальні інститути співіснують із мережами заступницьких зв'язків родинно-кланового і феодално-клієнтського характеру [2, с. 7]. Патрон-клієнтська система є основним механізмом представництва інтересів різних груп населення центральноазійських держав;

– порівняння неформальної деструктивної інституціоналізації політики Білорусі та Росії дозволяє вказати на спільні та відмінні характеристики. Спільне: визначальний характер деструктивних неформальних інститутів політики; взаємоповнюваність, взаємопереплетіння формальних і деструктивних неформальних інститутів; укоріненість патронатно-клієнтських зв'язків. Відмінне: конституційне закріплення необмеженого переобрання глави держави (Білорусь) і неформальний інститут спадкоємця президентської влади (Росія); несформованість олігархату через жорсткий контроль глави держави (Білорусь) і великий вплив олігархії на прийняття важливих політичних рішень, фактичне олігархічне «захоплення влади» рентазорієнтованими економічними гравцями разом із неопатримоніальною бюрократією (Росія); відмінність обсягів політичної корупції (менший у Білорусі та системного характеру в Росії) та ін.;

– для держав Південного Кавказу характерна виражена політична традиційність і патріархальність, збереження кровно-родинних (кланових) відносин із певними відмінностями Азербайджану, Вірменії та Грузії. Їх особливості: а) Азербайджан як держава фасадної демократії визначальне місце у закритій, непрозорій політиці неформально відводить кланам (найперше – клану Алієвих-Пашаєвих); громадський контроль за владою відсутній, спротив суспільства неформальним підривним інститутам незначний, високим є рівень толерування суспільства неформальним практикам (починаючи від побутового рівня). Клієнтарно-патронатна мережа

утворена довкола постаті глави держави; б) вірменська політична еліта узалежнена від груп тиску, які мають кланову природу; механізм оновлення еліт слабкий. На політиці позначається превалювання прихильності вірмен до таких неформальних структур, як сім'я або ж коло друзів. Сформована кланова групова ідентичність, а рівень корупції та патронату становлять загрозу національній безпеці; в) Грузія хоч і здійснила цивілізаційний прорив, але процес інституційних реформ не завершений: зберігаються топ-корупція, клановість, непотизм тощо (ймовірно, данина традиції «ахлобелі» («близькі люди»)); елементи патріархальної політичної культури позначаються на формах влади та субординації. Водночас змінюється інституційний дизайн (співвідношення формальних і неформальних інститутів).

Помітними є окремі відмінності між державами регіону. Вірменія впровадила процедуру декларування доходів, майна державних службовців, а Азербайджан блокує запуск цього антикорупційного механізму; Вірменія запроваджує механізми мінімізації корупційних ризиків в електоральному процесі, а Азербайджан практично не протидіє непрозорим схемам у виборчих кампаніях; в Азербайджані є президентська республіка (суперпрезидентіалізм), а Вірменія та Грузія переходять до парламентської республіки; політика Вірменії є конкуренцією кланів, представлених у парламенті, а в Азербайджані політика визначається главою держави та кланом, до якого належить він;

– неформальний політичний інституційний простір впливає на формування параметрів політичного процесу України від часу проголошення незалежності. Формальні правила незмінно підривалися неформальними, у результаті чого інституційними характеристиками нашої держави є непотизм (кумівство), клієнтизм, патронатні відносини тощо. Зберігається присутність родинних зв'язків у зміцненні влади та корупції (т. зв. «фамілізація» за означенням «Freedom House»). Не є сконструйована інституційно розвинена державна архітектура; політична інституціалізація відбуває несистемно; керівна еліта схильна до вирішення питань за допомогою неформальних інститутів і практик; процес відтворення влади недостатньо підконтрольний суспільству; приватні бізнес-інтереси та державна політика взаємно переплетені. Попри певне зростання демократичності та відкритості політичної системи, неформальні інститути продовжують домінувати над формальними, розвивається «кумівський капіталізм», клієнтарно-патронатні мережі конкурують між собою. Причину можна вбачати в значною мірою архаїчній соціальній організації, побудованій на неформальних клієнтелах, неписаних правилах, корупції, тіншовій економіці. Очевидною є нагальність інституційного зміцнення держави та деконструкції неформальних інститутів.

Поза межами пострадянського простору неформальна інституціалізація політики також пропонує широкий емпіричний матеріал для аналізу. Вивчення контрастних за рівнем впливу на політику неформальних інститутів (латиноамериканських (Аргентина, Бразилія та Перу), азійських (найперше, південно-східних) держав, США та держав-учасниць ЄС) уможливило низку наших висновків:

– латиноамериканський регіон є зоною потужної активності неформальних підривних інститутів. Цьому сприяють довготривалі диктатури, і, як наслідок – незрілість демократії та толерування населенням таким механізмам. Латинська Америка є слабо інституціалізованим середовищем, в якому неформальні інститути заміщуючого типу (за класифікацією Г. Хелмке та С. Левітські) заміняють у здійсненні завдань політики недієспроможні формальні інститути. Зокрема: а) Аргентина відзначається закритістю політичних інститутів, непрозорістю систем звітності, слабкою кадровою політикою, яка допускає сімейність і клановість. Очільники держави (М. Х. Сельман, Х. Д. Перон, І. Перон, К. Менем, Ф. де ла Руа, Н. Кіршнер, К. Ф. де Кіршнер та ін.) використовували корупційні, кланові та ін. неформальні механізми; б) неформальна інституціалізація в Бразилії укорінена від колоніальної епохи, коли великою була роль коронелізму як методу традиційного контролю еліт. В новітню епоху неформальні підривні інститути зберегли та наростили свою присутність у політиці, зросла кількість корупційних справ, зокрема за президентства Ж. Сарнея, Ф. Коллора ді Мелу, І. Франку, Ф. Е. Кардозу, Л. І. Лули да Сілви, Д. Русеф і т. д. Глави держави оголошували курс на протидію корупції і водночас самі ж були звинувачені у ній. Намагання провести швидкий антикорупційний «капітальний ремонт» країни водночас послаблює її політичну систему: існує широке громадське невдоволення устроєм держави, а політики обирають як стиль спілкування взаємні звинувачення, що не виключає прихід до влади антиелітарних популістів; в) у Перу протидія неформальній інституціалізації політики незмінно є частиною курсу кожного глави держави. Водночас самі ж очільники не мають політичної волі, власним прикладом суперечачи популістським виголошеним намірам. Прикладом є экс-президенти Перу А. Фухіморі та А. Толедо;

– для азійського (найперше південноазійського регіону) притаманна виражена традиційна неформальна інституціоналізація за одночасної появи ефективних механізмів протидії їй (як-от у Сінгапурі, Гонконгу). Особливо яскраво неформальна підривна інституціоналізація проявляється у найбідніших країнах Азії, в яких диктаторські режими, побоюючись повалення, змушені спиратися на підтримку родинних кланів для посилення власної влади. Поширеним є кронізм як «капіталізм для своїх». У більшості держав регіону (найперше, Філіппіни, Малайзія, Таїланд та ін.) протидія корупції активізується лише під час виборчих кампаній як частина популістської виборчої риторики або ж задля антиреклами електоральних конкурентів. Неформальна деструктивна інституціоналізація є маркерами кланів Х. М. Сухарто (Індонезія), Ф. Маркоса та К. Акіно (Філіппіни), Ро Де У (Південна Корея), Т. Чинавата (Таїланд) та ін. Натомість найуспішніші антикорупційні стратегії обрані були Сінгапуром і Гонконгом (з опорою на жорстку політичну волю лідерів та відсутність імунітетів), а КНР зорієнтована на репресивну, але водночас малоефективну антикорупційну модель.

Неформальна інституціоналізація у більшості держав регіону своїм корінням сягає доколоніального періоду. Наприклад, в Індонезії (у яванських королівствах) монарх розподіляв привілеї для «підгодовування» наближених, клієнтів, родичів; бюрократична посада була апанажем, який дозволяв тим, хто її обіймав, використовувати свій статус в особистих матеріальних інтересах; результатом стала поява психології «через владу – до грошей», тобто виникло підґрунтя культури корупції;

– приклад США засвідчує: державами, які опираються на демократичні засади, з одного боку, не випрацювано механізми цілковитого запобігання неформальним деструктивним інститутам політики, а з іншого – ними впроваджуються дієві формати мінімізації їх руйнівного впливу. Упродовж історії держави в політиці були присутні клани (Рузвельтів, Кеннеді, Бушів та ін.), але у більшості випадків у кланах не простежувалася антидемократична суперечливість, бо процес приходу до влади нових представників відомих родин зазвичай відбувався з дотриманням законодавчо визначених процедур під контролем громадськості (Д. Трамп найбільше критикується за відхід від антинепотистської політики). Також відзначимо, що американська система протидії корупції не є досконалою, має прогалини, що уможлиблює зловживання корупційного характеру (найперше, при фінансуванні виборчого процесу та партій, а також лобізму);

– аналіз політичного процесу держав-учасниць ЄС засвідчує значну увиразненість у них неформальної деструктивної інституціоналізації. Найвищий її рівень – у державах Південної Європи, а також в окремих державах Центральної та Східної Європи (найперше, Румунії, Болгарії). Так, для держав Південної Європи характерне толерування корупційним практикам, взаємини політиків із нелегальним бізнесом; різні підривні практики прирівняні до неформальних національних традицій. Ці держави непослідовні у протидії деструктивним інститутам, а жорсткі кампанії мають поодинокий характер (на взірець італійської спецоперації «Чисті руки», «Справи Гюртеля» проти іспанської Народної партії). Є зв'язок між затяжною фінансовою кризою (від 2008 року) та проблемами непрозорого управління державами Південної Європи зі застосуванням механізмів неформальної інституціоналізації. Натомість у державах Північної Європи рівень неформальної інституціоналізації деструктивного виду значно нижчий: ефективно спрацьовує протестантська етика, «скандинавська доброчесність» і принцип публічності влади; тут поєднуються довіра та контроль.

Вивчення неформальної інституціоналізації у найрозвиненіших європейських державах (Велика Британія, ФРН, Франція) засвідчує, що їх не можна уважати державами з нульовою терпимістю до корупції, непотизму, кронізму тощо. Найчастішими є проблеми, пов'язані зі стандартами доброчесності чиновників, політиків, механізмами антикорупційного забезпечення в політиці. Парламентський непотизм, надання місць у палаті лордів в обмін на великі пожертви, зроблені на партійні рахунки, нецільове витрачання державних коштів депутатами тощо залишаються проблемами сучасної Великої Британії. У ФРН фіксується корупція високопосадовців, незаконні схеми фінансування партій, непрозоре лобіювання (відсутній реєстр лобістів), зберігається неформальна традиція «дверей, що обертаються» (щодо топ-політиків, які завершили політичну кар'єри й одразу працевлаштувалися у великому бізнесі, де використовують напрацьовані зв'язки та репутаційний капітал). Давніми є традиції неформальної інституціоналізації й у Франції, де в монархічному середовищі зароджувалися традиції непотизму, фаворитизму тощо, а сьогодні фігурантами корупційних справ стають республіканські экс-президенти (Ж. Ширак, Н. Саркозі та ін.), кандидати в президенти (Ф. Фійон та ін.). Від 2017 року Франція реалізує інноваційні реформи, спрямовані проти сімейності у політиці, на жорсткішання фінансової звітності парламентарів, звуження умов консультативної діяльності парламентарів тощо.

Для держав-учасниць ЄС із регіону Центральної та Східної Європи протидія неформальній інституціоналізації «ускладнюється реліктами комуністичних режимів» [1, с. 311]. Обрана для аналізу неформальної інституціоналізації Румунія є прикладом найвиразнішого та послідовного спротиву підривним практикам у політиці. Уже другий рік (2017–2018) національне громадянське суспільство в умовах гострої урядової кризи протистоїть прихильникам «старих правил гри» серед владної еліти, які мають намір зміни вектора демократичних перетворень (намагання провести амністію та декриміналізувати злочинів посадових осіб-корупціонерів, ліквідувати політичну незалежність спеціального антикорупційного органу в судовій сфері – Судової інспекції тощо).

Механізми запобігання та протидії неформальним деструктивним інститутам політики виступають певними алгоритмами реалізації як державної політики зі забезпечення прозорості політичного процесу, так і програмою інститутів громадянського суспільства, спрямованою на політичний контроль. Політичний механізм є гнучким інструментом, який задля дієвості може та має бути невідкладною відповіддю-реакцією на політичну динаміку. Основними групами механізмів у контексті дослідження є: запобіжні (превентивні, спрямовані на недопущення інституціоналізації деструктивних неформальних інститутів політики); протидії (викорінення, мінімізація уже інституціоналізованих неформальних практик у політиці).

Основним механізмом запобігання та протидії політичному непотизму, кронізму та фаворитизму вважаємо удосконалення законодавства в частині регулювання відносин зайнятості на державній, муніципальній та ін. службі. Це передбачає унормування вичерпного переліку осіб, працевлаштування, підтримка та просування яких може кваліфікуватися як прояв неформальної інституціоналізації, а також визначення санкцій, які будуть вагомим стримувальним бар'єром (криміналізація відповідальності). До цієї ж групи механізмів можна віднести запровадження дієвого як державного, так і громадського контролю за службовою поведінкою посадовців і політиків щодо практикування ними непотизму, кронізму, фаворитизму тощо. Серед механізмів вкажемо на конструювання та затвердження «системи заслуг» (на взірець тієї, що діє у США), у якій чітко визначалися б критерії оцінювання професіоналізму кандидата на певну посаду; важливе значення мають максимально відкриті, прозорі конкурсні відбори. Наступний механізм лежить у площині політико-правової культури громадян, який полягає у формуванні нульової терпимості до неформальних деструктивних інститутів.

Механізми запобігання та протидії корупції, клановості в політиці лежать у площині співпраці влади (неодмінно зі сильною антикорупційною волею керівництва держави) та громадянського суспільства. Серед антикорупційних механізмів виділимо: впровадження максимальної прозорості влади; запровадження прозорого лобіювання; прийняття етичних кодексів (кодексів поведінки) парламентарів та ін. посадовців, політиків; нагляд держави та громадськості за прозорістю фінансування суб'єктів політики; недопущення практики «дверей, що обертаються» для екс-високопосадовців; жорсткішання відповідальності (окремі держави навіть вдаються до авторитарної відміни для високопосадовців принципу презумпції невинуватості); максимальна незалежність антикорупційних органів; впровадження механізмів е-держави (як спосіб мінімізації бюрократичної корупції). Необхідне встановлення суспільної атмосфери цілковитого нетолерування корупції; неприпустимим є використання посади, зв'язків тощо як неформальної підстави уникнення реального покарання за корупцію. Прихильність до цінностей правової, демократичної держави заперечує смертну кару за корупційні злочини (водночас у 13-ти державах вона існує, що водночас не впливає на зменшення кількості таких протиправних діянь з корупційною компонентою).

Механізми мінімізації клановості у політиці узалежнені від природи самих кланів (родові, політичні та ін.). Якщо клани є компонентом традиціоналізму, архаїчності політики, інтегровані ментально, засновані на широкому розповсюдженні родинних зв'язків у соціально-політичному житті, (як у центральноазійських державах), то протидія такій неформальній інституціоналізації ускладнюється – модернізація суспільно-політичного життя є довготривалим процесом; механізми мінімізації такої клановості є, найперше, в площині політичної культури населення, загальної інтегрованості населення до системи новітніх демократичних цінностей. Якщо клани базуються на політико-економічних інтересах, то механізми протидії їм лежать, найперше, у площині ефективної правоохоронної та судової системи, а також системи антикорупційних заходів.

Загалом, вважаємо, необхідна системна протидія неформальній підривній інституціоналізації політики через взаємопереплетіння різних деструктивних неформальних інститутів. Комплекс заходів, спрямований проти неформальної деструктивної інституціоналізації, має поєднувати як репресивні, так і превентивні механізми, які мають лежати винятково в площині цінностей правової держави.

УДК 329: 165

Ярош Я. Б., Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ
КОНКУРЕНЦІЇ ПАРТІЙ**

У дослідженні вивчається політична конкуренція партій. В рамках вказаних проблем детальніше розглядається стан наукової розробки проблеми у працях зарубіжної та вітчизняної політичної науки. Обґрунтовано, що конкуренція між політичними партіями за підтримку з боку суспільства є важливим критерієм демократизації політичного процесу. Акцентовано увагу на тому, що політична конкуренція між політичними партіями виступає важливим чинником легітимізації влади завдяки підвищенню рівня політичної активності громадян у виборчі періоди та через залучення їх до активної політичної діяльності. Ключове поняття, «політична конкуренція партій», розглядається автором в контексті теорії демократії на основі фундаментальних розробок теорії політичних партій, які здійснили зарубіжні та вітчизняні дослідники політичної науки. Наголошено, що сутність політичної конкуренції партій залежить від типу політичного режиму та рівня політичної культури громадян. Обґрунтовано, що політична конкуренція носить різний характер у різних типах політичних режимів. В авторитарних і тоталітарних політичних режимах відповідні преференції мають провладні політичні партії. В демократичних політичних режимах політичні партії діють в рівних умовах. Наголошено, що для українського політичного процесу характерним є зневажливе ставлення до політико-правових норм і створенням та дотриманням «правил гри» за якими відбуватиметься політична конкуренція партій. В свою чергу, українські політичні еліти розглядають політико-правові норми не через призму певних якісних характеристик та цінностей, а через технічний інструментарій, який можна змінювати залежно від конкретної політичної ситуації та рейтингу політичних партій. Політична конкуренція партій в значній мірі здійснюється через неформальні канали, при якій офіційні правові норми часто стають формальним підтвердженням досягнутих до цього неформальних домовленостей між владою та опозицією.

Ключові слова: вибори, політична конкуренція, політична комунікація, політична партія, політичний процес, політична участь.

Постановка проблеми. Інтерес до дослідження групової політики у політичній науці зростає. Це зумовлено тим, що ефективність політичної діяльності групи значно вища, ніж діяльність конкретного індивіда. Інтерес до діяльності політичних партій пояснюється тим, що вони впливають на розподіл ресурсів суспільства та приймають участь у прийнятті політичних рішень. У демократичному політичному режимі через вибори формуються органи державної влади. Політична конкуренція між політичними партіями за підтримку з боку суспільства є важливим критерієм демократизації політичного процесу. Політична конкуренція між політичними партіями виступає важливим чинником легітимізації влади завдяки підвищенню рівня політичної активності громадян у виборчі періоди та через залучення їх до активної політичної діяльності.

Розробленість теми в науковій літературі. В зарубіжній політичній науці дослідження політичних партій має сталу традицію. Зазначену проблематику у своїх працях піднімали такі дослідники, як Е. Берк, М. Вебер, Р. Кейроль, Ж. Кермон, Дж. Сарторі, П. Меркл, М. Дюверже, Дж. Най та ін [8; 11]. У вітчизняній політичній науці політичні партії вивчали такі науковці, як М. Примуш, А. Романюк, К. Меркотан, Б. Максимець, П. Молочко, С. Наумкіна, Ю. Шведа, та ін. [6].

Особливу увагу дослідників зосереджено на політичних партіях, як суб'єктів політичного процесу, однак недостатньо робіт прикладного характеру, а також присвячених аналізу політичної конкуренції партій. Виокремлення досліджень політичної конкуренції у відносно самостійний напрям політичної науки пов'язаний з демократизацією політичних процесів у XXI столітті. Дослідження, які пов'язані з політичною конкуренцією здійснювалися у різні періоди такими зарубіжними науковцями Р. Даль, К. Дойч, Г. М. Вебер, М. Дюверже, А. Лейпхарт, С. Ліпсет, С. Роккан, Дж. Сарторі, М. Лааско, Р. Таагепера [8; 10]. Серед вітчизняних дослідників, які вивчали

проблематику політичної конкуренції можна виокремити В. Бебика, С. Гелей, Г. Зеленько, Б. Кухту, М. Михальченка, І. Кресіну, А. Ліченко, С. Наумкіну, І. Нікіфорова, Ф. Рудича, А. Руденко, Г. Щедрову [3; 5; 9].

Мета статті полягає в тому, щоб здійснити комплексний аналіз політичної конкуренції партій у працях зарубіжної та вітчизняної політичної науки.

Основні положення. Політична наука особливу увагу звертає на політичну діяльність суб'єктів політичного процесу. Актуальними є дослідження, що вивчають сутність, форми та завдання, які здійснюють суб'єкти політики у державотворчих процесах. Важливим є розуміння їхньої мети діяльності, що дає змогу зробити обґрунтовані висновки щодо стратегії та тактики в політичній діяльності.

Найбільш активними суб'єктами політичного, а особливо виборчого процесу є політичні партії, які формують органи влади у представницькій демократії та відіграють важливу роль у прийнятті політичних рішень. Варто розглянути діяльність політичних партій та здійснити аналіз чинників згідно, яких відбувається політична конкуренція партій.

Політична конкуренція носить різний характер у різних типах політичних режимів. В авторитарних і тоталітарних політичних режимах відповідні преференції мають провладні політичні партії. В демократичних політичних режимах політичні партії мають діяти в рівних умовах. За демократії, будь-яка партійна система забезпечує конкуренцію.

Досліджуючи політичну конкуренцію варто розглянути такі поняття, як «політика суперництва», «політична боротьба», «політична поведінка», «політична комунікація», «політична поведінка», «політичний дискурс».

В Оксфордському політичному словнику фіксується термін «конкурентна партійна система» згідно якого зазначається, що «політична система, за якої більше ніж одна партія має розважливі сподівання виграти вибори або належати до переможної коаліції» [4, с.328].

Академічний тлумачний словник української мови трактує, конкуренцію (лат., змагання, суперництво), як суперництво в якій-небудь галузі, боротьба за досягнення кращих наслідків; змагання [1]. Для політичної науки важливим є з'ясування чинників, які дають змогу здійснити комплексний аналіз політичної конкуренції партій.

Політичну конкуренцію можна розглядати через розуміння сутності політичних партій. Р. Кейроль, вважає, що політичні партії «встановлюють взаємозв'язок між інститутами влади та громадянським суспільством» під час політичного процесу [8, с.504].

Політичну конкуренцію партій можна розглядати в широкому та вузькому підходах. В широкому підході, політичну конкуренцію, можна розглядати, як явище, що прагне охопити усе розмаїття політичної боротьби у політичному процесі із метою створення загальної теорії. У вузькому підході, політичну конкуренцію, можна аналізувати через конкретні суб'єкти політичного процесу з відповідними хронологічними та територіальними параметрами.

В рамках вузького підходу, можна виокремити кілька аспектів. У першому аспекті, політична конкуренція розглядається, через призму виборчого процесу. Для політичної партії, важливим є участь у виборах та висування своїх представників. Та політична партія, яка відмовляється від участі у виборчому процесі та не конкурує з іншими, автоматично перестає бути парламентською партією. Саме через виборчий процес, Дж. Сарторі аналізує політичні партії, а саме: «політична партія це політична група, яка має офіційну назву, бере участь у виборах і здатна шляхом участі у виборах (вільних або невільних) висувати своїх кандидатів на державні посади» [8, с.504].

У другому аспекті, політичну конкуренцію, можна розглядати через структурний підхід. В даному випадку акцентується увага на особливості структури партії та часом її існування і зв'язками з суспільством. В даному контексті доцільно навести визначення, М. Дюверже, щодо політичних партій. Дослідник, розумів політичну партію, як «об'єднання людей, які мають свою особливу структуру, таку внутрішню організацію, яка поєднує партійних лідерів у центрах правління з їх прихильниками на політичній арені» [8, с.504].

У третьому аспекті, політичну конкуренцію, можна розглядати через реалізацію тих функцій, які здійснюють політичні партії в конкретному політичному режимі. Можна навести визначення, Ж.-Л. Кермона, де акцентується увага на функціональних особливостях політичних партій, а саме: «це організовані політичні сили, які об'єднують громадян однієї політичної тенденції для мобілізації думки з певної кількості потреб і для участі в органах влади або для орієнтування влади на досягнення цих вимог» [8, с.504].

Аналізуючи британську парламентську систему, С. Файнер, у праці «Політика суперництва і виборча реформа», обґрунтовує гіпотезу суперництва. Він зазначає, що під час політики

суперництва знижується рівень парламентського обговорення і депутатських запитів. Під час дискусії політичні суперники використовують різні аргументи, щоб переконати опонентів. Дослідник, вважає, що «політика суперництва – тимчасова патологія», так як опоненти не завжди розходяться в політичних поглядах [4, с.518].

Політичну конкуренцію партій можна розглядати через призму політичної поведінки суб'єктів політики. Зародження поведінкового напрямку в політичній науці, пов'язане з розвитком психологічної науки у XX столітті. «Політичний біхевіоризм» доповнив аналіз суб'єктів політики почуттями, мотивацією, самоідентифікацією особистості. Також об'єктами дослідження ставали групові суб'єкти політики, зокрема політичні партії.

Учений Чиказького університету, Ч. Мерріам, обґрунтовував політичну поведінку та запропонував виявляти специфічні риси індивіда та соціальних груп через емпіричні дослідження соціології та соціальної психології. Такі дослідження зосереджувалися на вивченні поведінки виборців через статистичні узагальнення, анкетування, технічну обробку інформації. Однак, використання масштабних емпіричних досліджень електорату не давали дослідникам чіткого розуміння сутності політики.

Інший дослідник, Д. Істон, обґрунтовував тезу, що не варто обмежуватися дослідженням лише електоральної поведінки індивідів та соціальних груп. На думку дослідника, для об'єктивного знання у дослідженнях варто поєднувати емпіричний матеріал та ціннісно-нормативний аналіз, комплексніше аналізувати теоретичні складові політичних та соціокультурних цінностей суб'єктів політики. З кінця XX століття спостерігається спад колективного оптимізму у дослідженні політичної поведінки за традиційною біхевіористською методологією. Проблематика політичних партій та соціальних рухів у контексті політичної поведінки все більше розглядається без досліджень, заснованих на емпіричній базі [8, с.505].

У 1979 р., М. Лааско і Р. Таагепера, ввели в науковий обіг поняття ефективної кількості партій (далі – ENP), для вимірювання кількості впливових політичних партій. Індекс ефективної кількості партій вказує на кількість партій, їх відносну вагу і є широко застосовуваним методом для розрізнення партійних систем. Індекс обчислюється на підставі визначення розміру підтримки, яку має кожна партія під час виборів. Для аналізу ефективної кількості політичних партій та розуміння національного чи локального політичного процесу враховується частка голосів виборців, які проголосували за осередки політичних партій на виборах.

Індекс ефективної кількості партій вказує на кількість партій, їх відносну вагу і використовується для розрізнення двопартійних, «двох з половиною» та багатопартійних систем, а також дає можливість спостерігати рівень підтримки тих чи інших політичних партій. Якщо всі політичні партії отримали рівну кількість голосів або місць, тоді ENP дорівнює кількості партій. Якщо частка місць або голосів серед політичних партій різна, тоді ENP буде меншим, ніж фактична кількість партій. Якщо в партійній системі буде певна кількість партій із малою часткою місць або голосів, тоді значення ENP збільшиться [10].

Українська дослідниця, Г. Щедрова, вивчає політичну конкуренцію еліт в сучасній Україні. У дослідженнях, автор докладно висвітлює демократичні механізми регулювання політичної конкуренції еліт, а саме: правове унормування, тип політичного лідерства та діяльність політичних партій. Вона приходить до висновків, що необхідно упроваджувати конкурентні механізми взаємодії еліт, що сприятиме демократизації політичної системи України [9].

Б. Максимець, досліджує роль політичних партій у здійсненні державної політики. Науковець зазначає, що відчувається брак досліджень, в яких політичні партії розглядалися б не лише під кутом зору маркетингових уявлень стосовно участі та конкуренції на ринку політичних послуг, а і їх участі у здійсненні державної політики. Б. Максимець, відзначає, що зростає роль партій у демократії і стаючи правлячою, політична партія, бере безпосередню участь у здійсненні державної політики, насамперед це стосується політичних рішень [6].

М. Борисов, вважає, що правлячі політичні еліти прагнуть до обмеження політичної конкуренції і схильні постійно змінювати правила гри. При цьому пропонуються такі правила політичної боротьби, які створюють перевагу для адміністративних партій [2].

Політичну конкуренцію партій можна вивчати через політичний дискурс, який спроможний виступати дієвим ресурсом (провладних чи опозиційних партій) конструюючи та змальовуючи певні обриси політичної реальності і який здатний здійснювати легітимацію тих чи інших суб'єктів політики. В політичному дискурсі здійснюється і конструюється певна умовна реальність, яка претендує стати політичною практикою. Іншими словами, через дискусію між політичними партіями щодо демократичності виборчого процесу можуть створюватися нові правила гри.

Український дослідник процесу політичної конкуренції, С. Гелей зазначає, що конкуренція реалізується у формі такої політичної взаємодії, в якій суб'єкти політики в рамках правових або неправових правил змагаються за перевагу у розподілі влади, матеріальних ресурсів і престижу [3].

Політичну конкуренцію партій, важливо досліджувати з позицій постбіхевіоризму. Це дозволяє комплексно із врахуванням ціннісних та філософських аспектів політики прогнозувати подальшу конкурентну боротьбу політичних партій. При цьому важливо використовувати емпіричні дослідження, які дозволяють оцінити існуючу політичну практику суб'єктів політики. Під час аналізу політичної конкуренції не варто обмежуватися дослідженням електорально-поведінкових реакцій індивідів, політичних партій та груп на ті чи інші процеси. Потрібно зосереджувати увагу на потребах соціуму і чи існуюча політична конкуренція сприяє розвитку суспільства чи вередє до консервації або деградації. Політичну конкуренцію потрібно розглядати в контексті функціонування політичного режиму.

Із використанням маніпулятивних технологій, політичну конкуренцію, можна розглядати з позицій необіхевіоризму. З цієї позиції суб'єкт політики автоматично реагує на зовнішні подразники: отримуючи вхідний сигнал стимул S і відповідаючи на нього вихідним сигналом реакцією R. Зокрема, А. Бандура, «наголошував на ролі знань індивіда про зовнішнє середовище, що створює потребу засвоєння сукупного досвіду суспільства через спостереження». Саме ця обставина дозволяє з більшою імовірністю передбачати поведінку соціальних груп [8, с.425].

З позиції радикального біхевіоризму, основна причина розладу між індивідумом та соціальним середовищем зосереджена не в особливостях політичного, соціального, економічного чи іншого характеру, а в поведінкових реакціях особистості на соціум. Під час політичної конкуренції партій, можна спостерігати, що над поведінкою особистості та соціальних груп, суб'єкти політики намагаються встановити певний контроль і за допомогою спеціальних методів-стимулів (S) змінювати поведінку особистості та соціальних груп у потрібному напрямі. Результатом такої праці має бути «керований суб'єкт» із стійкою «правильною поведінкою» та правильною сигналом-реакцією (R).

Політична конкуренція між політичними партіями може мати, як позитивні та негативні моменти для розвитку суспільства. До позитивних складових відносимо демократизація та регулювання політичного процесу на конкурентних засадах, формування активістської політичної культури у громадян, політична соціалізація особи, протидія соціальної апатії, абсентеїзму та політичного радикалізму. До негативних складових відносимо загрозу розвитку демократії та її цінностей, так як під час виборчих процесів політичні партії використовують маніпуляційні технології і вони можуть стати засобом досягнення тінювих, злочинних, антигуманних цілей.

Політичні партії для завоювання, використання і утримання політичної влади використовують політичну комунікацію взаємодіючи з індивідуальним чи колективним суб'єктом політики. Через політичну комунікацію політичні партії передають інформацію, здійснюють вплив на політичну соціалізацію громадян, формують громадську думку з врахуванням їхніх інтересів та потреб.

Виокремлюють ряд основних способів комунікації політичних партій. По-перше, комунікація за допомогою засобів масової інформації, як друкованих (газети, журнали, листівки тощо) та електронних (телебачення, радіо, інтернет тощо). По-друге, комунікація завдяки створених політичних ситуацій (вибори, референдуми, відкликання депутатів тощо). По-третє, комунікація за допомогою формальних (політичні партії, громадські організації, благодійні фонди тощо) та неформальних (волонтери, ультрас, скінхеди тощо) організацій. При завершальній стадії виборчого процесу політична конкуренція досягає свого апогею у першому і другому способі комунікації політичних партій, тому що виходить на фінішну пряму. Для третього способу комунікації, політична конкуренція не є яскраво вираженою, так як здійснюється взаємодія суб'єктів політичного процесу, як правило за допомогою неформальних каналів зв'язку. При цьому політичні партії формують групи підтримки та налагоджують неформальні контакти між різними соціально-демографічними групами в суспільстві.

Із використанням нових інформаційних технологій зростає роль використання пропагандистського впливу на масову аудиторію через подання потрібної інформації в потрібний час. На цій проблематиці, акцентує свою увагу Г. Ласвелл, який є одним із авторів «магічної кулі», де йдеться про «необмежені можливості пропагандистського впливу на маси ...і по суті нагадує пацієнта, чий стан починає змінюватися після отримання лікарського препарату у вигляді ін'єкції» [8, с.491].

Розширили аналіз політичної комунікації такі дослідники, як П. Лазарсфельд, Х. Годе і Б. Берельсон. Вони запропонували двоступеневу модель впливу масової комунікації

на особистість. Дослідники наголошують на тому, що конкретний вплив на індивіда є не прямим, а здійснюється через лідерів мікрогруп. Вплив здійснюється через посередників, лідерів громадської думки, які мають авторитет у своїй соціальній групі. Тобто, політична інформація передається від засобів масової інформації та політичних партій, а від них до менш активних верств суспільства [8, с.491].

В XXI столітті на політичну конкуренцію впливає формування інформаційного простору (глобального, загальнодержавного, регіонального тощо) та посиленням медіакратичних тенденцій, що призводить до нерівномірності доступу до інформаційних ресурсів. Це в свою чергу призводить до концентрації управління і поширення інформації та маніпуляцією у політичних цілях тими політичними партіями, які мають такі можливості.

Політичні партії для отримання влади можуть використовувати «soft power» (м'яку силу) і «smart power» (розумну силу) у своїй політичній діяльності. Як зазначає, Дж. Ная, «soft power» м'яка сила – це здатність отримувати бажаний результат не використовуючи примус, а формувати привабливість і симпатію, спонукаючи до добровільної участі і співробітництва. За концепцією, Дж. Ная, суб'єкт політики може використовувати три ресурси – військовий, економічний і «м'яку силу», тобто авторитет культурних надбань, наукових надбань та привабливість соціальної політики тощо [11, с.28].

Поряд з політикою «м'якої сили» («soft power») суб'єкти політики використовують у своїй політичній діяльності «розумну силу» («smart power»). Дана концепція обґрунтовує важливість поєднання «жорсткої» та «м'якої» сили для створення вигральної стратегії суб'єкта політики. Дослідник, Дж. Най, що у XXI столітті кіберсвіт призводить до розпорошення влади, тому суб'єктам політики важливо навчитися працювати з інтернет-аудиторією та активно використовувати у своїй діяльності соціальні мережі [11]. Для політичних партій, здійснюючи свою діяльність важливо вести стратегічну комунікацію за допомогою нових медіа (Інтернет, соціальні мережі тощо). Коригуючи громадську думку, політичні партії, можуть відмовлятися від використання «жорсткої сили» (економічні, силові ресурси тощо) і мають надавати перевагу стратегіям «м'якої сили» та «розумної сили».

Українська дослідниця, А. Ліченко, відзначає, що ЗМІ є вагомим і невід'ємним елементом конструювання політики, яку використовують політичні партії. В зарубіжній науковій думці вживаються терміни «teledemocracy» і «CNNeffect», які апелюють до впливу особливо нових мас-медіа на політику та на процес прийняття рішень. Дослідниця відзначає, що «інтерактивні телекомунікації, інтернет та соціальні медіа оминають часові та просторові бар'єри і дають змогу державам та іншим суб'єктам формувати сприятливе підґрунтя для лобіювання власних інтересів та вести приховану інформаційну пропаганду» [5, с.26].

Досить часто провладні політичні партії у своїй діяльності намагаються приховувати реальні протестні настрої суспільства і формують при цьому штучну громадську думку. Для цього використовується «астротурфінг», який виник у США у середині XX століття, метою якого є формувати хибне враження, що значна частина суспільства вимагає чогось конкретного або виступає проти чого-небудь. В зв'язку з цим, політичні партії, формують громадську думку через написання замовних матеріалів, поширення резонансних повідомлень, які апелюють до емоційного сприйняття інформації. Отже, через ЗМІ, а особливо нові інтернет ресурси, політичні партії формують власний позитивний імідж та здобувають прихильність у різних верств суспільства лобіюючи власні інтереси.

Для українського політичного процесу характерним є зневажливе ставлення до політико-правових норм і створенням та дотриманням «правил гри» за якими відбуватиметься політична конкуренція партій. В свою чергу, українські політичні еліти розглядають політико-правові норми не через призму певних якісних характеристик та цінностей, а через технічний інструментарій, який можна змінювати залежно від конкретної політичної ситуації та рейтингу політичних партій. Політична конкуренція партій в значній мірі здійснюється через неформальні канали, при якій офіційні правові норми часто стають формальним підтвердженням досягнутих до цього неформальних домовленостей між владою та опозицією (конституційна реформа 1.01.2006 р. – автор).

Однак, оновлення законодавства щодо діяльності політичних партій (державне фінансування політичних партій тощо), у перспективі дозволить створити «правила гри» за якою буде здійснюватися політична конкуренція на демократичних засадах. Створення дієвих «правил гри» можливе при взаємодії правлячих і опозиційних політичних партій, які мають бути представлені в органах державної влади.

Підсумки. Перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення внутрішньопартійної взаємодії політичних партій у політичних процесах сучасності.

Бібліографічний список:

1. Академічний тлумачний словник української мови. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/konkurencija>.
2. Борисов М. Електоральна і партійна конкуренція в Росії та в Україні: результати трансформації правил гри. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipriend.gov.ua/uploads/pm/pm_55_56/borysov_elektoralna.pdf.
3. Гелей С. Політологія : [Навч. посіб.] / Гелей С. Д., Рутар С. М. – [6-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2007. – 309 с.
4. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.
5. Ліченко А. Мас-медіа як засіб реалізації зовнішньополітичних концепцій «soft power» і «smart power» / А. Ліченко // Масова комунікація: історія, сьогодення, перспективи. – 2016. № 9 – 10 (7). – С. 24–27.
6. Максимець Б. Політичні партії як чинники формування та реалізації стратегії державної політики : дис. ... канд. держ. упр. 25.00.01 / Максимець Б. М. – Київ, 2006. – 221 с.
7. Нікіфорова І. Політична конкуренція в теоріях демократії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2012-2-29.pdf>
8. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
9. Щедрова Г. Політична конкуренція еліт у сучасній Україні : [Монографія] / Галина Петрівна Щедрова. – Дніпро, 2016. – 390 с.
10. Laasko M., Taagepera R. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe / M. Laasko, R. Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – Vol. 12. – № 3. – P. 3–27.
11. Nay J. Soft Power: The Means to Success in World Politics / J. Nay. – NY. : Public Affairs, 2004. – 194 p.

Yarosh Ya. B., Theoretical foundations of the investigation of political competition of parties

The investigation examines the political competition of parties. In the framework of these issues in more details is discussed the state of research and development problems in the works of foreign and domestic political science. It is proved that competition between political parties for support from the community is an important criterion of democratization of the political process. The attention is focused on the fact that political competition between political parties is an important factor in the legitimization of power by raising the level of political activity of citizens in electoral periods through engaging them in active political activities. The key concept of "political competition of parties" is considered by the author in the context of theories of democracy based on fundamental developments of the theory of political parties, which carried out foreign and domestic researchers of political science. It is noted that the nature of political competition of parties depends on the type of political regime and level of political culture of citizens. It is proved that political competition has a different character in different types of political regimes. In authoritarian and totalitarian political regimes, the relevant preferences have pro-government political parties. In democratic political regimes political parties act in equal conditions. It is noted that for the Ukrainian political process characteristic is the neglect of political and legal norms and the establishment and compliance with the "rules of the game" at which will happen the political competition of parties. In turn, the Ukrainian political elites consider the political and legal norms not through the prism of certain qualitative characteristics and values, but using technical tools, which you can change depending on the specific political situation and the rating of political parties. Political competition of parties in large extent is carried out through informal channels, in which the formal legal rules often become the formal confirmation of the achieved before informal arrangements between the government and the opposition.

Key words: elections, political competition, political communication, political party, political process, political participation.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 323.2:004:[17.023.36]:808.5-051

Карпчук Н. П., Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА СПІЧРАЙТЕРА

Інформаційна культура як поєднання цінностей, установок, поведінки, знань і навичок, які сприяють розумному використанню зовнішньої інформації й спонукають до її широкого розповсюдження й коректного використання, повинна бути притаманна будь-якому комунікативному фахівцю. Друга половина ХХ ст. актуалізує й певним чином відроджує професію спічрайтера, завдання якого – створити текст відповідно до усіх інтелектуальних, емоційних, іміджевих, контекстуальних тощо вимог замовника і підготувати промовця до публічного виступу. Досліджено праці вітчизняних та закордонних науковців стосовно розуміння поняття «інформаційна культура», з'ясовано рівні інформаційної культури; визначено критерії інформаційної культури особи.

У статті проаналізовано, як проявляється інформаційна культура спічрайтера на всіх етапах творення тексту: від інтерв'ювання замовника до фінального представлення промови, адже належний рівень інформаційної культури спічрайтера дає змогу останньому створювати замовні тексти, спроможні повести за собою людство, чи створити подію, яку ще довго будуть пам'ятати й обговорювати. Намагаючись зробити мовлення замовника впізнаваним, спічрайтер одночасно й творить / підтримує мовленнєвий імідж оратора, беручи до уваги вербальні, невербальні, психолого-емоційні й ситуативні особливості мовця.

Запропоновано критерії оцінки інформаційної культури спічрайтера, а саме: повага до інформації як доказу і як знання; навички, знання, досвід у сфері роботи з інформацією; інформаційна архітектура. Визначено типи його інформаційної поведінки (інформаційна єдність, інформаційна формальність, інформаційний контроль, інформаційна транспарентність, спільне використання інформації, проактивність) й етично-професійні навички, які проявляються в діяльності спічрайтера (аналітична, комунікаційна, етична, мережева майстерності).

Ключові слова: інформаційна культура, спічрайтер, інформаційна поведінка, публічна промова.

Друга половина ХХ ст. характеризується стрімким зростанням ролі інформації, інформаційних технологій і комунікації. Більшість науковців-теоретиків ХХ ст. намагалися дати назву й пояснити специфіку століття (Д. Белл, П. Дракер, Р. Хатчінс, М. Кастельс, М. Маклюен, Е. Тоффлер, Д. Лайон, Д. Тапскотт, С. Леві та інші). Спільним для усіх концепцій є визнання зростання рівня розвитку інформаційних зв'язків у суспільстві й розширення інформаційної діяльності людей, яка потребує / формує новий тип культури – інформаційну. Проблематика інформаційної культури загалом була у колі наукового пошуку: інформаційну культуру в освіті досліджували Н. Мащенко, О. Михайлишин, П. Клімушин, О. Пригорницька; інформаційну культуру в інформаційному суспільстві аналізували В. Пожуєв, О. Лобікова, О. Пруднікова, а інформаційну культуру в мережевому просторі – Т. Сулятицька, А. Когарян; інформаційну культуру особистості вивчали В. Петрикова, В. Муравицький, Н. Іваньшина та ін. Проте інформаційна культура спічрайтера як комунікативного фахівця залишилася поза увагою науковців.

Мета статті – проаналізувати специфіку інформаційної культури спічрайтера. Для досягнення поставленої мети слід виконати такі завдання: дослідити підходи до розуміння поняття «інформаційна культура»; визначити критерії інформаційної культури особи; з'ясувати вимоги до інформаційної культури спічрайтера й способи оцінки ефективності такої культури.

Спічрайтинг існує ще з часів появи писемності, але його роль то зростала, то зменшувалася залежно від рівня комунікативності політичного життя у конкретну епоху. Існує думка, що саме

бурхливий розвиток радіо й особливо телебачення відродили інститут спічрайтингу. Річ у тім, що саме ці канали комунікації надали можливість політикам й публічним особам звертатися до широкої аудиторії, а отже й постала проблема ретельної обдуманної підготовки вербальної й невербальної репрезентації публічного виступу. Проте, як будь-яка інформаційно-комунікаційна діяльність, спічрайтинг має дотримуватися певних вимог інформаційної культури.

Інформаційна культура – це поєднання цінностей, установок, поведінки, знань і навичок, які сприяють розумному використанню зовнішньої інформації й спонукають до її широкого розповсюдження й коректного використання. Це – культура колективного обміну, яка знаходиться посеред інформації, комунікації, освіти й комп'ютерних наук [13].

С. Віркус виділяє такі підходи до розуміння цього поняття:

- інформаційна культура тісно пов'язана з інформаційними технологіями, інформаційними системами й цифровим світом; при цьому інформаційну технологію розглядають як посередника на шляху до інформаційної культури;

- інформаційну культуру пов'язують з грамотністю;

- інформаційна культура переплітається з інформаційною етикою; інформаційна культура відповідає за несвідому поведінку [12].

У закордонній науковій літературі існує кілька визначень інформаційної культури:

1. У книзі «Управління інформацією для інтелектуальної організації: мистецтво сканування довкілля», Ч. В. Чу зазначає: «Інформаційна культура відображається у цінностях, нормах та практиці організації стосовно управління й використання інформації. Цінності – це глибокі уявлення про цілі та особливості організації й про те, як слід досягти цих цілей ... Норми похідні від цінностей, але мають більш безпосередній вплив на інформаційну поведінку. Норми – це правила або соціально прийняті стандарти, які визначають те, що є нормальним або очікуваним в організації. Практики – це повторювані моделі поведінки, що включають організаційні ролі, структури та форми взаємодії [6, с. 54].

2. А. Каррі та К. Мур у статті «Оцінювання інформаційної культури – розвідувальна модель», визначають інформаційну культуру як: «культуру, в якій визнається цінність та корисність інформації в досягненні операційного й стратегічного успіху, де інформація є основою для прийняття організаційних рішень та інформаційних технологій, легко використовується як інструмент для ефективних інформаційних систем» [7].

3. Дж. Олівер, вивчаючи організаційно-інформаційну культуру в установах дистанційного навчання в Австралії, Гонконгу та Німеччині стверджувала, що цінності, надані інформацією та ставлення до неї, є показниками «інформаційної культури» в межах організаційних контекстів; ці цінності та ставлення, ймовірно, формуються взаємодією всередині та між різними рівнями організаційної культури – національними, професійними й корпоративними [11].

Вітчизняні науковці тлумачать інформаційну культуру так:

1. Е. Семенюк під інформаційною культурою розуміє інформаційний компонент людської культури загалом, що об'єктивно характеризує рівень усіх здійснюваних у суспільстві інформаційних процесів та наявних інформаційних відносин [2].

2. В. Цимбалюк зазначає, що інформаційна культура – це якісна оцінка за певними критеріями рівня функціонування структурних одиниць суспільства (окремих індивідів, підрозділів, конкретної соціальної системи в цілому як сфери суспільних відносин) щодо скеровування технологічного забезпечення отримання, передавання, зберігання і використання інформації з метою досягнення узгоджених і визначених нормативно в суспільстві цілей, завдань, інтересів, потреб [5].

В. Кравець та В. Кухаренко пропонують широке та вузьке тлумачення поняття: у широкому сенсі «інформаційна культура» – це сукупність принципів і механізмів, що забезпечують взаємодію етнічних та національних культур, їх зв'язок у загальному досвіді людства; у вузькому значенні «інформаційна культура» – це оптимальні способи посилення на інформацію та представлення її споживачеві для вирішення теоретичних та практичних завдань; механізми вдосконалення технічного середовища виробництва, зберігання й передачі інформації; розробка системи навчання, підготовка людини до ефективного використання інформаційних засобів й інформації [9].

Науковці виділяють три рівні інформаційної культури:

1) рівень особи – одна зі складових загальної культури людини, система знань й умінь, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність індивіда щодо оптимального задоволення власних інформаційних потреб з використанням як традиційних джерел інформації, так і новітніх ІКТ;

2) рівень окремих груп і спільнот – характеризує ступінь розвитку конкретних суспільств, націй, народностей, верств, груп за певними ознаками (освітніми, соціальними, професійними тощо) і проявляється в інформаційній поведінці й взаємодії людей;

3) рівень суспільства загалом – характеризує ступінь досконалості соціуму чи певної його частини в усіх можливих видах роботи з інформацією [1].

Інформаційна культура особи є основою і для інформаційної культури груп, спільнот, організацій, і суспільства загалом. Її критеріями можна вважати: вміння особи адекватно формулювати свою потребу в інформації; ефективно здійснювати пошук потрібної інформації в усій сукупності інформаційних ресурсів; переробляти інформацію і створювати якісно нову; вести індивідуальні інформаційно-пошукові системи, а також здатність до інформаційного спілкування і комп'ютерну грамотність. Інформаційна культура особи (і суспільства) повинна забезпечувати можливість безперервної освіти людини і підвищення її відповідальності за прийняті рішення. Інформаційна культура є засобом соціального захисту особи, здатної до самостійного нарощування знань, зміни сфери діяльності, регулювання власної поведінки на основі всебічного аналізу ситуації; вона також є засобом захисту суспільства від непродуманих дій людини, гарантом того, що принципові рішення у будь-якій сфері (соціальній, економічній, технологічній) приймаються лише після глибокого аналізу всієї наявної інформації [3].

Вважаємо, що належний рівень інформаційної культури спічрайтера дає змогу останньому створювати тексти, спроможні повести за собою людство, уникаючи при цьому маніпулятивного впливу. У сучасному суспільстві роль спічрайтера оцінюють дуже високо, бо за текстом, який він створює (особливо у сфері політики), майже завжди постає завищений статус промовця; до такого тексту завжди прикута більша увага, адже слова й ідеї можуть стати подією; до вербальної презентації промови долучаються й інші фахівці, окрім спічрайтера й промовця [4].

К. Х'юз, экс-директор з комунікацій Білого дому, сформулювала сім правил для працівників комунікаційної сфери, зокрема й спічрайтерів:

- *правило перше*: думати як адвокат Америки, не ховаючись від ризиків у спілкуванні з пресою,
- *правило друге*: спиратися на слова офіційних осіб,
- *правило третє*: думти локально, бо ключовою аудиторією є місцева,
- *правило четверте*: спиратися на здоровий глузд, відповідаючи на природні катаклізми та трагедії,
- *правило п'яте*: не робити політики,
- *правило шосте*: уникати сюрпризів,
- *правило сьоме*: шукати допомоги в професійному середовищі [8].

Інформаційна культура спічрайтера проявляється ще на першому етапі: роботи із замовником тексту. Підготовку розпочинають з розпитувань промовця, при цьому з'ясовують не лише основну тему, ключове повідомлення, тональність тексту, бажаний ефект, а й визначають особливості вимови (можливі дефекти артикуляції), словникового складу, темпераменту, іміджу майбутнього оратора, адже слід створити текст, який би гармонійно «вписувався» в образ замовника. Наступний крок – з'ясувати склад аудиторії: її вік, соціальний статус, гендерні характеристики, професійну приналежність, кількість тощо, а також місце проголошення промови (дискусійний клуб, зала театру, мітинг на відкритому повітрі тощо).

Спічрайтер повинен усвідомлювати, що слід відмовитися від свого «я» й думати мовою замовника, не забуваючи й про персональну відповідальність за текст. Якість роботи спічрайтера суттєво визначає ефективність діяльності політика, однак саме політик є автором промови, а спічрайтери допомагають виразити його ідеї саме такими словами, які б знайшли відгук у серцях аудиторії.

Наступний крок – дослідження, яке спрямоване на розробку теми, зокрема слід встановити: ступінь вивчення проблеми чи явища; її / його історичні аспекти; ступінь актуальності, практичної важливості теми; конкретний досвід, пов'язаний з обраною проблематикою; підходи до розуміння проблеми / явища тощо. Інформацію отримують з медіа, інтерв'ю з фахівцями, з попередніх виступів оратора. Останнє джерело є надзвичайно важливим, бо його аналіз дає змогу уникнути розбіжностей, двозначностей, суперечливих думок.

Для полегшення представлення промови замовником усі цифри в тексті записують прописом; найважливіші слова підкреслюють; залишають великі поля, щоб оратор міг доповнити промову своїми зауваженнями; повторюють іменники, уникаючи займенників; використовують прості слова

й прості ствердні речення; не перенавантажують текст підрядними реченнями; уникають двозначностей; підкріплюють аргументи статистичними даними чи іншим ілюстративним матеріалом; апелюють і до розуму, і до почуттів; наповнюють текст зображувально-виразними засобами (в міру і залежно від типу темпераменту оратора).

Успіх промови залежить від її закінчення: слід сформулювати очікуваний результат, визначити бажаний ефект. При цьому доречно завершити риторичним запитанням, закликком, повторенням основної думки, пов'язати висновок зі вступом.

Спічрайтер повинен завжди пам'ятати, що 1) він відображає думку політика / державного діяча з державної, політичної перспективи на конкретну тему; 2) промова має бути переконливою та впізнаваною (а в ідеалі, часто цитованою в позитивному контексті). Спічрайтер формує мовленнєвий імідж оратора, який (імідж) піддається корекції і трансформується з урахуванням потреб і завдань, що стоять перед політиком. Мовлення людини часто порівнюють з почерком, бо воно індивідуальне й неповторне. Мета роботи спічрайтера – зробити мовлення замовника впізнаваним, адже для одного замовника з екстравертними рисами слід написати розлогий яскравий емоційний текст, а для неговірного політика-інтроверта треба вмістити глобальні ідеї у невеликий за обсягом твір.

Дж. Олівер запропонувала методику оцінки інформаційної культури організації [11]. Оскільки організація складається з працівників і саме їхній рівень визначає інформаційну культуру усєї організації, вважаємо, доречно використати деякі критерії й для оцінки інформаційної культури спічрайтера як комунікативного фахівця:

Перший рівень: повага до інформації як доказу (визнання й обізнаність з потребою управляти інформацією для забезпечення підзвітності); повага до інформації як знання (визнання й обізнаність з потребою управляти інформацією для збільшення знань); бажання ділитися інформацією (визнається як норма); довіра до інформації (якому джерелу первинної інформації слід довіряти більше: особам чи тексту).

Другий рівень: навички, знання, досвід у сфері роботи з інформацією (інформаційна й комп'ютерна грамотність, організаційні, ситуативні вимоги до інформації).

Третій рівень: інформаційна архітектура (стосовно роботи спічрайтера – це композиційне оформлення тексту).

Д. Марчанд, В. Кеттінгер і Дж. Роллінс, досліджуючи інформаційну культуру, ідентифікують шість типів інформаційної поведінки [10], які проявляються і в діяльності спічрайтера:

1. Інформаційна єдність: використання інформації на основі об'єктивних принципів, якій можна було б довіряти.
2. Інформаційна формальність: бажання використовувати й довіряти саме офіційним джерелам.
3. Інформаційний контроль: використання інформації для управління і моніторингу діяльності.
4. Інформаційна транспарентність: готовність визнати помилки чи невдачі.
5. Спільне використання інформації: готовність поділитися інформацією з іншими.
6. Проактивність: активне використання нової інформації для привнесення змін і швидкої реакції на події.

Вважаємо, що спічрайтер як комунікативний фахівець повинен володіти такими етичними й професійними навичками:

- аналітичною майстерністю: спроможністю з'ясувати потреби замовника тексту й інтерпретувати їх у ключові повідомлення; володіння знаннями й навичками, необхідними для гарантування достовірності й надійності джерел інформації;
- комунікаційною майстерністю: розвиток і вдосконалення вмінь інтерв'ювання замовника;
- етичною майстерністю: етичний і законний збір даних;
- мережевою майстерністю: не всю потрібну інформацію можна отримати з опублікованих ресурсів, найкращі результати може дати контакт з людьми. Якщо особа не може бути постачальником інформації, то, можливо, може направити до джерела інформації. Мережеві навички повинні добре поєднуватися з навичками етики та комунікації.

Отже, інформаційна культура є невід'ємною характеристикою діяльності спічрайтера. Вона ефективно проявляється у створенні таких текстів, які не лише гармонійно «вписуються» в імідж оратора, а формують подію, потужно впливаючи на розум й емоції аудиторії. Перспективним напрямом подальших досліджень може бути аналіз інформаційної культури спічрайтерів, які пишуть для окремих політичних діячів.

Бібліографічний список:

1. Інформаційна культура. URL: <http://ube.nplu.org/article>
2. Семенюк Е. П. Перспективи розвитку інформаційної культури в Україні // Інформатизація та нові технології. 1993, № 23. С. 11-13.
3. Сотникова Е.А. Информационная культура личности – актуальная проблема российского общества. URL: <http://sasl.at.ua/publ/13-1-0-26>
4. Почепцов Г. Спічрайтер і його робота. URL: http://www.osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/spichrayter_i_yogo_robota/
5. Цимбалюк В. Проблеми формування інституту інформаційної культури в теорії інформаційного права України // Правова інформатика. 2003, № 1. С. 31-36.
6. Choo C. W. Information Management for the Intelligent Organization: the art of scanning the environment. Information Today, Inc., 2002, 325 p.
7. Curry A., Moore C. Assessing information culture: An exploratory model // International Journal of Information Management, 2003, # 23(2), P. 91-110.
8. Hughes K. Ten minutes from normal. New York, 2004.
9. Kravets V.A., Kuharenko V.N. Issues of Shaping the Information Culture. URL: <http://www.ifap.ru/eng/projects/infolit.htm>
10. Marchand D., Kettinger W., Rollins J. Information orientation: the link to business performance. New York : Oxford University Press, 2002. URL: <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199252213.001.0001/acprof-9780199252213>
11. Oliver G. Organizational Culture for Information Managers. Chandos Publishing, 2011. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/book/9781843346500>
12. Virkus S. Information Culture. URL: <http://www.tlu.ee/~sirvir/Information%20and%20Knowledge%20Management/Information%20Culture%20/index.html>
13. What is Information Culture. URL: <https://www.igi-global.com/dictionary/information-culture/50666>

Karpchuk N. P. Speechwriter's Information Culture

Information culture as a combination of values, attitudes, behavior, knowledge and skills that promote the wise use of external information and encourage its widespread and correct use, should be inherent in any communicative specialist. The second half of the twentieth century actualizes and in some way revives the profession of a speechwriter, whose task is to create a text in accordance with all intellectual, emotional, image, contextual, etc. requirements of the customer and prepare the speaker for public interrelations with the audience. The works of domestic and foreign scholars concerning the understanding of the concept of "information culture" are investigated; the levels of information culture have been determined; criteria of information culture of a person are defined.

The article investigates how the information culture of a speechwriter is displayed at all stages of the creation of the text: from interviewing the customer to the final presentation of the speech, because the proper level of the information culture of a speechwriter gives the latter the opportunity to make up the ordered texts capable of leading humanity, or creating an event that will be remembered and discussed for a long time. In an effort to make the speech of the customer recognizable, the speechwriter simultaneously creates / maintains the speech image of the speaker, taking into account verbal, nonverbal, psychological-emotional and situational features of the latter.

The criteria for evaluating the information culture of the speechwriter are proposed, namely, respect to information as evidence and as knowledge; skills, knowledge, experience in the field of work with information; information architecture.

Types of the information behavior (information integrity, information formality, information control, information transparency, information sharing, proactivity) and ethical-professional skills (analytical, communication, ethical and networking skills), which are manifested in the activities of the speechwriter, are defined.

Key words: *information culture, speechwriter, information behavior, public speech.*

УДК 321:159.953(477)+351

**Мацішина І. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова**

РИТОРИКА ПАМ'ЯТНИКІВ ВОЇНАМ-АФГАНЦЯМ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА КОМЕМОРАЦІЇ

Символічна політика впливає на форму національної пам'яті, через яку народ, як уявне нації, стає політичним смислом держави. Але інституційний рівень політики пам'яті у контексті політичного режиму «перевиробляє» ідею народу і створює новий дискурс пам'яті. Яка може вступати в протиріччя і нести руйнівну силу для нації. Репрезентація війни в Афганістані через пам'ятники, як монументальний текст, є прикладом такої політики.

Міста пам'яті є маркерами соціальних груп. Коли їх стає занадто багато, вони перестають бути помітними. Їх не помічають. І разом з ними втрачається й помітність соціальних груп. Тому, що за висловом Я. Ассмана, спогади визначаються займенником «ми». Коли держава монополізує право на пам'ять, відбувається домінування колективної пам'яті над індивідуальною. Формується механізм ідентичності через примус пам'ятати.

Змішування зовсім різних подій в одному монументальному тексті розщеплює значення кожної історичної події, а поєднання двох різних символів народжує третій, який створює знак без смислу. Так символ перетворюється на позначуване без позначувального для епохи, яка пам'ятає історичні події. А для епохи, яка буде отримувати недостатні знання про війну в Афганістані, цей знак знов перетвориться на символ, але вже з іншим наповненням змісту.

Пам'ятник, як код, який несе певне повідомлення, формує ставлення до історії. Як штучний смисл, що створюється завдяки суспільству, пам'ятник відіграє велику роль у формуванні національної пам'яті. Але пам'ятники впливають і на формування колективного несвідомого, оскільки створюють певні архетипи у суспільстві. Завдяки ним короткострокова пам'ять суспільства перетворюється на довгострокову. Вони впливають на формування почуття національного єднання, гідності, самоповаги. Але, разом з цим, вони можуть формувати і національну травму, яка загрожує перетворитися на революційний настрій. Виступаючи маркером, який впливає на характеристики «своїх» та «чужих», пам'ятник здатен як об'єднувати, так і роз'єднувати суспільство.

Ключові слова: *війна в Афганістані, воїни-афганці, монументальний текст, пам'ятники, політика пам'яті.*

Афганська війна залишає значний слід у формуванні національної пам'яті українського суспільства. Вона не тільки перетворилася на всебічне встановлення пам'ятників по всій Україні. Сьогодні вона створює нові дискурси як у публічному просторі, так і в ідеологічних наративах. Меморіальна культура дозволяє дослідити учасників формування національної пам'яті. За допомогою символічної політики можна побачити вплив символів на структуру суспільства, виявити їхню різноманітність та неоднозначність ставлення самого суспільства до символів, що відкриває новий вектор дослідження політичних процесів. Як українська влада ставиться до формування реєстрів пам'яті. Хто відповідає за впровадження політики пам'яті в Україні. Які наслідки символічної політики спостерігаються сьогодні. Пошук відповідей на ці питання базується на аналізі нормативно-правових актів; контент-аналізу репрезентації війни в Афганістані на прикладі пам'ятників в Україні. Вже сьогодні праці вітчизняних вчених І. Булкіної, О. Гриценка, Ю. Зерній надають розуміння заміщування «міст пам'яті» одними символами на інші за допомогою політичних процесів, які відбуваються в країні. Дослідження феномену формування національної пам'яті Я. Ассманова, Р. Козеллека, М. Хальббакса дозволяють дослідити не тільки інституціональний рівень впливу на формування смислів, але й зворотну реакцію населення на таку політику. Використання пам'ятників у політичній боротьбі як ідеологічна технологія, не виключає і роль громадського суспільства у формуванні політики пам'яті.

Тема війни в Афганістані займає важливе місце в українській історії. Завдяки масовим заходам, які щороку висвітлюються у ЗМІ, мистецьким проектам, великої кількості літератури та проектам

у теле- та кіноіндустрії, а також активній діяльності громадських організацій воїнів-ветеранів, покоління сучасної України знає про цю війну. Головним предметом дослідження є пам'ятники, які було встановлено на території України воїнам-афганцям. Аналіз технології конструювання історичної пам'яті на прикладі війни в Афганістані за допомогою монументального тексту допоможе спрогнозувати не тільки саму зміну «міст пам'яті» (вислів П'єра Нори), але й загрози для українського суспільства у зміні смислів, які вже сьогодні підстерігають націю.

Відомо, що грудні 1978 року афганський уряд підписав угоду з Радянським Союзом про взаємне співробітництво та дружбу. Це передбачало, зокрема, і надання військової допомоги, що потім використовувалося як виправдання втручання у внутрішню політику Афганістану з боку влади Радянського Союзу. Участь солдат радянської армії проводилася на території іноземної держави. Вже з травня 1988 року, згідно з Женевськими угодами, радянські війська почали залишати Афганістан, а 15 лютого 1989 р. процес виведення військ було закінчено. Загальна кількість загиблих становить 14500 людей. Бюджет СРСР втратив 800 мільйонів доларів. Через радянсько-афганську війну пройшло понад 160 000 українців. З них 2378 загинули, в тому числі 60 вважаються зниклими без вісті або тими, що потрапили в полон. Поранення отримали понад 8000 українців, з них 4687 повернулися додому інвалідами.

Захист радянського режиму від критики присутності своїх військ на території Афганістану позначався на суворій цензурі у середині країни, що й сьогодні має своє продовження у кулуарах української влади. Як пише німецький дослідник Ян Берендс «більшість Афганістану за межами Кабула може трактуватися як *Gewaltraum*, насильницький простір, в якому соціальна поведінка відрізнялася не тільки від цивільного життя в СРСР, але і від рутини у радянських військах» [20, с.719]. Щоб протидіяти дискредитації радянської армії і не допустити громадське обурення, радянська влада порівнювала війну в Афганістані «з ізраїльською окупацією Лівану і війною Великобританії з Аргентиною, які радянське керівництво характеризувало як "імперіалістичні війни"» [19, с.417]. Польська дослідниця Ганна Кадикало пише, що «згідно з офіційною версією, представленою на телебаченні та в газетах на підставі офіційних звітів Кремля, солдати виконували "інтернаціоналістську місію" в Афганістані без участі в бойових діях» [22, с.54]. І участь у війні в Афганістані поступово перетворювалася на репрезентацію гуманітарної допомоги союзному афганському народові.

Виступ академіка А. Сахарова на I З'їзді народних депутатів у 1989 р. з критикою присутності радянської армії в Афганістані, вплинув на зміну інформаційного вектору висвітлення війни, що перетворило образ захисників на образ ворогів. В умовах політичної дестабілізації СРСР, падіння економічного розвитку та всебічна імперська криза, воїни-інтернаціоналісти виявилися одними з головних об'єктів критики. У дослідженні образу ворога у чеченських війнах Олексій Левінсон зазначає: «Радянська армія після відходу з Афганістану була обтяжена "афганським синдромом", який можна вважати складною реакцією суспільства (і військових як його частини) на "велику і непереможну війну"» [9, с.295].

Характерною ознакою політики пам'яті про Афганську війну є те, що саме воїни-афганці виявилися головними ініціаторами та виконавцями такої політики. Ще за кілька років до офіційного виведення радянських військ з території Афганістану, у 1987 р. у Чернігові створюється міський клуб ветеранів Афганістану, з якого починається історія розвитку всеукраїнської спілки ветеранів Афганістану (УСВА). Головним завданням Спілки є боротьба за покращення умов життя ветеранів, вшанування пам'яті полеглих воїнів, військово-патріотичне виховання молоді, створення клубів з військово-патріотичним та спортивним профілем. А у 1989 р. з'являються перші пам'ятники загиблим воїнам-інтернаціоналістам у Дніпрі та Черкаській області.

В частині 1. Постанови Кабінету міністрів України №1181 говориться про те, що «...рішення про спорудження (створення) пам'ятників і монументів державного значення приймаються Кабінетом Міністрів України, а місцевого – місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування; замовниками спорудження (створення) пам'ятників і монументів можуть бути центральні і місцеві органи виконавчої влади, підприємства, установи, організації та об'єднання громадян» [12]. У цій Постанові також чітко прописані фінансові витрати на спорудження пам'ятників, які здійснюються як за рахунок державних коштів, «або місцевого бюджету та інших джерел».

Саме УСВА виступає ініціатором встановлення пам'ятників загиблим воїнам-афганцям в Україні. Наприклад, у Частині 4. Постанови Кабінету міністрів України від 2 квітня 1993 р. № 238 говориться: «Підтримати пропозицію Української Спілки ветеранів Афганістану про спорудження

у м. Києві пам'ятного знака загиблим у війні в Афганістані» [11].

Польська дослідниця сучасних просторів пам'яті Джоанна Кабронська, пише, що соціальні відносини, які включають моделі поведінки, ритуали, процеси, інститути більш стабільні, коли вони отримують матеріальну форму. І коли все це зберігається у формі архітектурного об'єкта, такі моделі поведінки можуть тривати набагато довше [21]. Але пам'ятник, як найзвичайніший спосіб пам'яті, сьогодні перестав відповідати сучасним очікуванням. Сьогодні їх так багато, що їх просто не помічають. За період правління Л. Кучми майже по всій Україні було встановлено нові пам'ятники загиблим воїнам в Афганістані. Така форма пам'яті мала б свідчити про організаційний характер створення групової ідентичності. Але недостатнє знання про цю війну, тотальне зведення нових пам'ятників і уникання владою коментувати події 1979 – 1989 рр. призвели до того, що самі монументальні символи почали створювати власний текст. Наприклад, у листопаді 1998 р. вийшло Розпорядження Президента України №549/98 «Про відзначення 10-ї річниці з дня виведення військ колишнього Союзу РСР з Афганістану». На відміну від інших розпоряджень, де надавалася оцінка історичним подіям, у цьому документі мова йде лише про створення оргкомітету, який мав би у двотижневий строк скласти план заходів [13]. Олександр Гриценко, український дослідник політики пам'яті президентів України, аналізуючи частоту вживання ключових словосполучень оціночного характеру у документах Л. Кучми пише: «Помітною є обережність і продуманість даних в указах оцінок, з переваженням нейтрального "історичного значення" та з використанням іще нейтральніших виразів на кшталт "значення в історії" (щодо Переяславської Ради) і навіть з униканням оцінок (щодо депортації з Криму в 1944 році, щодо Кримської війни та виведення радянських військ з Афганістану)» [3, с.65].

Відомо, що 15 лютого, завдяки Указу Президента України Л. Кучми (№180/2004), стає днем «вшанування учасників бойових дій на території інших держав» [17]. Але сама тема війни в Афганістані є не до кінця розкритою. В першу чергу, для українського суспільства. З одного боку, вся країна має встановлені пам'ятники загиблим бійцям. З іншого боку, розуміння необхідності присутності українських солдат у військових подіях на території іншої країни так і не отримало офіційної думки з боку влади. Як свідчення, до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, які мають національне та місцеве значення, пам'ятники воїнам-афганцям так і не занесені.

Тому вже сьогодні відбувається об'єднання зовсім різних наративів в Україні, які поєднують події війни в Афганістані, вибух на Чорнобильській АЕС та війну на Сході України. Наприклад, в Кіровоградській області, у м. Олександрії, планують встановити пам'ятники загиблим АТОвцям та ліквідаторам аварії на ЧАЕС поряд з пам'ятником воїнам-інтернаціоналістам. Як написано на офіційному сайті цього міста: «у лівій частині площі Героїв Чорнобиля в Олександрії, де сьогодні знаходиться пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам, враховуючи клопотання громадських організацій, планують встановити пам'ятники ліквідаторам аварії на ЧАЕС та загиблим в АТО захисникам України» [10]. А ще раніше, у Полтавській та Одеській областях вже встановили нові єдині пам'ятники ліквідаторам аварії на ЧАЕС та воїнам-інтернаціоналістам [8; 5].

Створення пам'ятників загиблим воїнам-афганцям в період незалежності країни відбувалося паралельно з увічненням героїв ліквідаторів на ЧАЕС. Багато пам'ятних знаків присвячено цим двом подіям на одному монументі. А це означає, що політика пам'яті в Україні здебільшого відбувалася за радянськими ідеологічними канонами. І навіть ініціатива встановлення пам'ятників від місцевих та громадських організацій не може сховати присутність командно-адміністративного підходу. «Творцем нових "місць пам'яті" став, мабуть, той, хто лише й міг це зробити в маленькому місті – майстер гранітних надгробків. Звідси – й стиль пам'ятних знаків "героям та ліквідаторам" та "воїнам-інтернаціоналістам", що його можна охарактеризувати як "наївний монументалізм"» [3, с. 285-286].

Сьогодні ми є свідками встановлення ідея спадкоємності від воїнів, що загинули в роки Другої світової війни через військовослужбовців, які загинули під час виконання військового обов'язку в Афганській війні та ліквідаторів ЧАЕС до загиблих героїв АТО. Такий узагальнений образ героїки встановлює рівний статус полеглих в різні часи і за різними обставинами героїв. В Україні сьогодні відбувається битва за пам'ять. І не тільки за ті події, які сьогодні стають вже історією завтра. А вже і за розуміння тих подій, які відбулися багато років тому. Пам'ять нації створює соціальний порядок, тому і стійкість нації залежить від встановленої логіки пам'яті. Якщо вона розривається, порушуються питання, які довгі часи замовчувалися і це призводить до коливань у суспільстві, які призводять до нестабільності. Коли вони співпадають з політичною та економічною кризою, відбуваються трансформаційні процеси.

Вже сьогодні створюються громадські організації ветеранів Афганістану та учасників АТО [2].

Безумовно, що спільна діяльність ветеранських організацій має на меті фінансову, психологічну, соціальну допомогу учасникам бойових дій. І механізм отримання фінансів для самої громадської організації більш простіший, ніж якби вона мала окремі юридичні статуси. Але сама форма назви, як і встановлення спільних пам'ятників, перекидає історичну місію воїнів. І є загроза формування у майбутнього покоління розуміння воїнів АТО як солдат, які воювали на території іншої країни. Що спотворює історію воєнних подій на Сході країни та стає ще одним механізмом гібридної війни.

Інститут історії України НАН України пропонує замінити статус «воїнів-інтернаціоналістів» на статус «воїнів-афганців», оскільки в усталеному вжитку міститься прихована небезпека, в першу чергу, для самої України. Саме так російська пропаганда називає російських найманців на Донбасі, які приймали активну участь у війні на Сході країни. Наприклад, у 2015 р. у відеосюжеті на сайті «Суть времени – ДНР» вже на перших секундах ведучий говорить: «Донецьк. Київський проспект. Сьогодні тут відбудеться закладка пам'ятного знаку в пам'ять загибелі воїнів-інтернаціоналістів, які загинули у боях за Донецький аеропорт 26 травня 2014 року» [15]. Едуард Логінов, голова регіональної громадської організації ветеранів та інвалідів локальних воєн і військових конфліктів м. Сургут, Ханті-Мансійського автономного округу, в інтерв'ю говорить, що у Донецьку загинуло 2 добровольця з м. Югри. Ще один приклад: у липні 2017 р. у м. Алчевськ, в Луганській області, було встановлено пам'ятник «воїнам-інтернаціоналістам». На інформаційному сайті «Исток» говориться, що «з ініціативою встановити пам'ятник в меморіальному сквері виступили активісти міської організації ветеранів Афганістану, вони виконали підготовчу роботу по установці монумента, який являє собою бойову машину піхоти. Ця броньована техніка – трофей, добутий під час Чорнухинсько-Дебальцевської операції в 2015 році, вона була передана воїнам-інтернаціоналістам Алчевська, багато з яких з перших днів війни на Донбасі встали на захист Батьківщини» [7]. Ідеологічне кліше «воїн-інтернаціоналіст» підмінює поняття агресора, в першу чергу, для українського суспільства.

У своєму виступі на VII Конференції УСВА голова Спілки С. В. Червонописький зазначив, що на 2014 рік «в Україні відкрито 457 пам'ятників, 1274 меморіальні дошки... У Житомирській, Запорізькій, Луганській, Одеській, Полтавській, Херсонській, Черкаській та Чернігівській областях вже у кожному районному центрі встановлений свій "афганський" меморіал» [18]. Колективна пам'ять може полегшити біль втрати, тому вона залежить не тільки від політики держави, але й від суспільства в цілому. Формується відповідальність перед тими, хто загинув. І тут діяльність Спілки ветеранів заслуговує на повагу. Але не можна погодитися з Наталією Даниловою, яка пише, що «меморіалізація загиблих в ієрархії цілей і завдань громадських організацій воїнів-афганців набуває більшої значущості, ніж діяльність із захисту громадянських прав учасників війни... Висока значимість сакралізації загиблих не тільки не видається дивною, але і закономірна в ситуації невизначеної оцінки війни, а також обмежених політичних можливостей для захисту інтересів групи» [4].

Відповідальність за конструювання політики пам'яті несе не тільки влада. Оскільки замовниками спорудження пам'ятників можуть бути і місцеві органи виконавчої влади, а також і об'єднання громадян, то і українська громада в цілому несе відповідальність за цільову, естетичну та патріотичну спрямованість встановленої монументальної споруди. Також обов'язково необхідно розуміти територіальну близькість між пам'ятниками, як символічне поле, де відбувається домінування одних символів над іншими. Ця некоректність випрацьовує в українській спільноті так би мовити «вимушений патріотизм». Аналізуючи пам'ятники Звенигородки, що на Черкащині, Олександр Гриценко вказує на сусідство «Афганського монумента» поряд з пам'ятниками Корсунь-Шевченківській битві. «Згадана близькість повинна була допомогти залученню "афганського" монумента до щорічних травневих церемоніалів покладання квітів до могили загиблих воїнів та до інших військових меморіалів міста. Справді, принісши вінки до пам'ятника переможним танкістам, як же не покласти квіти ще й до "афганського" хреста?» [3, с.118].

Використання владного режиму своєї монополії на пам'ять на рівні нав'язування чи замовчування є маркером загрози для суспільства. І саме від діяльності громадських інституцій залежить політика врівноваження політичного режиму в культурному вимірі. Минуле завжди використовувалося як зброя в ідеологічних протистояннях. Але його вплив можна зробити менш болючим для нації, коли це минуле буде проговорюватися інституціями влади. Коли будуть створюватися майданчики для дискусій для представників всіх соціальних груп, які мають відношення до конфлікту, національна ідентичність буде мати більш конкретні ознаки. А це позначає, що і місця пам'яті будуть мати свої чіткі ознаки без змішування символів різних історичних подій.

Бібліографічний список:

1. Булкина И. Гости из прошлого: новые украинские исследования «политики памяти». Гефтер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gefter.ru/archive/23782>
2. ГО «Спілка ветеранів Афганістану (воїнів інтернаціоналістів) та учасників АТО» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bezbroni.net/organization/go-spilka-veteraniv-afganistanu-voiniv-internationalistiv-ta-ucasnikiv-ato>
3. Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підгрунття, послання, реалізація, результати. – К.: «К.І.С.», 2017. – 1136 с.
4. Данилова Н. Мемориальная версия Афганской войны (1979 – 1989 годы) / Наталья Данилова // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3 (40-41) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/dan17-pr.html>
5. Думская. Под Одессой открыли памятник воинам-интернационалистам и ликвидаторам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dumskaya.net/news/pamyatnik_072047/
6. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №. 3. – С. 41 – 51.
7. Исток. Информационное агентство. Памятник воинам-интернационалистам открыли в Алчевске [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://miaistok.su/pamyatnik-voinam-internatsionalistam-otkryli-v-alchevske/>
8. Новини Полтавщини. На Миргородщині відкрили пам'ятний знак ліквідаторам аварії на ЧАЕС та воїнам-інтернаціоналістам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://np.pl.ua/2016/04/u-seli-klyushnykivka-vidkryly-pamyatnyj-znak-likvidatoram-avariji-na-chornobylskij-aes-ta-vojinam-internatsionalistam/>
9. Образ врага / сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. – М.: ОГИ, О-23 2005. – 334 с.
10. Олександрійська міська рада. Офіційний сайт. Продовжується облаштування площі перед міською радою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://olexrada.gov.ua/news/prodovzhuyetsya-oblashtuvannya-ploshhi-pered-miskoju-radoyu.html>
11. Постанова Кабінету міністрів України від 2 квітня 1993 р. №238. Про сприяння діяльності Української Спілки ветеранів Афганістану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/238-93-n>
12. Постанова Кабінету міністрів України від 8 вересня 2004 р. №1181. Деякі питання спорудження (створення) пам'ятників і монументів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1181-2004-n>
13. Розпорядження Президента України. Про відзначення 10-ї річниці з дня виведення військ колишнього Союзу РСР з Афганістану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/549/98-pp>
14. Сенявский А. С., Сенявская Е. С. Историческая имагология и проблема формирования «образа врага» (на материалах российской истории XX в.) // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. – 2006. – №. 2 (6). – С. 54 – 72.
15. Суть времени. Закладка памятника воинам-интернационалистам в Донецке. ТВ СВ-ДНР. Выпуск 406 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eot.su/node/18527>
16. Указ Президента України. Про утворення Комітету ветеранів війни в афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/74/92>
17. Указ Президента України. Про День вшанування учасників бойових дій на території інших держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/180/2004>
18. Українська Спілка ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів). Конференція української спілки ветеранів Афганістану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.usva.org.ua/mambo3/index.php?option=com_content&task=view&id=5429
19. Юрчак, А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское по коление / Алексей Юрчак; предисл. А. Беляева; пер. с англ. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 664 с.
20. Behrends J. C. «Some call us heroes, others call us killers». Experiencing violent spaces: Soviet soldiers in the Afghan War // Nationalities Papers. – 2015. – Т. 43. – №. 5. – С. 719-734.
21. Kabrońska J. Contemporary Spaces of Memory-Towards Transdisciplinarity in Architecture // IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. – IOP Publishing, 2017. – Т. 245. – №. 4. – С. 042034.
22. Kadykało A., Behrends J. C. The Afghan War (1979-1989) in the Cultural Memory of the Russians // Cultural Analysis. – 2015. – Т. 14. – P. 48 – 85.

Matsyshyna I. V. A rhetoric of monuments to soldiers-Afghans in Ukraine: the problem of commemoration

Symbolic politics affects on the form of national memory, through that people, as imaginary to nation, become political sense of the state. But the institutional level of politics of memory in the context of the political mode "over-produces" the idea of people and creates new discourse of memory. What can enter

into contradictions and carry a destructive force for nation. The representation of war in Afghanistan through monuments, as monumental text, is the example of such a policy.

Memory places are the markers of social groups. When they become too much, they cease to be appreciable. They are overlooked. And together with them as well the appreciability of social groups gets lost. Because, according to J. Assman, memories are defined by the pronoun "we". When the state monopolizes right by heart, domination of collective memory above individual takes place. The mechanism of identity is formed through compulsion to remember.

Mixing of entirely different events in one monumental text is split by the value of each historical event, and combination of two different symbols gives birth to the third. So character is created without sense. And symbol transforms to denoted without designating for the age which still remembers historical events.

Monument, as the code which bears determined message, forms attitude to the history. As artificial sense that it is created due to society, the monument plays a big role in formation of national memory. But the monuments influence and to formation of party unconscious, as they create determined archetypes in the society. Due to them short-term society memory transforms to long-term.

They influence formation of feeling of national unity, advantage, self-esteem. But, together with that, they can form and national injury, threaten to turn to revolutionary mood. Acting by the marker which influences specifications of "one's" and "strange", the monument is capable both to unite, and to separate society.

Key words: *war in Afghanistan, Warriors-Afghan, monumental text, monuments, politics of memory.*

УДК 32.019.51

Смокова Г. І., Донецький національний університет імені Василя Стуса

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПУБЛІЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ У КІБЕРПРОСТОРИ: ДОСВІД УКРАЇНИ

У статті розглянуті особливості соціалізації молодого покоління у віртуальному просторі, які знайшли своє відображення у понятті “кіберсоціалізація”, що виявляє специфічний вплив на світогляд індивідів. По-перше, це формування певної сукупності ціннісних орієнтацій, які трансформують модель поведінки взагалі. По-друге – сприйняття реальності через віртуальність, як наслідок. В ході роботи підкреслюється вагоме значення аксіологічного чинника у процесі загальної соціалізації молоді, вплив якого посилюється надмірним використанням Інтернету та соціальних мереж. Завдяки поширенню феномену віртуальності у реальному бутті й переоцінки цінностей, у світогляді сучасної молоді генерачії, ми можемо спостерігати відкат до матеріалізму, що не є сприятливим для становлення демократії та процесу європейської інтеграції. Значна увага приділяється з'ясуванню ролі й функцій класичних інститутів соціалізації в умовах перехідного періоду, де акцент робиться саме на інституті освіти, за часи перебування в якому відбувається комплексне становлення особистості. Але через розширення інструментів комунікації, сьогоднішня молодь проводить більшу частину дозвілля не на навчальних заходах, не у родинному або дружньому колі, а надає перевагу віртуальному простору, який поглинає й заповнює життєвий простір суспільства. Саме тому, у нашому дослідженні виводиться та обґрунтовується ще одна наукова категорія – “публічна цінність”, яка наділяється авторським визначенням. Підкреслюється, також, особливість сучасного покоління “У” згідно із теоріями відомих американських дослідників, що дає змогу говорити про початок ціннісного зсуву в українському суспільстві в бік постматеріалізму. Проте відзначається, що суттєвий вплив віртуального простору (особливо соціальні мережі), робить молодь щоденним споживачем різноманітного контенту, серед якого домінуючими є матеріальні цінності. Таким чином, саме кіберпростір є сукупністю “публічних цінностей”, які стають одним із провідних інструментів соціалізації поряд із класичними інститутами.

Ключові слова: *соціалізація, молодь, віртуальний простір, цінності, публічні цінності, інститути соціалізації.*

Протягом останнього десятиріччя в Україні відбувається активний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, який розширює соціалізаційний простір молодого покоління та змінює значення традиційних інститутів соціалізації. Сьогодні ми спостерігаємо новий етап становлення українського суспільства через появу та набуття провідного значення віртуального простору – Інтернету, який є впливовим інструментом формування ціннісної складової молоді. Такий процес становлення особистості за допомогою віртуального простору багатьма вченими трактується як “кіберсоціалізація”, тобто засвоєння індивідом тих цінностей, які пропагандують соціальні мережі, зокрема. Підкреслимо, що період незалежної України заклав поступову трансформацію ціннісних орієнтацій нової генерачії до постматеріалізму. Зауважимо, що таке стрімке захоплення віртуальним простором створює загрозу регресу до матеріальних цінностей знову. Саме в цьому вбачається актуальність нашого дослідження.

Відзначимо, що основним ядром суспільного розвитку є молодь, яка швидше за інші вікові категорії, поглинає та аналізує отриману інформацію. Отже, вона вважається потенційно вразливою й сприятливою до смислових змін у кіберпросторі, що неодмінно знаходить своє відображення у моделях поведінки та способі життя.

Слід наголосити, що специфіка соціалізації молоді у віртуальному просторі залишається недостатньо вивченою сьогодні через те, що ця проблематика є міждисциплінарною та привертає увагу науковців із різних сфер, зокрема й політології. Психологія вивчає особливості мінливості поведінки молоді під впливом віртуальності. Філософські науки зосереджуються на процесі мислення й аксіологічних чинниках буття. Соціологія поряд із культурологією обґрунтовують специфіку залучення молоді у кіберсвіт.

Стан наукової розробки. Серед видатних зарубіжних дослідників, які аналізували процеси соціалізації в віртуальному просторі, варто виокремити праці японського соціолога й футуролога Й. Масуда, який вперше вжив термін «інформаційне суспільство». Вчений М. Кастельс, який розширив цю концепцію у своїх доробках та передбачив появу «мережевого типу людини» у зв'язку із розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. Е. Тоффлер, у свою чергу, досить цікаво проаналізував феномен «кліпової культури» у свідомості молоді, яка викликана безліччю образів й імітацій дійсності. Відомі соціальні конструктивісти П. Бергер та Т. Лукман приділили значну увагу процесу соціалізації особистості у штучно створеній дійсності, що стала прообразом віртуального простору. Українські доробки представлені у поглядах О. Горошко, О. Кислової, С. Романенка, А. Чистякова, С. Данилова та інших, які зосереджувалися на вивченні впливу соціальних мереж на поведінку й становлення світогляду сучасної молоді.

Мета статті – дослідити особливості впливу віртуального простору на процес соціалізації молоді та формування її ціннісних орієнтацій, а також, акцентувати увагу на понятті «кіберсоціалізація».

Об'єкт дослідження – особливості впливу віртуального простору на процес соціалізації та формування ціннісних орієнтацій молодого покоління.

Предмет дослідження – інститут соціалізації та формування ціннісних орієнтацій молоді.

Виклад основного матеріалу. Термін «соціалізація» у політології трактується як інтеграція індивіда у суспільство шляхом засвоєння існуючих норм, моделей поведінки, цінностей, які згодом формують його політичні уподобання. Цей процес відбувається протягом усього життя та розподіляється на два етапи первинна (починається з дитинства, де головними інститутами виступають сім'я й заклади освіти) та вторинна (з моменту входження у трудові відносини та взаємодія з іншими соціально-політичними інститутами, які «шліфують» світогляд особистості). [9, с. 417]. Розглянемо механізми й специфіку процесу соціалізації більш детально.

На думку видатних соціальних конструктивістів П. Бергера та Т. Лукмана процес соціалізації містить у собі ті елементи, за допомогою яких корегується людська поведінка [1, с.240]. Як відомо, первинна соціалізація відбувається за допомогою батьків, які визначаючи місце дитини у родині очікують на певні реакції та модель поведінки. Таким чином, малеча конструє власне «Я» через уявлення й установки своїх батьків по відношенню до нього. Важливим моментом первинної соціалізації дослідники вважали ототожнення в світогляді «свого» й «чужого» згідно із тими нормам й цінностями, які заклала в процесі виховання сім'я. Виходячи із принципів конструктивізму, те бачення світу, що було закладено у ході первинної соціалізації, залишається незмінним за часи вторинної. Тобто, як ми бачимо, інститут сім'ї має домінуючий статус у процесі формування особистості в період дитинства й ранньої юності.

Проте, варто підкреслити, що вторинна соціалізація, на думку вчених, визначається як «набуття специфічно-рольового знання», тобто інтерналізацію (процес засвоєння зовнішніх правил, які стають внутрішніми регуляторами поведінки особистості) та інституціоналізацію об'єктивного світу. В цьому контексті, становлення гендерних ролей й комунікацію із однолітками логічно віднести до первинної соціалізації (бо це найчастіше відбувається у родинному колі), а ось до вторинної соціалізації можна зарахувати будь-які контакти з оточуючими, соціальними, політичними та іншими інститутами вже поза межею й контролю батьків. Нові інститути (школа, ВНЗ тощо) формують у дитини інші норми, принципи й цінності, які допомагають йому інтегруватися у суспільство. П. Бергер та Т. Лукман наголошують, що етап вторинної соціалізації починаються із моменту, коли дитина пішла до школи. Саме цей соціальний інститут вводить у дитячий світогляд інші незнайомі, але не менш впливові агенти соціалізації, що притаманні вторинному етапу формування особистості [1, с.245].

Вступ до університету та подальший процес навчання, на думку П. Бурдье та Ж-К. Пасрона закріплює та засвоює вже сформовану систему уявлень та «відшліфовує» особистість як частину суспільства. Дослідники акцентували увагу на тому, що інститут освіти не стільки дає спеціалізацію або професію, скільки виховує духовно, маскуючи ти самим процес соціалізації та його зміст. Виходячи з цього, можна констатувати про стійкій зв'язок між морально зрілою особистістю, готовою до самостійного прийняття рішень, відповідальності за власну поведінку та сукупністю цінностей, що були закладені в студентські роки. Таким чином, узагальнюючи, можна сказати, що сім'я та школа вирощує індивіда з певними базисними уявленнями про світ, а університет (або подібні ВНЗ) надає йому грані та обрамляє немов дорогоцінне каміння [2, с. 199-200].

Однією із ключових проблем соціалізації загалом є узгодження тих цінностей, що засвоєні в процесі стикання із різноманітними інститутами, та нормами й цінностями, які були закладені

родиною у дитинстві. У якості вдалого прикладу можна провести паралель між духовними цінностями, які закладають інститути сім'ї й освіти та очікуванням провідних компаній-роботодавців. Провідні структури зацікавлені в наявності високих моральних якостей (як толерантність, повага й шана, наполегливість, цілеспрямованість, що є синонімами самореалізації й успіху) у потенційного співробітника, але вони не співвідносяться із тією штучно створеною реальністю, яку ми щоденно бачимо з екранів гаджетів, телевізорів та інших інформаційно-комунікаційних засобів.

На нашу думку, в такому випадку, доречно відмітити, що сьогодні соціалізація особистості відбувається через розширення інструментів комунікації, які стають потужним агентом вторинної соціалізації, як наслідок. До подібних можемо віднести Інтернет та віртуальний простір загалом, який впливає на масову свідомість й на ціннісні орієнтації. Особливо вразливою до швидкоплинних трансформацій способу життя є молодь, що у процесі свого становлення відтворює отримані знання й досвід на поведінковому рівні, головним чинником якого вважаються саме ціннісні уподобання.

Відомий вчений В. Лісовський влучно зазначив, що сучасне молоде покоління перебуває у двічі екстремальних умовах соціалізації, аніж попередні генерації: соціально-економічні зміни супроводжуються ціннісною кризою, тобто відсутністю чіткого бачення майбутнього. Коли наші батьки й діди мали статичну ієрархію становлення і розвитку, яка була закріплена на державному рівні й відпрацьована на багатьох поколіннях, що доводили ефективність існуючих у ті часи інститутів соціалізації. То молодь ХХІ ст., поглинаючи безліч несуміжних між собою життєвих орієнтацій з різних джерел, повинна сама вирішувати, що для неї має більшого значення – матеріальне чи духовне зростання, освіта, яка допомагає адаптуватися до сьогодення чи повне заперечення традицій й свобода вибору та дій[4].

Отже, з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій та появою феномену віртуальності, можна стверджувати, що вивчення особливостей соціалізації молоді набуває нової актуальності. Віртуальний простір сьогодні потрохи відсуває на друге місце такі класичні інститути соціалізації як сім'я, оточення та заклади освіти через популярність, легкодоступність та всеосяжний вплив саме на ціннісні орієнтації, які інтенсивно формуються в дитинстві, юнацтві та молодості (тобто, це повний перший та частково другий етап соціалізації). Бо, ті ж самі члени родини, або коло друзів також стають користувачами та несвідомими споживачами цінностей віртуального простору. Таким чином, маємо безперервне коло впливу та взаємодії віртуальності на масову свідомість. Крім того, сучасне молоде покоління щоденно стикається з великим обсягом найрізноманітнішої інформації, яка має як агресивний, так й пропагандистський характер, що є ще одним доказом прямого впливу на ціннісні орієнтації та поведінку індивідів[5].

З цього приводу дуже влучно висловився науковець С. Данилов, який наголосив, що соціалізацію у віртуальному просторі потрібно розглядати як інтеграцію індивіда у кіберпростір та засвоєння певних моделей поведінки, способу життя й цінностей, по-перше. По-друге, як соціалізацію у реальному світі через віртуальність [3]. Тобто, ми маємо справу із новим, маловивченим процесом кіберсоціалізації, який буде детально розглянуто у нашій роботі.

Кіберсоціалізація особистості – це процес засвоєння домінуючих у віртуальному просторі норм, принципів та цінностей, які конструюють специфічний й відмінний від усталеного способу життя світогляд особистості. Така тенденція до деформації світосприйняття через віртуальне стосується більшою мірою молодого покоління віком від раннього дитинства (тобто, починаючи із першого контакту в мережі Інтернет) та до 35 років. Обраний вікова група пояснюється активною діяльністю через набуття освіти, самореалізацію й трудові відносини, які змушують особистість стрімко змінюватися аби адаптуватися до сучасності. Також, представлена вікова категорія затверджена Стратегією розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 р. Проте, цей документ містить пропозиції щодо зменшення вікових меж молоді з 35 до 28 років, що на наш погляд є не дуже доречним, бо приналежність до молодого покоління більше визначається світоглядом та ціннісними орієнтаціями[6]. Враховуючи, що ціннісний чинник є головним структурним елементом в процесі соціалізації, приділимо йому особливу увагу. Відзначимо, що при дослідженні впливу цінностей на процес соціалізації у контексті віртуального простору, доречно говорити саме про феномен публічних цінностей, автором якого вважається професор Гарвардського університету Марк Мур [11]. Але він розглядав публічну цінність як:

Надання політичними й соціальними інститутами якісних послуг населенню;

Досягнення очікуваних результатів (боротьба із бідністю, корупцією, покращення рівня життя загалом);

Підвищення рівня довіри й підтримки до діючої влади.

Таким чином, ми бачимо послідовну стратегію, яка є показником ефективної діяльності владних структур в цілому. Чим більше вони приділяють увагу сталому розвитку соціальним й політичним інститутам, тим більш успішно й гармонічно відбувається процес соціалізації особистості. Тим більше рівень підтримки політичного режиму, як наслідок. В контексті нашого дослідження, зупинимося детально на особливостях етапу вторинної соціалізації сучасного молодого покоління з урахуванням віртуального простору та проаналізуємо її через категорію «публічна цінність», згідно із власним визначенням.

На нашу думку, публічна цінність – це ті ключові життєві орієнтири, норми, ідеали та лайфстайл, які повинні формувати заклади освіти, враховуючи те, що вони є провідним інститутом вторинної соціалізації. Підкреслимо, що Україна за останніми даними Freedom House відноситься до країн перехідного типу, внаслідок чого, безліч інститутів лише починають процес створення, оновлення й становлення [12]. До них можемо віднести й інститут освіти, який сьогодні переживає часи повного реформування та значного браку фінансування з коштів державного бюджету, що необхідні для його ефективної діяльності й соціалізації молоді. Саме в такій ситуації зростає роль інших агентів соціалізації, до яких ми відносимо віртуальний простір і де варто виділити вплив Інтернету та соціальних мереж. Будучи активним користувачем останнього, сучасна молодь намагається копіювати той спосіб життя, ті звички й цінності, що бачить у стрічках новин соціальних мереж, на сторінках популярних селебрітіз тощо. Отже, частково погоджуючись із дефініцією М. Мура, зауважимо, що коректуючи зміст новинних стрічок та наповнюючи ті ж самі соціальні мережі якісним контентом, влада може як повернути до себе довіру, так й втратити її. Спираючись на матеріали всеукраїнського дослідження, проведеного Інститутом Горшеніна у 2013 р. серед молоді 18-21 років простежується чітка залежність та проведення майже $\frac{3}{4}$ вільного часу у світовій мережі Інтернет. При чому, перевага надається саме соціальним мережам [8].

Згідно з позицією видатних американських дослідників Нейла Гоува та Вільяма Штрауса, цінності та поведінка людей залежить від того, в яких умовах проходило дорослішання індивідів. Основні ціннісні орієнтації формуються у віці 12-14 років, а зміна поколінь відбувається кожні 20-25 років. Виходячи з цього, підлітковий та юнацький період кристалізує й шліфує світогляд особистості. Поколінню, що народилося між 1986-2000 рр. (покоління «У» за класифікацією вчених), більш за інші притаманна жада до самовираження, яка реалізується сьогодні більшою мірою через віртуальний простір та соціальні мережі зокрема. Наукові доробки авторів стверджують, що на сукупність ціннісних орієнтацій, також, значно впливають особливості розвитку окремих територій та історичне минуле країни, яке й закладає ціннісну базу поколінь [10]. Якщо поглянути на сучасну українську молодь, то за даними дослідження, проведеного Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на замовлення Міністерства молоді та спорту України у 2016 р. домінуючими цінностями є матеріальний добробут (53,8%) та побудова кар'єри, що надає змогу у подальшому створювати щасливу сім'ю. Тобто, ми бачимо зсув у світогляді у бік постматеріалістичних цінностей, проте матеріальний чинник залишається головною умовою успішного розвитку та реалізації особистості [7].

Повертаючись до віртуального простору та його впливу на ціннісні орієнтації, відмітимо, що саме соціальні мережі є інструментом конструювання світогляду, де індивід всю увагу зосереджує на штучному світі, який спонукає до пріоритету матеріального над духовним саморозвитком. Молоді люди бачать зовнішньо привабливих та популярних героїв, яких такими зробив певний стиль одягу та інші аксесуари, що стають синонімами престижу та сенсу життя.

Таким чином, можна зробити висновок: віртуальний простір (особливо соціальні мережі) виступають специфічним, впливовим агентом соціалізації молодого покоління, яке є стратегічним ресурсом соціально-економічного розвитку країни. Враховуючи поступовий перехід від цінностей матеріалізму до постматеріалізму, зауважимо, що саме соціальні мережі гальмують його прогрес через розповсюдження та насадження різноманітних матеріальних благ, які є синонімом вдалого життя й успіху. Проте, таке сліпе наслідування модним тенденціям веде до втрати власного «Я», розмиття важливих життєвих пріоритетів та до феномену «загубленого покоління» через відсутність можливості саморозвитку й самореалізації як наслідок. В цьому контексті, виявлення та корегування публічних цінностей у віртуальному просторі повинно стати однією з найголовніших задач діючої влади як новий напрям публічного менеджменту, запропонований М. Муром. Цьому аспекту й будуть присвячені наші подальші доробки.

Бібліографічний список:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 322 с.
2. Бурдые, П., Пассрон, Ж.-К. Воспроизводство: элементы теории образования / П. Бурдые, Ж.-К. Пассрон; пер. Н.А. Шматко. – М.: Просвещение, 2007. – 267 с.
3. Данилов С.А. Риски и потенциал интернет-социализации молодежи / С.А. Данилов // Известия Саратов. ун-та. Серия: Философия. Психология. Педагогика. – Саратов: Саратов. гос. ун-т, 2012. – Т.12. – С. 42-46.
4. Лисовский В.Т. Динамика социальных изменений / В.Т. Лисовский // Социс. – 1998. – № 5. – С.98-104
5. Ташенко А.К. Форми соціалізації молоді в умовах перехідного суспільства / А.К. Ташенко // Інформоенергетичні технології адаптаційних процесів життєдіяльності на початку III тисячоліття: зб.наук.пр. – К.: Вища освіта, 2001. – Вип.1. – С.269-273.
6. Указ Президента України Про Стратегію розвитку державної молодіжної політики на період до 2010 р. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/532/2013>
7. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді [Електронний ресурс]. // Центр незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА». – Режим доступу: http://dsmsu.gov.ua/media/2016/11/03/23/Zvit_doslidjennya_2016.pdf
8. Четвертухина Л. Современная молодежь Украины: свободное время / Л. Четвертухина [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gorshenin.ua/publication/sovremennaya-molodezh-ukrainy-svobodnoe-vremya/>
9. Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія: Підручник /П.П. Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.
10. Howe N., Strauss W. The Fourth Turning: What the Cycles of History Tell Us About America's Next Rendezvous with Destiny /Broadway Books. – NY. – 1997. – 367 p.
11. Moore M. Creating public value : strategic management in government.Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995. – 402 p.
12. Nations in Transit 2017 // Freedom House. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2017/ukraine>

Smokova H. I. Features of formation of public values of youth in cyberspace: experience of Ukraine

The article deals with the peculiarities of the socialization of the younger generation in the virtual space, which are reflected in the concept of "cyber socialization", which reveals a specific influence on the outlook of individuals. First, it is the formation of a certain set of value orientations that transform the behavioral model in general. Secondly – the perception of reality through virtuality, therefore. During the work we emphasize the importance of the axiological factor in the process of general socialization of youth, the impact of which is aggravated by excessive use of the Internet and social networks. Due to the spread of the phenomenon of virtuality in real life and the reassessment of values, in the worldview of a modern young generation, we can observe a rollback to materialism that is not conducive to the establishment of democracy and the process of European integration. Considerable attention is paid to the clarification of the role and functions of the classical institutes of socialization in a transitional period, where the emphasis is on the institution of education, during which time the complex formation of the individual takes place. But because of the expansion of communication tools, a modern youth spend most of their leisure time not on educational activities, not in a family or in a friendly circle, but prefer the virtual space that absorbs and fills the living space of society. That is why, in our study, we found another scientific category – "public value", which is endowed with an author's definition – is deduced and substantiated. Also, the feature of the modern generation "Y" is underlined, according to the theories of well-known American researchers, which makes it possible to talk about the beginning of a value shift in Ukrainian society towards post-materialism. However, it is noted that the significant impact of virtual space (especially social networks), makes young people a daily consumer of various content, among which the material values dominate. Thus, the cyberspace is a set of "public values," which become one of the leading instruments of socialization along with classical institutions.

Key words: socialization, youth, virtual space, values, public values, institutes of socialization.

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

УДК 327.82

Грачевська Т. О., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЧЕСНІ КОНСУЛЬСТВА У ДВОСТОРОННЬОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ ДЕРЖАВ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена дослідженню ролі почесних консульств у процесі розвитку двостороннього співробітництва держав. Охарактеризовано особливості та провідні напрямки діяльності почесних консульств на сучасному етапі. Розглянуті вимоги, що висуваються державами до кандидатів на посаду почесних консулів. Надана характеристика загальним функціям, які виконують почесні консульства у практиці міждержавної взаємодії. Встановлено, що саме почесні консульства можуть ефективно виконувати функції сполучної ланки між державами у разі відсутності постійних дипломатичних та консульських установ.

Охарактеризовано комплекс функцій, здійснення яких покладається на почесні консульства таких держав як Ірландія, Франція, Велика Британія. Зокрема були охарактеризовані функції почесних консульств Франції на території Австралії, які полягають в наступному: надання документів, що підтверджують місце проживання особи; засвідчення достовірності копій та фотокопій оригінальних документів; надання документів, що посвідчують особу. Акцентована увага на роль почесних консульств у процесі надання допомоги громадянам держави, інтереси якої вони представляють, у період техногенних та природних катастроф. Проаналізовано критерії заснування почесних консульств на території інших держав на прикладі держави Швеція.

Значну увагу приділено аналізу практиці функціонування почесних консульств іноземних держав на території України. Розглянуто провідні напрямки функціонування Почесного консульства держави Ізраїль на території західної України. Встановлено, що на сучасному етапі його співробітники сконцентровані на реалізації наступних завдань: відновлення інвестиційної привабливості вказаного регіону, надання допомоги українським бізнесменам із виходом на ринок Ізраїлю, реалізація спільних проектів у сфері безпеки, активізація співробітництва у сфері інформаційних технологій, співпраця у сфері енергозбереження. Проаналізовано функції почесних консульств, які представляють інтереси України за кордоном. Так, функції Почесного консульства України в Ополі полягають в наступному: зміцнення зв'язків між Україною та Польщею у сфері бізнесу, підприємництва, науки та культури, надавання допомоги українськими громадянам у разі потреби.

Ключові слова: *міждержавне співробітництво, почесні консульства, почесний консул, функції почесних консульств, статус почесного консула.*

Розвиток співробітництва між державами у двосторонньому форматі на сучасному етапі характеризується безпрецедентною зацікавленістю такими сферами як економіка, культура, наука, спорт, які залишалися поза увагою традиційної класичної дипломатії, сфокусованої виключно на політичному складнику. Інститут почесних (нештатних) консулів є одним із ефективних інструментів розвитку та активізації відносин в означених сферах, що органічно взаємодіє з офіційними дипломатичними та консульськими установами. У цьому контексті у сучасній практиці міждержавної взаємодії спостерігається як розширення мережі почесних консульств, так і кола завдань, до вирішення яких вони долучаються. Оскільки у Віденській конвенції про консульські зносини 1963 р., в якій, до речі, вперше було запроваджено поняття «почесного консула», відсутня детальна регламентація правового статусу почесних консулів та перелік їх повноважень та обов'язків, кожна держава визначає особливості їх діяльності в національному законодавстві. З огляду на зазначене, повноваження та функції почесних консульств різних держав можуть варіюватися,

що свідчить про досить широкі можливості залучення цього інституту до вирішення різноманітних завдань, які стоять на черзі денній перед окремою державою.

Доцільно відзначити ту обставину, що у науковій літературі, присвяченій проблематиці міжнародних відносин, відводиться незначне місце дослідженню як теорії, так і практики інституту почесних консульств. Необхідно виокремити статтю А.О. Мірошниченко, в якій проведений глибокий аналіз положень міжнародного права та національного законодавства України щодо визначення правого статусу почесних консулів [4]. Вітчизняний дослідник І.Б.Матяш ґрунтовно проаналізував перші проекти нормативно-правових актів, які мали на меті регулювати застосування інституту почесних консулів у зовнішньополітичній практиці УНР на початку ХХ століття. Означене дослідження розкриває витоки та трансформацію поглядів на правовий статус та функції почесних консулів в українській дипломатії 20-х років минулого століття [3]. Займалася аналізом статусу почесних консулів у міжнародному праві й С.В.Лозінська [2]. Розширення практики застосування та функціональних обов'язків почесних консулів на сучасному етапі актуалізує дослідження провідних напрямків діяльності почесних консулів-представників різних держав.

Мета статті полягає у проведенні аналізу особливостей діяльності почесних консульств щодо забезпечення та реалізації завдань, поставлених перед ними їх державами.

Оскільки Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р. носить рамковий характер, в ній чітко не визначені вимоги до почесних консулів та порядок їх призначення на посаду. Ці питання регулюються нормами національного законодавства, проте, як правило, перевага при призначенні на посаду почесних консулів надається власними громадянам, які проживають за кордоном, займають гідне місце в суспільстві приймаючої держави, що дозволяє їм ефективно виконувати консульські функції.

Як правило, у сучасній практиці міждержавної взаємодії почесні консульства активно працюють над реалізацією наступних завдань: захист в державі перебування інтересів акредитуючої держави, її фізичних та юридичних осіб; отримання та вивчення інформації про економічний стан, перебіг соціальних процесів, розвиток науки та культури в окремому регіоні; сприяння розвитку дружніх відносин між акредитуючою державою та державою перебування, розширення відносин у тих сферах, які представляють взаємне зацікавлення для держав. Ці загальні завдання почесних консульств більш конкретизуються у відповідних національних актах окремих держав, які більш чітко ідентифікують їх завдання та функції. Необхідно наголосити, що за період функціонування почесних консульств сформувалася практика їх тісної взаємодії з дипломатичними та консульськими установами тієї держави, інтереси котрої вони представляють, у реалізації вказаних завдань. До того ж почесний консул має підпорядковуватися консульській посадовій особі або послу тієї держави, інтереси котрої він представляє.

У зовнішній практиці більшості держав світу перед почесними консульствами ставляться численні завдання та покладаються різноманітні функції, що засвідчує їх важливу роль у розвитку співробітництва у двосторонньому форматі. Не є виключенням й така держава як Ірландія, для якої почесні консули є важливим елементом у процесі двостороннього співробітництва. Свідченням цього є створення мережі почесних консульств по всьому світі, яка нараховує їх близько 100 [12]. Головна мета створення почесних консульств, які представляють інтереси Ірландії, полягає у наданні консульських послуг та допомоги її громадянам, особливо в тих місцях, де відсутні постійні консульські та дипломатичні представництва. Почесні консули Ірландії зосереджують свою діяльність також на реалізації таких завдань як підтримка місцевих ірландських громад та здійснення підтримки у розвитку торгівельно-економічного співробітництва з державою їх перебування. Важливо відмітити, що при призначенні на посаду саме здатність виконувати означені функції є визначальним аргументом на користь певного кандидата. Характерно, що особливе значення та підтримку Ірландія надає тим почесним консульствам, які розміщуються в державах, де не функціонують її офіційні дипломатичні представництва та консульства, що значно підсилює їх роль у процесі захисту інтересів її фізичних та юридичних осіб.

Примітно, що інституту почесних консульств відводиться вельми важлива роль у розвитку відносин між Францією та Австралією. Зважаючи на великі відстані, притаманні для Австралії, штатним консулам та дипломатам Франції досить складно представляти інтереси її як фізичних, так і юридичних осіб на всій території цієї держави-континенту. Через це у Франції є наміри призначити почесних консулів у кожний штат Австралії. Почесні консули, на думку представників Франції, мають виконувати функції посередників у процесі спілкування як фізичних, так і юридичних осіб Франції зі штатним консульством, яке перебуває у столиці Австралії й юрисдикція котрого поширюється на всю її територію [11]. Як і в більшості інших держав, почесні консули Франції не

перебувають на державній службі й мають доволі обширне коло обов'язків: надання документів, що підтверджують місце проживання особи; засвідчення достовірності копій та фотокопій оригінальних документів; надання документів, що посвідчують особу [11]. Однак, вони не мають права вирішувати питання про надання візи для в'їзду на територію Франції. Ця функція покладається виключно на штатні консульські установи Франції, що, в цілому відповідає, загальносвітовій практиці. Почесні консули Франції у Австралії також мають сприяти організації візитів дипломатів та консулів у різні штати, у ході яких вирішується багато адміністративних питань (наприклад, подання прохання для отримання громадянства Франції, створення умов для реалізації своїх прав громадянами Франції, як-то участь у президентських чи парламентських виборах).

Функціонування почесних консульств інших держав на території Швеції може відбуватися за умови дотримання наступних критеріїв: почесні консульства створюються на основі принципу взаємності; необхідно довести доцільність надання консульських послуг в окремо визначеній місцевості; бажано створювати почесні консульства не в сільській місцевості, а на території міст [10]. Функції почесного консула певної держави можуть поширюватися як на територію всієї Швеції, так і на окремі міста та округи. Зовнішньополітичне відомство Швеції не погоджується на заснування почесних консульств на території Стокгольму в тому випадку, якщо там вже працює дипломатичне представництво або консульська установа певної держави, адже це не є доцільним й буде призводити до дублювання функцій цими установами.

Не можна переоцінити обсяг функцій, які виконують почесні консули під час катастроф як техногенного, так і природного характеру, задля надання допомоги своїм громадянам (надання притулку, сприяння в пошуку зниклих рідних, забезпечення вчасної та якісної медичної допомоги). З цього приводу почесний консул Великої Британії на острові Сицилія Р.Браун зазначає: «Виконання обов'язків почесного консула зазвичай займає небагато часу, однак, якщо трапляється якась катастрофа, або сходження потяга, моя дружина і діти знають, що вони можуть не бачити мене цілими днями»[9]. Роль почесних консулів у забезпеченні прав та наданні допомоги своїм співвітчизникам, на думку Р.Брауна, є також надзвичайно великою, адже саме вони допомагають своїм громадянам у складних ситуаціях, спричинених незнанням мови або законів інших держав. На думку Р.Брауна, почесний консул має бути готовим до будь-яких ситуацій, від трагічних до курйозних. Зокрема, у його практиці був випадок, коли чоловік та жінка через незнання італійської мови переплутали пральню з хімчисткою й вчинили скандал через те, що рахунок за надані їм послуги виявився надзвичайно великим. В решті-решт, до вирішення цієї ситуації долучилися поліцейські й парі загрожувало сім років ув'язнення через те, що вони через банальну необізнаність не відшкодували вартість наданих послуг й здійснили дії, кваліфіковані як злочинні. Завдяки зусиллям Р.Брауна інтереси цієї пари представляв професійний адвокат, який домогся їх звільнення з-під варті, проте вони мали сплати 7 тисяч євро штрафу та компенсації за свої дії [9]. Такий розвиток подій цілком влаштував пару, адже за місцевими законами їм загрожувало близько семи років перебування у місцях позбавлення волі. Цей випадок яскраво ілюструє, що почесний консул має бути готовий до будь-яких вчинків громадян тієї держави, інтереси якої він представляє, адже громадяни, відправляючись за кордон, мало цікавляться законодавством, традиціями інших держав.

У практиці розвитку двостороннього співробітництва України почесні консульства також відіграють доволі важливу роль на сучасному етапі. Наразі Україна активно підтримує як практику заснування свої почесних консульств закордоном, так і приймає почесні консульства інших держав на своїй території. Потрібно відмітити, що останніми роками іноземні держави активно створюють почесні консульства в Україні, що свідчить про ефективність функціонування цього інституту.

Навесні 2015 р. було відкрито Почесне консульство держави Ізраїль у західному регіоні України, повноваження якого поширюються на такі області як Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська. Заснування цього почесного консульства було викликано необхідністю зміцнення міждержавних відносин між Україною та Ізраїлем та вирішенням гострих питань, передусім пов'язаних з історичним минулим розвитку відносин між українцями та євреями у вказаному регіоні у ХХ столітті.

Наразі на Почесне консульство держави Ізраїль у Західноєвропейському регіоні України покладається реалізації наступних завдань: відновлення інвестиційної привабливості вказаного регіону, допомога українським бізнесменам із виходом на ринок Ізраїлю, реалізація спільних проектів у сфері безпеки, активізація співробітництва у сфері інформаційних технологій, співпраця у сфері енергозбереження [6]. На думку Олега Вишнякова, почесного консула держави Ізраїль, Україна може запозичити великий досвід гарантування безпеки у Ізраїлю, який був накопичений

ним за період незалежності [6]. Зокрема, у державі Ізраїль розроблені протоколи, які регламентують поведінку громадян у небезпечних ситуаціях, функціонують диспетчерські центри, які координують роботи всіх служб у випадку виникнення небезпечної ситуації, навіть розроблений спеціальний додаток до смартфона, що дозволяє будь-якій людині повідомляти про події безпосередньо з місця їх розгортання. О. Вишняков запропонував в рамках двостороннього співробітництва держав створити на основі ізраїльського досвіду центр у Львові, функціонування якого може відбуватися завдяки інформації, яка буде надходити з телекамер, що були встановлені у місті до Євро-2012 [6]. Також Почесне консульство активно співпрацює з Посольством Ізраїлю в Україні щодо покращення іміджу України серед громадян Ізраїлю. З цією метою регулярно організуються наступні заходи: промотури для журналістів, які представляють світські та релігійні медіа Ізраїлю; тури для представників туристичних агенцій та операторів; розробка туристичних маршрутів для ізраїльських громадян. Не залишається осторонь Почесне консульство й від вирішення проблем, які повстали перед нашою державою через події на сході. Так, за ініціативою О.Вишнякова, група дітей з західної України, чії батьки постраждали, або загинули під час перебування на сході України, перебували на реабілітації у дитячому таборі у Єрусалимі [6]. Разом з Посольством Ізраїлю Почесне консульство безкоштовно проводять тренінги та семінари за участю ізраїльських психологів для роботи з постраждалими внаслідок подій на сході. Отже, Почесне консульство Ізраїлю у Західній Україні не лише займається питаннями активізації співробітництва в економічній, культурній, гуманітарній, безпековій сферах, а й намагається реалізувати досвід Ізраїлю в цих сферах на території нашої держави.

Восени 2017 р. на території західної України також було відкрите Почесне консульство Республіки Молдова, повноваження якого поширюються на Львівську, Рівненську та Тернопільську області. В.Губицький, який й очолив дану устану, вбачає пріоритетним напрямом своєї роботи налагодження економічних та бізнесових контактів між представниками ділових кіл обох країн [5]. Є всі підстави сподіватися, що це завдання буде найближчим часом реалізоване, адже як молдавські, так і українські бізнесмени зацікавлені у розвитку співробітництва. Свідченням цього є те, що тільки на території Львівської області зараз представлені близько п'ятидесяти молдавських підприємств.

Українська держава зацікавлена у розширенні мережі своїх почесних консульств закордоном, особливо в тих регіонах, що представляють зацікавлення для розвитку співробітництва та відзначаються компактним проживанням українських громадян. Так, у 2013 р. було відкрите Почесне консульство України у Ніцці, яка користується серед українських громадян великою популярністю як місце для туризму та відпочинку. Дане Почесне консульство покликане виконувати наступні функції: працювати над інтенсифікацією культурних та гуманітарних обмінів між Україною та департаментом Приморські Альпи, в якому й розташована Ніцца; підтримувати економічний діалог; надати підтримку українським громадянам під час їх перебування в окресленому регіоні [7].

Зважаючи на досить велику кількість українських громадян, які перебувають у Польщі, Україна створила досить розгалужену мережу своїх почесних консульств у цій державі. На території Польщі функціонує 11 почесних консульств України, проте посол України у Польщі А.Дешиця має наміри організувати роботу почесних консульств України у всіх 16 воєводствах Польщі [1]. Реалізуючи це завдання, восени 2017 р. в місті Ополі розпочало роботу Почесне консульство України на чолі з Іреною Пордзік, яка має досвід співпраці з українцями більше двадцяти років. Як Почесний консул України, І.Пордзік у першу чергу планує займатися зміцненням зв'язків між Україною та Польщею у сфері бізнесу, підприємництва, науки та культури, надавати допомогу українським громадянам у разі потреби [1]. На думку І.Пордзік, дуже важливим аспектом діяльності Почесного консульства є надання саме консультативних послуг, адже дуже часто українці, що приїждять до Польщі, елементарно не знають до якої установи звертатися для вирішення конкретної проблеми [1]. Отже, заснування Почесного консульства в Ополі створює для українців, що перебувають на території цього воєводства, додаткові можливості для захисту своїх прав та вирішення нагальних питань, які можуть виникнути, наприклад, під час працевлаштування.

Надзвичайно важлива подія для активізації відносин України з представникам Африканського континенту відбулася 23 жовтня 2017 р., коли відбулося відкриття Почесного консульства України у столиці Мозамбіку Мапуту. Заснування зазначеної установи покликане мобілізувати український бізнес для налагодження контактів та реалізації спільних проектів з представниками бізнесових кіл Мозамбіку. Важливо відмітити, що Почесним консулом України став А.Соєйру, який завжди був позитивно налаштований до української громади в Мозамбіку, й користується повагою як серед

представників місцевої еліти, так і пересічних громадян. На думку Д. Яцюка, журналіста та представника української громади в Мозамбіку, відкриття Почесного консульства має позитивно позначитися на розвитку в першу чергу економічних відносин між Україною та Мозамбіком [8]. Через те, що зараз не існує спільних ділових проектів між державами на державному та приватному рівні, Почесне консульство може стати в нагоді в налагоджені та поживлені відносин між державами в певних сферах. Зокрема, для України важливою може стати співпраця в сфері імпорту природних ресурсів Мозамбіку, зокрема природного газу, вугілля; надання освітніх послуг громадянам цієї держави. У свою чергу, Україна має можливість заповнити численні незаповнені ніші економіки Мозамбіку, починаючи від експорту українських транспортних засобів й завершуючи продуктами харчування. Саме над реалізацією означених напрямків співробітництва й буде працювати Почесне консульство України у Мозамбіку, який, за умови виважених та продуманих дій, може стати одним із провідних представників інтересів нашої держави на Африканському континенті.

Безумовно, що почесні консули у сучасній практиці міждержавного співробітництва є невід'ємним елементом представництва держави за кордоном. На сучасному етапі почесні консульства в значній мірі сприяють реалізації спільних проектів між державами переважно у економічній та торгівельній сферах, започаткуванню нових векторів співробітництва, наданні оперативної допомоги громадянам, які опинилися у складній ситуації. Очевидно, що практика використання почесних консульств буде розширюватися на сучасному етапі, адже вони довели свою здатність ефективно виконувати свої функціональні зобов'язання та оперативно долучатися до реалізації поставлених завдань в умовах глобалізованого світу, який постійно має відповідати на нові виклики та загрози.

Бібліографічний список:

1. В Ополі відкрито Почесне консульство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/119/Artykul/326687>
2. Лозінська С.В. Інститут почесних консулів в міжнародному праві та практиці України: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.наук: спец. «Міжнародне право» /С.В. Лозінська [Текст]. – К., 2000. – 15с.
3. Матяш І.Б. Заснування інституту почесних консулів України в 1918-1923 рр.: правові засади та ключові основи /І.Б.Матяш [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/2942/2635>
4. Мірошніченко О.А. Почесний консул: міжнародне право та національне законодавство України / О.А. Мірошніченко // Форум права. – 2010 – № 2. – С.303-307. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [FP_index.htm_2010_2_48.pdf](http://www.fpp.kiev.ua/FP_index.htm_2010_2_48.pdf)
5. Почесне консульство Молдови працюватиме на три «фронти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wz.lviv.ua/news/207223-pochesne-konsulstvo-moldovy-pratsiuvatyme-na-try-fronty>
6. Почесний консул Ізраїлю в Західній Україні «Сьогодні важливо довести, що Західна Україна – не «бандерівці» й антисеміти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/nation/1404086-pochesnij-konsul-izrayilyu-v-zahidnij-ukrayini-sogodni-vazhlivo-dovesti-shcho-zahidna-ukrayina-ne-band>
7. У Ніцці з'явилося Почесне консульство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgholos.com.ua/news/u_nitstsi_vidkryly_pochesne_konsulstvo_ukrainy_129276.html
8. Українське повернення до Мозамбіку: Київ відкриває Почесне консульство в Мапуту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://african.com.ua>
9. A working life: The honorary consul [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/money/2007/aug/25/work.workandcareers4>
10. Criteria for an honorary consul [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.government.se/government-of-sweden/ministry-for-foreign-affairs/diplomatic-portal/diplomatic-guide/20.-honorary-consuls/20.1-criteria-for-an-honorary-consul/>
11. Extension of the consular district [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://au.ambafrance.org/Honorary-Consul-s-attributions>
12. Honorary Consuls are important elements of the Irish State's global engagement [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dfa.ie/travel/our-services/honorary-consuls/>

Hrachevska T. O. Honorary Consulates in Bilateral Cooperation of the States: Functional Dimension

The article is devoted to the study of the role of Honorary Consulates in the process of development of bilateral cooperation between the states. The peculiarities and leading directions of the activity of Honorary Consulates at the present stage are characterized. The requirements to the candidates for the position of Honorary Consuls from states are considered. Characteristics of general functions

performed by Honorary Consulates in practice of interstate interaction are given. It has been established that Honorary Consulates could effectively perform the functions of the link between the states in terms of absence of permanent diplomatic and consular offices.

A complex of functions of Honorary Consulates of such states as Ireland, France, Great Britain is characterized. In particular, the functions of the Honorary Consulates of France in the territory of Australia were described, which are as follows: the provision of documents confirming the place of residence of the person; certification of authenticity of copies and photocopies of original documents; providing identity documents. The emphasis is on the role of Honorary Consulates in providing assistance to citizens of the state whose interests they represent in the period of technogenic and natural disasters. The criteria for the establishment of Honorary Consulates on the territory of other states on the example of the state of Sweden is analyzed.

Attention is paid to the analysis of the functioning of the Honorary Consulates of the foreign states on the territory of Ukraine. The leading directions of functioning of the Honorary Consulate of the State of Israel on the territory of Western Ukraine are considered. It is established that at the present stage, its employees are concentrated on the following tasks: restoration of investment attractiveness of the specified region, assistance to Ukrainian businessmen entering the market of Israel, implementation of joint projects in the field of security, intensification of cooperation in the field of information technologies, cooperation in the sphere of energy saving.

The functions of Honorary Consulates representing Ukraine's interests abroad are analyzed. Thus, the functions of the Honorary Consulate of Ukraine in Opole are as follows: strengthening of relations between Ukraine and Poland in the field of business, entrepreneurship, science and culture, provision of assistance to Ukrainian citizens in case of need.

Key words: *interstate cooperation, Honorary Consulates, Honorary Consul, functions of Honorary Consulates, status of Honorary Consul.*

УДК 329:328.16

Джус О. А., Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ НАПРЯМОК МІЖНАРОДНОГО ВІЙСЬКОВОГО ПАРТНЕРСТВА

Військово-технічне партнерство визначається як діяльність уповноважених на те органів державної влади, установ, організацій і підприємств, пов'язану з розробкою, виробництвом, реалізацією або закупівлею продукції військового призначення, а також – з плануванням, координацією, організацією і здійсненням міжнародного обміну продукцією та послугами військового призначення.

Виявлено, що військово-технічного співробітництва об'єднує два основних типи відносин міжнародного військового партнерства: трансферти озброєння та військової техніки, технологій подвійного використання, а також надання послуг військово-технічного характеру та спільні науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, виробництво, маркетинг, продаж зразків озброєння. Зазначається, що військово-технічне співробітництво поглиблює кооперацію з країнами-партнерами у галузі спільної розробки, виробництва та модернізації озброєння, військової й іншої техніки, сприяє розвитку експорту та імпорту товарів військового призначення, а також залученню міжнародної допомоги щодо утилізації застарілого озброєння, боєприпасів, ракетного палива. Проаналізовані причини, основні чинники активізації та загальні можливості розвитку військово-технічного партнерства. Зазначається, що водночас країни переслідують у своєму військово-технічному співробітництві й економічні цілі. У зв'язку з цим акцентується увага на актуальних проблемах розвитку оборонної сфери на сучасному етапі розвитку людства, які украї складно вирішити поза сферою міжнародного військово-технічного співробітництва. З'ясовано основні форми в яких здійснюється військово-технічне співробітництво держав із розробки та виробництва високотехнологічних систем озброєнь. Визначені заходи, що визначають успішність політики військово-технічного співробітництва та основні тенденції які нині спостерігаються. Робиться висновок, що завдяки військово-технічному співробітництву держави зміцнюють свої позиції на міжнародній арені, зменшують бюджетне навантаження при створенні нових зразків озброєння та військової техніки, одержують як передові технології, необхідні для розвитку оборонно-промислової галузі, так і високі прибутки.

***Ключові слова:** міжнародне військове партнерство, військово-технічне співробітництво, високотехнологічні системи озброєнь, оборонна промисловість, ринок військової продукції.*

Постановка проблеми. Активізація військово-політичного співробітництва в сучасному світі з необхідністю передбачає розвиток такого визначального напрямку міжнародного військового партнерства як *військово-технічне співробітництво* (ВТС). Зіткнувшись із динамікою високих технологій, що спричиняють революційні зміни у військовій сфері, а також з зростанням і непередбачуваністю їх впливу на військово-кризовий менеджмент, різні країни світу намагаються вести ефективне співробітництво в галузі озброєнь та знаходити нові рішення, що долатимуть розрив у виробництві та модернізації військових ресурсів між ними і більш розвиненими державами.

Військово-технічне партнерство на цей час належить до найбільш важливих напрямків міжнародного військового партнерства. Його провідними цілями постають:

- завоювання (утримання) та закріплення політичного лідерства в окремих регіонах світу та країнах;
- забезпечення можливості через ВТС впливати на політичне, економічне, воєнне становище на глобальному та регіональному рівнях;
- отримання валютних коштів для державних потреб, підвищення конкурентоспроможності військової продукції на світових ринках озброєнь [1, с. 23].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науковій літературі, коли мова йде про військове міжнародне партнерство здебільшого звертали увагу на військово-політичне

партнерство (І. Богач, О. Давиденко, Ю. Карташов, Ю. Клименко, О. Котелянець, О. Нікіпелова, Ю. Палагнюк, О. Погібко, О. Феденко та ін.), або на військово-стратегічне партнерство (С. Дякова, О. Погібко, С. Полякова та ін.) і менше звертали увагу на аналіз військово-технічний аспект партнерства. Але останнім часом, завдячуючи науковим пошукам таких дослідників як: В. Бегма, В. Білетов, Р. Боднарчук, Т. Ворона, О. Гриненко, М. Заклада, О. Звинчукова, С. Мокляк, О. Пивовар, О. Свергунов, О. Софронов, Р. Терлецький, Ю. Толочний, І. Фанін, І. Ханін, А. Шевцов, В. Шемаєв різним аспектам військово-технічного співробітництва у системі забезпечення національної безпеки України, євроінтеграції та євростандартизації стали приділяти увагу.

Мета статті – проаналізувати сутність, стан та основні тенденції розвитку військово-технічного співробітництва як визначальний напрямок міжнародного військового партнерства.

Виділення невирішених проблем. Теоретико-методологічний аналіз поняття військово-технічного партнерства засвідчує існування серед дослідників різних точок зору щодо дефініції зазначеного феномена. Зокрема, військово-технічне партнерство визначають як:

– діяльність уповноважених на те органів державної влади, установ, організацій і підприємств, пов'язану з розробкою, виробництвом, реалізацією або закупівлею продукції військового призначення, а також – з плануванням, координацією, організацією і здійсненням міжнародного обміну продукцією та послугами військового призначення;

– довгостроковий процес, який у тісному взаємозв'язку з військово-політичними інтересами держав, з урахуванням економічних і фінансових можливостей його суб'єктів, є здійсненням співробітництва в галузі постачання озброєння та військової техніки;

– особлива форма діяльності держави, уповноважених органів і господарюючих суб'єктів, пов'язана з розробкою, виробництвом, просуванням товарів та послуг військового призначення на світовий ринок в політичних і комерційних інтересах [2, с. 130].

Політологічне дослідження сутності військово-технічного партнерства дає змогу виокремити два ключових аспекти зазначеного феномена:

– військово-технічне партнерство є системою суспільних відносин між державою і виробниками продукції військового і подвійного призначення з приводу її просування на світовий ринок;

– військово-технічне партнерство є діяльністю держави та уповноважених нею органів, спрямованою на управління відносинами щодо просування продукції військового призначення на світовий ринок зброї, на встановлення стійких та тривалих зв'язків з іноземними державами в цій галузі з метою забезпечення національних інтересів і зміцнення міжнародних зв'язків держави.

Отже, фундаментальною характеристикою військово-технічного партнерства як складової міжнародного військового партнерства постає забезпечення національних інтересів держави – як політичних, економічних, так і військових. Встановлення державної монополії в галузі військово-технічного співробітництва визначається тим, що воно є безпосередньо пов'язаним з інтересами національної безпеки, збереженням незалежності держави, її територіальної цілісності і суверенітету.

Виклад основного матеріалу. Дослідники, здійснюючи теоретико-методологічний аналіз поняття військово-технічного співробітництва, зазначають, що воно об'єднує два основних типи відносин міжнародного військового партнерства:

– трансфери озброєння та військової техніки, технологій подвійного використання, а також надання послуг військово-технічного характеру. На сучасному етапі розвитку світу економічний (комерційний) підхід до військово-технічного співробітництва змінився більш комплексним підходом, який урахує стратегічні військово-політичні моменти і передбачає безвідплатні або лізингові постачання озброєння та військової техніки;

– спільні науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, виробництво, маркетинг, продаж зразків озброєння [3, с. 139].

Як один із визначальних напрямків міжнародного військового партнерства, військово-технічне співробітництво має надзвичайно важливе значення у сфері міжнародних відносин, оскільки воно, з урахуванням конкретних історичних внутрішніх обставин та зовнішніх чинників, постає одним із ключових чинників формування політичних цілей і завдань держави щодо забезпечення її національної безпеки. Така значущість військово-технічного співробітництва зумовлена низкою обставин:

– система військово-технічного співробітництва постає насамперед інструментом зовнішньої політики держави, що призначений забезпечувати присутність її (політичну, економічну, технологічну, військову) в тій або іншій країні чи регіоні, для формування з цією країною

партнерських відносин і вигідного регіонального балансу сил. Військово-технічне співробітництво є сферою не лише комерційної конкуренції, але й міждержавного протистояння, у межах якого найчастіше вирішуються більш широкі геополітичні завдання і в якому, навіть при зовнішній лібералізації процесу, роль держави повинна постійно залишатися досить високою;

– розгляд військово-технічного співробітництва як комерційного явища є небажаним та недоцільним: чинник негайної комерційної вигоди контракту стає другорядним порівняно з довгостроковим його ефектом. Система військово-технічного співробітництва (насамперед – її структура та вихідні чинники, які мають місце у процесі прийняття рішення) має бути розрахована на стабільне існування протягом тривалого часу і не може визначатися лише ситуацією конкретної політичної кон'юнктури;

– при запровадженні військово-технічного співробітництва пріоритет, має бути наданий, з одного боку, передусім інтересам держави, а не комерційним структурам, які задіяні в процесі такого співробітництва, а з другого – геополітичним результатам його розвитку в контексті позиції держави. З політичної точки зору, у питаннях військово-технічного співробітництва інтереси однієї з частин суспільства не можуть і не повинні стояти вище інтересів суспільства в цілому – навіть тоді, якщо певна дія може дати швидку матеріальну вигоду;

– проблема військово-технічного співробітництва із зарубіжними країнами є водночас і проблемою власного виробника та стимулювання науково-технічного прогресу. У цьому розумінні неможливо повністю виключити ситуацію, коли постачання озброєння та військової техніки виконуватиметься тільки через потребу підтримки державним фінансуванням стратегічно важливого розробника й виробника озброєнь і техніки, водночас вирішуючи певні геополітичні завдання [3, с. 139-140].

До основних чинників розвитку військово-технічного партнерства дослідники відносять:

– формування нових викликів та загроз, протидія яким входить до першочергових завдань національних держав й світової спільноти в цілому (міжнародний тероризм, піратство, катастрофічні природні явища, захист шляхів транспортування енергоресурсів);

– проголошення розвиненими державами курсу на переозброєння власних силових структур, що призводить до необхідності пошуку найбільш перспективних озброєнь (у тому числі – в аспекті вимог війн шостого покоління та забезпечення здатності до проведення спецоперацій);

– формування нової оборонної стратегії у межах провідних військово-політичних альянсів [4, с. 118].

З урахуванням соціально-економічних та військово-політичних чинників дослідники визначають такі загальні можливості, які отримує країна завдяки здійсненню військово-технічного співробітництва з іншими країнами та міжнародними організаціями:

– технологічні (отримання нових зразків техніки і технологій, сучасного устаткування; поглиблення кооперації у науково-дослідних та дослідно-конструкторських роботах; підготовка наукового і виробничого персоналу та ін.);

– управлінські (запозичення управлінських практик та методик; навчання управлінського персоналу; допомога у розробці стратегії реформ у відповідності з пріоритетами міжнародної політики; удосконалення державних стандартів у військовій сфері та ін.);

– економічні (залучення інвестицій; отримання замовлень і відкриття нових ринків збуту продукції; отримання фінансової допомоги на адміністративні реформи та ін.) [5].

Активізація міжнародного військово-технічного співробітництва на сучасному етапі розвитку людства зумовлена суверенним правом держав одержувати в цілях оборони озброєння та військову техніку, які надходять, зокрема, із зовнішніх джерел. Р. Терлецький вказує: “Незважаючи на доволі обмежену частку обсягів торгівлі зброєю в загальносвітовому товарообігу, саме військово-технічне співробітництво держав визначає рівень взаємної довіри, значною мірою впливає на формування та подальший характер відносин між ними” [6, с. 111].

Зазначений вплив, як вказують дослідники, є амбівалентним за своїм характером. З одного боку, природа воєнно-політичних аспектів міжнародної передачі товарів військового призначення та подвійного використання полягає в тому, що вони здатні зміцнити безпеку і стабільність у світі, посилити оборонний потенціал одержувачів озброєння та військової техніки, у випадку загрози зупинити потенційного агресора й відновити регіональний баланс сил. Однак, з другого боку, міжнародні поставки озброєння можуть призвести до розгортання гонки озброєнь в регіоні, що в ряді випадків провокує виникнення воєнної конфронтації. Крім того, через них можуть поглиблюватися регіональні кризи та конфлікти, ускладнюватися процес пошуку напрямів вирішення міжнародних або внутрішньодержавних конфліктів, подовжуватися деструктивний характер конфронтації [7, с. 11].

У політичному відношенні експорт товарів військового призначення та подвійного використання у деяких випадках застосовується країнами-експортерами як інструмент прямого впливу на перспективи розвитку воєнно-політичної обстановки в різних регіонах світу і вплив на зовнішньополітичний курс окремих країн-імпортерів.

Водночас країни переслідують у своєму військово-технічному співробітництві й економічні цілі. У зв'язку з цим дослідники визначають такі актуальні проблеми розвитку оборонної сфери на сучасному етапі розвитку людства, які украй складно вирішити поза сферою міжнародного військово-технічного співробітництва:

- різке збільшення вартості розробок та виробництва високотехнологічних систем озброєнь, коли ресурсів оборонних бюджетів окремих держав не вистачає для повного фінансування таких програм. Вже сьогодні вартість розробок та виробництва високотехнологічних систем озброєнь (літаків, кораблів, систем протиповітряної та протиракетної оборони тощо) досягають сотень мільярдів доларів США. Так, за оцінками експертів, з моменту виникнення класу винищувачів вартість розробок нових таких літаків протягом кожного десятиліття зростала орієнтовно в 4 рази;

- неоднаковий рівень необхідних технологій в окремих державах для здійснення розробок та виробництва високотехнологічних систем озброєнь. У цьому випадку співробітництво орієнтується на розподіл робіт за міждержавними замовленнями згідно з наявною спеціалізацією партнерів з вироблення визначеної номенклатури товарів військового призначення;

- розробка та виробництво озброєнь та військової техніки є тією сферою економіки, яка максимально підпадає під дію закону масштабу: чим більшою є серійність виробництва товарів військового призначення, що виготовляються на підприємствах оборонної промисловості, тим вищий економічний ефект. За таких обставин у XXI ст. стає неминучим розвиток інтеграційних процесів при створенні високотехнологічних дорогих систем озброєнь та техніки;

- намагання великої кількості держав отримати технології розробок та виробництва високотехнологічних озброєнь та військової техніки для розвитку національної оборонної промисловості [8, с. 46].

Військово-технічне співробітництво держав із розробки та виробництва високотехнологічних систем озброєнь здійснюється в різних формах:

- об'єднання технологічних, наукових, фінансових, виробничих потенціалів держав у межах стратегічних союзів та блоків для розробок, виробництва та експлуатації високотехнологічних систем озброєнь, військової і спеціальної техніки;

- закупівля найбільш складних агрегатів, блоків, підсистем та їх інтеграція в національні проекти створення високотехнологічних систем озброєнь;

- закупівля ліцензій та ноу-хау та організація виробництва в національних компаніях;

- створення спільних підприємств з розробки та виробництва високотехнологічних систем озброєнь;

- застосування державами при імпорті озброєнь, військової і спеціальної техніки офсетних програм для організації розробок та виробництва високотехнологічних систем озброєнь, розвитку власної оборонної промисловості або економіки держави загалом [8, с. 46-47]. Офсетні програми передбачають компенсацію експортером частини витрат імпортеру продукції військового призначення на її закупівлю, яка здійснюється згідно із законодавчими та нормативними актами країни-імпортера, що регламентують офсетну діяльність. Хоча офсет не заохочується на міжнародному рівні, однак для продукції військового призначення він не забороняється. Основні переваги офсету – протекція національних інтересів, розвиток оборонної промисловості та економіки, залучення нових технологій, розвиток наукового потенціалу [9, с. 101].

Отже, зацікавленість держави в участі в системі міжнародного військового партнерства зумовлена раціональним використанням переваг такого партнерства. Розвинені країни світу нині чітко усвідомлюють переваги і значущість спільних зусиль для успішної розробки та виробництва сучасних озброєнь. За оцінками фахівців, участь у спільному виробництві озброєння та військової техніки 3-4 держав знижує витрати кожної з них в 1,7-2 рази порівняно з витратами в разі самостійної розробки аналогічного проекту однією державою [10, с. 64-73]. Дієвим методом військово-технічного співробітництва, що забезпечує більш тісне прив'язування покупця до технологій виробника, ніж поставка озброєнь та військової техніки, є продаж ліцензій. Внаслідок цього посилюється залежність покупця в різних формах – методологічна залежність, залежність щодо паливно-мастильних матеріалів, залежність у способах вимірювання та ін.

Як засвічує теоретичний аналіз практики міжнародного військово-технічного партнерства, нині воно охоплює цілі регіони світу. Зокрема, канадське військово-технічне виробництво на сучасному етапі

розглядається не ізольовано, а в межах північноамериканської військово-промислової бази. У західноєвропейському регіоні такі великі країни, як Франція, Великобританія, ФРН, Італія, вдаються до різних форм об'єднання зусиль у сфері військово-технічного співробітництва – від міжнародної підрядної кооперації до створення спільних підприємств і міжнародних консорціумів – і намагаються сформувати єдиний західноєвропейський ринок військової продукції. За таких умов стає об'єктивною необхідністю пошук шляхів розширення участі кожної держави в міжнародному поділі праці в військово-технічному співробітництві, в організації спільного з іншими державами виконання програм розробки і виробництва сучасних складних і дорогих систем зброї [11, с. 49].

Водночас, діяльність у сфері військово-технічного співробітництва пов'язана із ситуацією певної невизначеності. Військово-технічне співробітництво зачіпає баланс інтересів у різних сферах міжнародних відносин – політичній, воєнній, воєнно-економічній, зовнішньоекономічній, коопераційній. Це стосується як виконання контрактів при торгівлі озброєнням, так і ведення переговорів, міждержавного співробітництва, взаємодії з міжнародними системами контролю над передачами озброєнь та технологій, конкурентної боротьби між державами. Тому важливим завданням теоретико-методологічного аналізу військово-технічного співробітництва є визначення ризикових ситуацій у цій галузі, оскільки ризики у сфері військово-технічного співробітництва негативно впливають на економічну безпеку держави [12, с. 108].

Для подолання зазначених ризиків у сфері військово-технічного співробітництва основний наголос має робитися на збереженні та розширенні ринків збуту продукції оборонного призначення через використання всіх засобів державної підтримки, різних форм і механізмів співробітництва з іноземними замовниками, покращення сфери сервісних послуг і післяпродажного обслуговування продукції. Важливими є також розробка і реалізація заходів використання потенціалу світових інтеграційних процесів, а також участь у діяльності транснаціональних корпорацій та іноземних фірм і компаній, що забезпечує доступ розробників і виробників ОВТ до сучасних технологій розвинених країн [13, с. 110].

В. Шемаєв підкреслює: “Головною рисою, що притаманна сфері міжнародних передач озброєння та військової техніки, є наявність спільних міждержавних інтересів у межах двосторонніх або багатосторонніх угод, які супроводжуються складною взаємодією індивідуальних, організаційних цілей та міжособистісних відносин. Це створює умови для здійснення інформаційного впливу суб'єктів військово-технічного співробітництва на характер розвитку та тривалість цих відносин, що вимагає потужного інформаційного супроводження всіх процесів від заключення до виконання контрактів” [14, с. 289].

Поняття заходів із забезпечення інформаційного супроводження військово-технічного співробітництва охоплює комплекс узгоджених за місцем і часом, об'єднаних спільною метою дій органів в рамках виконання завдань із забезпечення реалізації національних інтересів під час здійснення військово-технічного співробітництва. Означені заходи передбачають:

- комплексне інформаційне забезпечення найбільш повною і достовірною фактографічною й концептуальною інформацією порівняльного та прогнозного характеру – стану, тенденцій, перспектив розвитку предметної галузі конкретних об'єктів-аналогів озброєння;
- підготовка аналітичних, порівняльних або реферативних оглядів;
- проведення патентних досліджень;
- організація консультацій, експертних оцінок;
- співставлення техніко-економічних параметрів виробів; – переклад ділової інформації;
- формування спеціалізованих (в тому числі повнотекстових) баз даних для побудови аналітичних моделей і кількісного аналізу об'єктів здійснення експертизи та прогнозування [14, с. 290].

Зазначені заходи визначають успішність політики військово-технічного співробітництва, у якій нині спостерігаються такі *тенденції*:

- перерозподіл уваги імпортерів озброєнь відносно країн-експортерів. Причинами цього є зміни воєнно-політичної обстановки на регіональному та глобальному рівнях; фінансово-економічні кризи; можливості експортерів з виробництва товарів військового співробітництва, у тому числі високотехнологічних;

- концентрація уваги імпортерів на стратегічному плануванні військово-технічного співробітництва у контексті взаємовідносин держав та узгодження стратегії імпорту товарів військового призначення з довгостроковими стратегічними планами розвитку збройних сил. Особливо таке стратегічне планування стосується реалізації складних високотехнологічних проектів воєнно-морських сил, воєнно-повітряних сил, протиповітряної та протиракетної оборони тощо;

– збільшення в імпорті частки високотехнологічних товарів військового призначення (авіаційна техніка, системи протиповітряної, протиракетної оборони, безпілотні літальні апарати, техніка військово-морських сил тощо);

– збільшення ролі офсетних проектів. Здійснюючи політику збільшення уваги до закупівлі технологій виробництва товарів військового призначення для розвитку власної військової промисловості, низка країн (Індія, Бразилія, Індонезія, Південна Корея, Туреччина) останніми роками продовжили вдосконалення законодавчої та іншої нормативної бази з офсетної практики;

– удосконалення міжнародних коопераційних механізмів із виробництва товарів військового призначення. Коопераційні механізми з виробництва товарів військового призначення у межах військового технічного співробітництва країн НАТО і ЄС нині багато в чому розмиті у зв'язку з формуванням транснаціональних корпорацій у військовій промисловості. Такі корпорації номінально мають штаб-квартиру в конкретній країні, але їх центри розробок та виробництва розташовані в різних країнах НАТО або ЄС і навіть у різних регіонах світу. У ЄС і НАТО також сформувався єдиний внутрішній ринок озброєнь та військової техніки, на якому частка закупівель товарів військового призначення ззовні дуже мала. Глобальні корпорації у військовій промисловості прагнуть зосередитися на повному контролі основних розробок і технологій. Виробництво номенклатури звичайних озброєнь та військової техніки і комплектуючих найчастіше передається в центри компетенції, інжинірингові компанії середнього й малого бізнесу. Навіть усередині загального ринку озброєнь та військової техніки країн НАТО і ЄС трансферт інноваційних технологій товарів військового призначення, розробок, виробництва і поставок озброєння контролюється головними розробниками та країнами – власниками збройних систем;

– зміна механізмів розрахунків за товари військового призначення. Збільшується кількість держав-імпортерів, які використовують при імпорті товарів військового призначення кредити країн-експортерів. Також розширюється постачання озброєнь та військової техніки в лізинг [15, с. 28-31].

Аналіз зазначених тенденцій дає змогу А. Шевцову та О. Гриненку дійти обгрунтованого висновку: “Між країнами-членами НАТО майже не існує військово-технічного співробітництва поза межами оборонно-промислової кооперації та інтеграції. У межах спільних ринків ЄС оборонне виробництво не регулюється, тобто у цій сфері країни діють виключно виходячи зі своїх національних інтересів” [4, с. 118]. Подібна ситуація, на наш погляд, засвідчує досягнення високого рівня інтеграції, що постає закономірним наслідком тривалого військово-технічного співробітництва між країнами – учасницями Північноатлантичного альянсу та членами ЄС.

Дослідники зазначають: “Стандартизація озброєння і військової техніки сприяє координації бойових дій або навчань, зниженню витрат, пов'язаних із тилловим забезпеченням військ, та скороченню вартості під час розробок, виробництва й експлуатації ОВТ. У сфері озброєння це означає зменшення його кількості, усунення дублювання розробок, підвищення бойової ефективності, якості та надійності систем озброєння, оперативне впровадження науково-технічних досягнень у конструкцію, технологію і виробництво систем, скорочення номенклатури предметів військово-технічного постачання та поліпшення і спрощення експлуатації, ремонту й обслуговування ОВТ. Складна програма кооперації в області розробок і виробництва ОВТ передбачає перехід від національного до багатонаціонального планування розвитку озброєння з ретельним урахуванням інтересів усіх сторін” [16, с. 123]. Тому військово-технічне співробітництво на сучасному етапі розвитку світу нерозривно пов'язане з іншим визначальним напрямком міжнародного військового партнерства – військово-стратегічним співробітництвом.

Бібліографічний список:

1. Софронов О. О. Військово-технічне співробітництво в системі забезпечення національної безпеки України / О. О. Софронов // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. – 2011. Вип. 95. Ч. I. – С. 23-25.
2. Звинчукова О. Н. Полномочия органов государственной власти в области военно-технического сотрудничества / О. Н. Звинчукова // *Армия и общество*. – 2012. – № 2 (30). – С. 130-135.
3. Софронов О. О. Військово-технічне співробітництво як складова державної політики України / О. О. Софронов // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. – 2010. Вип. 94. Ч. II. – С. 138-143.
4. Шевцов А. І., Гриненко О. В. Міжнародне військово-технічне співробітництво у сфері виробництва ОВТ як засіб забезпечення розвитку ОПК: уроки для України / А. І. Шевцов, О. В. Гриненко // *Стратегічні пріоритети*. – 2010. – № 1 (14). – С. 117-122.
5. Ханін І. Г. Співробітництво з міжнародними організаціями як чинник розвитку військово-промислового комплексу України. *Ефективна економіка*: електронне наукове видання. 2015. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4456> (дата звернення: 04.12.2017).

6. Терлецький Р. М. Правові аспекти регулювання військово-технічного співробітництва України з іноземними державами / Р. М. Терлецький // *Юридична наука*. – 2013. – № 7. – С. 111-117.
7. Фанін І. С. Військово-технічне співробітництво України в процесі розвитку євроатлантичної інтеграції: безпековий вимір / Іван Сергійович Фанін: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2010. – 22 с.
8. Свергунов О. О. Світові тенденції розвитку військово-економічного співробітництва у сферах розробок та виробництва озброєнь: досвід для України / О. О. Свергунов // *Стратегічні пріоритети*. – 2016. – № 3 (40). – С. 45-53.
9. Бегма В. М. Офсетна практика в системі ВТС України як чинник забезпечення економічної безпеки держави / В. М. Бегма, С. П. Мокляк, Ю. В. Толочний // *Стратегічні пріоритети*. – 2010. – № 4 (17). – С. 100-103.
10. Буренок В. М. Теория и практика планирования и управления развитием вооружения / В. М. Буренок, В. М. Ляпунов, В. И. Мудров. – М.: Издательский дом «Граница», 2005. – 418 с.
11. Буневич К. Г. Трансформация военно-технического сотрудничества в условиях глобализации / К. Г. Буневич // *Вестник Московского университета им. С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление*. – 2014. – № 3 (9). – С. 47-52: электронный научно-практический журнал. URL: https://www.muiiv.ru/vestnik/pdf/eu/eu_2014_3_47-52.pdf (дата звернення: 05.12.2017).
12. Свергунов О. О., Свергунов О. О., Толочний Ю. В. Стратегічні напрями вдосконалення системи управління ризиками при військово-технічному співробітництві / О. О. Свергунов, О. О. Свергунов, Ю. В. Толочний // *Стратегічні пріоритети*. – 2011. – № 4 (21). – С. 108-112.
13. Шевцов А. І. Оборонно-промислова політика України: пріоритетні напрями та шляхи їх реалізації / А. І. Шевцов, Р. В. Боднарчук, О. В. Гриненко // *Стратегічні пріоритети*. – 2011. – № 1 (18). – С. 105-111.
14. Шемаєв В. М. Інформаційне супроводження військово-технічного співробітництва України з іноземними державами як інструмент забезпечення економічної безпеки держави / В. М. Шемаєв // *Економіка і організація управління*. – 2014. – № 3-4 (19-20). – С. 288-292.
15. Свергунов О. О. Стратегічне управління імпортою політикою у сфері військово-технічного співробітництва в умовах криз: світовий досвід та Україна / О. О. Свергунов // *Стратегічні пріоритети*. – 2015. – № 1 (34). – С. 26-33.
16. Білетов В. І. Стратегія військово-технічного співробітництва Збройних Сил України в умовах їх євроінтеграції та переходу на євро стандарти / В. І. Білетов, М. А. Закалад, О. П. Пивовар, Т. О. Ворона // *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. – 2014. – № 3 (52). – С. 122-126.

Dzhus O. A. Military technical cooperation as a key aspect of international military partnership.

Military-technical partnership is defined as the amalgamation of responsibilities of delegated governmental bodies, structures, organizations and companies connected with development, production, trade or procurement of military equipment, including planning, coordination, organization and conduct of military equipment and services exchange.

It has been identified that military-technical cooperation encompasses two main types of international military partnership, namely: the transfers of armament, military equipment and dual-purpose technology, as well as the provision of military-technical services, joint scientific research and design activities, production, marketing and trading of armament samples. The article describes how the military-technical cooperation improves the ties with partner-nations in the field of joint design, production and modernization of armament, military and other equipment, facilitates the development of export and import of military products, as well as the engagement of military assistance in regards to disposition of obsolete armament, ammunition and rocket propellant. The article analyses the main factors of activation and the general capabilities that define the military-technical partnership development. It has been noted that at the same time, countries are pursuing their military-technical cooperation and economic goals. Therefore, the article focuses mainly on the current issues of the defense industry development, that are quite difficult to deal with outside of the international military-technical cooperation field. The main types of interstate frameworks of military-technical cooperation in design and production of hi-tech weapon systems were identified. The factors that determine the success of military-technical cooperation policy and the main up-to-date tendencies were defined. It was concluded that the military-technical cooperation strengthens the state's international stance, decreases the expenses for the production and design of new armament and equipment samples, and allows the states to not only receive the cutting-edge designs, needed for the development of the defense industry, but also to increase the profits.

Key words: *international military partnership, military-technical cooperation, hi-tech weapon systems, defence industry, military products market.*

УДК 327.7:35:061.1

Завадський В. М., Донецький національний університет імені Василя Стуса

ВИТОКИ ТА РУШІЙНІ СИЛИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

У статті представлено авторський погляд на витоки та рушійні сили процесів європейської інтеграції. В якості однієї з ключових рушійних сил політичного та економічного розвитку країн Європи автор розглядає еволюцію буржуазних цінностей, які в значній мірі доповнювалися здобутками Реформації й Просвітництва. Еволюція еліт, які були носіями зазначених цінностей, мала проекцію у ряді буржуазних революцій в країнах Європи (Нідерланди, Англія, Франція).

Запропоновано розгляд загальних тенденцій зовнішньополітичних векторів країн Європи у поєднанні з ретроспективним аналізом конфліктів від початку Модерної доби до середини ХХ століття. Наданий огляд основних європейських війн, у які були втягнуті майже всі держави доповнено аналітикою систем післявоєнних договорів та сценаріїв облаштування Європи. Зокрема, проаналізовано формування Вестфальської, Віденської, Версальсько-Вашингтонської систем міжнародних відносин, які в значній мірі поглиблювали протиріччя між провідними країнами Європи, що кожні 50-60 років переживали спустошливі війни.

Вивчення становлення ідей європейської єдності від доби Просвітництва до завершення Другої світової війни, як методу запобігання військовим конфліктам, доповнило загальну картину ретроспективи. Представлено огляд концепцій «Вічного миру» (І. Кант), «Пан'європейського Союзу» (Р. Куденхов-Каллергі), «Декларації Шумана».

Створена після Другої Світової війни система забезпечення миру та сталого розвитку країн Європи на початковому етапі об'єднала вугільну та сталеливарну галузі у формі Європейського об'єднання вугілля та сталі. До організації долучилися: Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Зазначена структура стала однією з перших, яка створила систему співробітництва у ключових галузях післявоєнної економіки, примиривши Францію та Німеччину, створивши передумови для подальших інтеграційних процесів в Європі.

Ключові слова: *Європа, аналіз, ретроспектива, конфлікт, тенденція.*

Європейський Союз об'єднує 28 країн, виступаючи одним з найпотужніших інтеграційних об'єднань у світі. Ступінь інтеграції між державами досягла високого рівня, об'єднуючи економічну, політичну та юридичну сфери. Для України набуття повноправного членства у ЄС є стратегічним пріоритетом. Унікальність Європейського Союзу полягає у розумному поєднанні наднаціональних та національних рівнів функціонування.

Ідеї покладені в основу функціонування ЄС мають багатовікову історію й своїм корінням сягають часів Реформації у Європі. Задум організації єдності держав та припинення ворожнечі, що призводила до спустошливих війн впродовж багатьох століть пройшов еволюцію від осмислення проблеми у Просвітницьку добу до часів завершення Другої світової війни.

Мета представленої статті – дослідити витоки, рушійні сили та еволюцію ідеї європейської єдності крізь ретроспективу відносин між державами Європи.

Аналіз сучасних досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми свідчить про жвавий інтерес до витоків єдності держав Європи. Англійські дослідники Камерон Ф., Дінан Д., Маккормік Ж., Маріз К., Фрейзер К. у своїх роботах частково висвітлювали зазначені питання [1, 2, 3, 4, 5]. Когорта українських дослідників представлена науковими доробками В.Копійки, Т.Шинкаренка, В. Посельського, О. Полторакова [6,7,8]. Вивчаючи комплекс зазначених досліджень варто констатувати фрагментарний характер осмислення особливостей формування ідей консолідації європейських держав та рушійних сил розвитку інтеграційного поступу.

Однією з рушійних сил політичного розвитку в Європі після завершення Реформації, стає буржуазія з новим комплексом цінностей та мотивацією подальшого збагачення на основі ініціативності в підприємницькій діяльності, мінімальній ролі релігійного фактору в житті держави. Окрім традиційних цінностей, буржуазна доктрина реалізації політичних амбіцій бере на озброєння цінності просвітницької ідеології (з XVIII ст.) та багато в чому виступає за поєднання свободи

підприємництва із глобалізаційними тенденціями (утворення міжнародних торгівельних кампаній у XVII ст.).

На думку автора, витoki ідей європейської єдності варто розглядати крізь розуміння системи буржуазних цінностей в Європі від початку Модерної історії. З початком епохи Великих географічних відкриттів та поширенням здобутків Реформації, Європа впевнено крокувала до нового сприйняття облаштування світу та взаємодії між політичними елітами на державному рівні, створюючи передумови для становлення еліт міжнародних, які в свою чергу ставали на чолі інтернаціоналізації капіталів та глобалізації політики. Звичайно, як будь-який процес в історії людства, становлення глобалізації та осмислення її ціннісних орієнтирів потребувало часу й подолання значної кількості перешкод.

Зламним моментом в історії Європи стали XVI та XVII століття. Основними мотивами історичного поступу та зміни в політичному устрої стали буржуазні революції в Нідерландах та Англії, які значно послабили абсолютистський устрій в Європі, здійснивши ротацію цінностей й політичних еліт. На зміну абсолютистським та монополістичним основам існування держав прийшли ідеї парламентаризму та фрітрейду. Окрім цього у XVII столітті Європа пережила одне з найбільш спустошливих протистоянь – Тридцятирічну війну (1618-1648 рр.). Цей загальноєвропейський конфлікт по суті став кульмінацією протистояння католицьких держав з протестантськими, поєднавши у собі як територіальні, політичні так і економічні протиріччя. Фактично всі країни Європи були учасниками цього протистояння, але найбільш драматичні та спустошливі баталії пронеслися територіями Франції та Германськими державами (Священною Римською імперією Германської нації). Після завершення війни європейські країни зробили один з найперших кроків до становлення системи міжнародних відносин в Європі. По суті, Тридцятирічна війна відкрила перед Європою нові виклики, пов'язані із протистоянням, яке перейшло з міждержавного рівня, на коаліційний, змінивши характер протистоянь, зробивши їх у більшій мірі спрямованими на службу торговим компаніям та економічними інтересам, витіснюючи традиційні для середньовіччя релігійну та династичну складову. Після подій 1618-1648 рр., задля розв'язання комплексу протиріч між європейськими державами та розподілу сфер впливу імперій, було сформовано по суті найпершу систему міжнародних відносин – Вестфальську (Від назви землі Вестфалія, де відбулося підписання низки договорів). Ця система була не досконалою, вона містила багато атавізмів середньовічної епохи, але в той самий час її цивілізаційна цінність полягає у спробі компромісу та можливості примирення задля економічного розвитку й відновлення після бойових дій (особливо на той час це було актуальним для Германських земель).

Наступна ретроспектива історичного поступу в формуванні ідеї європейської єдності актуалізується у постійному протистоянні провідних держав Європи, в першу чергу Франції та Германських держав. Основним мотивом протистояння були ресурси, які ставали все більше необхідними для економік, які переживали епоху капіталістичного розвитку разом із розширенням колоніальних володінь. Тепер, приблизно кожні 50-60 років Європа буде переживати спустошливі війни, які дедалі ставатимуть більш глобальними, кровопролитними та амбітними. Єдиним позитивним моментом буде той факт, що кожен з конфліктів наблизитиме людство до розуміння необхідності винайдення механізму консолідації та запобігання протистоянням у майбутньому разом із поміркованим врахуванням інтересів держав, еліт та населення.

На межі XVII-XVIII ст. протистояння в Європі виходить за межі континенту і набуває все більш глобального характеру. Наступним загальноєвропейським негараздом стала війна за іспанську спадщину (1701 – 1714 рр.). Основною причиною війни стала смерть бездітного іспанського короля Карла II Габсбурга. Іспанії на той час належали найбільші територіальні володіння в Європі та Новому світі. За вплив над цими багатствами сперечалися Франція та Австрія, які по суті розділили Європу на 2 табори. Збройне протистояння відбувалося не лише на теренах Європи, а й вийшло на територію Північної та Південної Америки, Атлантичного океану. По суті ця війна дуже швидко переросла з протистояння за престол у глобальний переділ колоніальних володінь, морських торгових шляхів, ринків збуту та контроль над стратегічними територіями (наприклад Гібралтар). Після завершення війни за іспанську спадщину відбулося чергове оформлення сфер впливу ключових європейських гравців. Тут варто відзначити певну еволюцію порівняно із Вестфальською системою. Післявоєнна Утрехтська угода затвердила «баланс сил» в Європі, закріпивши сфери впливу Франції, Австрії, Англії, Германських держав. Баланс зводився не лише за територіальним принципом, а й у колоніальній торгівлі, виводячи у лідери Англію та Нідерланди. З огляду на новий рівень відносин, варто констатувати, що з кожною глобальною війною, комплекс протиріч лише

збільшувався і встановлені домовленості не могли забезпечити мирне співіснування Франції, Австрії, Англії, Германських держав. По суті, еліти в зазначених країнах здебільшого намагалися вирішити протиріччя із сусідами шляхом війни, а системи післявоєнних договорів закріплювали завоювання, зовсім не сприяючи консолідації та запобіганню протистоянню. Навпаки, з кожним глобальним протистоянням у Європі створювалися передумови для наступних баталій внаслідок наявного комплексу протиріч.

Еволюція протистояння у Європі продовжувала зростати й наступним фактором виникнення конфлікту став стрімкий розвиток Пруссії та її агресивна зовнішня політика. Мова йде про Семирічну війну (1756-1763 рр.), бойові дії якої охопили території від Прибалтики до Рейну, Північну Америку, Карибський басейн, Індію. Всі провідні держави Європи стали активними учасниками протистояння: Пруссія, Австрія, Франція, Росія, Швеція, Англія, Священна Римська імперія.

Феномен розвитку Пруської держави є хрестоматійним, почавши своє піднесення з XVI ст. із залежності від Речі Посполитої території, країна під проводом Гогенцоллернів спромоглася стати однією з найпотужніших в Європі, ставши в один ряд із провідними імперіями того часу. Доречі, Пруссія формально стала першою протестантською державою із традиційним набором буржуазних цінностей того часу, які разом із німецькою раціональністю та працелюбністю майже за 100 років сприяли становленню держави, яка замість застарілих форм феодального ладу (як це було у Франції, Австрії, Росії), активно використовувала капіталістичні форми організації економіки. Пруська економіка в другій половині XVIII ст. потребувала серйозної сировинної бази. Предметом початку війни стали землі Сілезії та Саксонії, які були захоплені Пруссією, на боці якої виступила Англія. Супротивниками цієї коаліції стали Австрія та Франція. Розширення масштабів протистояння відбулося внаслідок «приєднання» протиріч стосовно колоній до питань суто європейських. Знову ми бачимо один з прикладів протистояння між Францією та Германськими державами, яке повторилося майже через 50 років. Система післявоєнних договорів хоча і припинила бойові дії, але вона не змогла остаточно вирішити комплекс протиріч між державами, відтермінувавши їх на наступні 40 років. Конфронтація між державами Європи буде продовжуватись й наступні роки після завершення Семирічної війни (яку, доречі, У. Черчилль називав «Першою світовою війною»).

Остання третина XVIII ст. стала кульмінацією процесів, які почалися з епохою Реформації. Відхід від схоластичної спрямованості науки, жвавий інтерес до природничих наук та затребуваність знань з боку буржуазної економіки у значній мірі сприяли розвитку нового розуміння ролі держави та організації суспільства. Доба Просвітництва та досягнення гуманітарних наук в значній мірі допомагали розвитку ідей припинення ворожечі між державами Європи. Квінтесенцією ідей Просвітництва у цьому напрямку став проект І. Канта про формування загальноєвропейського союзу, сформульований у трактаті «До вічного миру». Звичайно, що реалізація подібного роду ідей фактично у той час була не можливою. Актуальність подібного поступу є вкрай важливою в якості ідеологічного підґрунтя для майбутніх поколінь.

Французька революція кінця XVIII століття та прихід до влади Наполеона Бонапарта стали серйозними передумовами глобальних європейських війн (1799-1815 рр.), які знову охопили територію Європи. Внаслідок зміни політичного устрою Франції, особистих амбіцій Наполеона Бонапарта, інтересів еліти, Європа знову зазнала серйозних людських втрат. Одним з результатів Наполеонівських війн стала ліквідація Священної Римської імперії германської нації та її роздроблення. Але Франція не змогла довгий час протистояти коаліції Європейських держав, тому вже в 1815 році всі завоювання Наполеона Бонапарта були відвойовані, а нова система міжнародних відносин затвердила гегемонію в Європі трьох держав: Австрії, Пруссії, Росії. Віденська система міжнародних відносин утворена після Наполеонівських війн була вкрай нестабільною, але багато в чому вона стала черговою передумовою протистоянь у Європі. Не дивлячись на утворення «Священного Союзу», який би мав забезпечувати стабільність та не допускати спустошливих війн, XIX століття стало дуже неспокійним для Європи.

Стрімкий розвиток Пруссії та намагання Гогенцоллернів об'єднати Німеччину, включивши максимальну кількість земель з ресурсами, стали причинами нового протистояння в Європі. У 1870-1871 роках на фоні агресивної політики Пруссії та об'єднання Німеччини відбулася Франко-пруська війна. Результатом війни стали: поразка Франції, проголошення Германської імперії й перехід Ельзасу та Лотарингії до складу нової держави – Другого Рейху. Показовим став той факт, що акт проголошення Германської держави (Другого Рейху) було підписано у Версалі. В цьому вбачається певний мотив демонстрації величчя та приниження переможеної Франції. Окрім втрати частини території із значною ресурсною базою (Ельзас та Лотарингія), Франція була змушена

виплатити значні репарації. Подібна ситуація, у певній мірі, створила комплекс протиріч, який став однією з передумов Першої світової війни. Бачимо, що через 55 років після Наполеонівських війн, Європою пронеслася ще одна війна, яка на цей раз у таборі переможених лишила Францію, закріпивши її другорядну роль в Європі.

Комплекс протиріч між європейськими імперіями підштовхував світ до чергової глобальної катастрофи. Зазначена вище поразка Франції у Франко-пруській війні, суперечки між Росією, Османською імперією та Австрією й Пруссією, колоніальні питання, Балканські кризи стали передумовою чергового протистояння – Першої світової війни (1914-1918 рр.). Спустошлива війна, яка мала не один театр бойових дій, призвела до людських втрат у масштабах, яких раніше людство не знало. Після завершення війни, Германська імперія та її союзники на цей раз стали переможеними країнами. Одним з найбільш серйозних результатів Першої світової став крах імперій: Російської, Османської, Австро-Угорської, Германської. В переможених країнах відбулася ціла низка революцій, на їх уламках утворилися нові держави. Політичні процеси в Європі набули абсолютно нового наповнення. Звичайно, що такий серйозний переділ кордонів сприяв створенню ще більшої кількості протиріч, ніж це було за попередніх війн. Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, яка остаточно сформувалася на початку 1920-х років й Ліга Націй, що мали забезпечити післявоєнний устрій, нажаль, виявилися неефективними. Перша світова війна кардинальним чином змінила баланс сил в Європі та у всьому світі, Франція з переможеної країни у 1870 перетворилася на переможця, Німеччина навпаки перейшла до стану переможених держав, втративши Ельзас та Лотарингію з їхніми ресурсними базами, що в значній мірі сповільнювало її економічний розвиток.

Після Першої світової війни в країнах Європи з-поміж політиків, філософів та істориків активізувалися пошуки моделі мирного співіснування держав. Одним з найбільш амбітних проєктів стало створення у 1922 році Пан'європейського Союзу – суспільно-політичної організації, заснованої герцогом Річардом Куденхов-Каллергі у Відні. Основною метою Союзу було утворення економічного та політичного Союзу європейських народів. Головними принципами консолідації мали стати демократичні цінності, рівноправ'я. Окрім цього пропонувалося владнати вічну ворожнечу між Францією та Німеччиною, об'єднавши обидві країни спільним інтересами. Ідеї Річарда Куденхов-Каллергі були активно підтримані політиками та науковою спільнотою, до складу організації входили: А. Ейнштейн, А. Бріан, К. Аденауер. У 1920-1930-х роках відбулася ціла низка Пан'європейських конгресів. Одним з результатів роботи Союзу стало просування ідеї єдності Європи у Лізі Націй, а у 1927 році це питання неодноразово обговорювалося на засіданнях організації. Але втілити в життя ідеї Р. Куденхов-Каллергі не вдалося внаслідок світової економічної кризи 1920-1930-х років. Доречі, після Другої світової війни, Р. Куденхов-Каллергі активно сприяв поширенню ідей консолідації країн Європи. З огляду на активне поширення ідеї єдиної Європи у 1920-ті роки, варто констатувати, що прочне підґрунтя для післявоєнної євроінтеграції були закладено як-раз між двома світовими війнами.

Передумови наступного етапу протистояння в Європі та Світі у вигляді Другої світової війни почали формуватися ще наприкінці 1920-х років. Світова економічна криза, яка почалася в США, мала серйозне відлуння в Європі. Криза та економічні негаразди мали суттєвий вплив на політичні настрої у Німеччині, де на фоні зубожіння населення активно поширювалися радикальні реваншистські настрої. Вже на початку 1930-х років Адольф Гітлер та очолювана їм політична сила, використовуючи нацистську ідеологію, зуміли захопити владу в країні. З 1933 року Німеччина перебуваючи під владою нацистів, починає реалізовувати ідею реваншу за поразку у Першій світовій війні. Світ не відреагував вчасно на загарбницькі ініціативи Гітлера та мовчки стерпів його дії. «Умиротворення агресора» у форматі Мюнхенського пакту 1938 року не принесло результату, а навпаки призвело до подальшої ескалації. Радянсько-Німецький пакт 1939 року став також однією з передумов загальноєвропейської війни. Так, у 1939 році почалася наймасштабніша світова війна, яка багато в чому стала апогеєм протистояння між державами. Порівняно із наведеними вище війнами, ця продемонструвала всьому світові, що людство може саме себе знищити за лічені хвилини. Масштабність бойових дій та використання ядерної зброї зробили Другу світову війною найкривавішою.

Після завершення Другої світової війни перед державами Європи стояли складні виклики: відновлення економік, забезпечення рівномірного сталого економічного розвитку країн, запобігання військовим конфліктам в Європі, створення системи безпеки. Окрім цього Європа після війни перебувала у доволі складному геополітичному становищі, яке з одного боку характеризувалося загрозою з боку блоку комуністичних держав, з іншого протистоянням США та Радянського Союзу.

Питання європейської єдності задля запобігання війнам знову стало розглядатись на різних рівнях. Так, У. Черчилль, у 1945 році, виступаючи у Цюріхському університеті, запропонував ідею створення «Об'єднаних штатів Європи». Важливу роль у підготовці його промови зіграв Р. Куденхов-Калергі. Одночасно з поширенням ідеї Пан'європеїзму, проводилася активна робота з підготовки практичних кроків до «примирення» вічних ворогів Франції та Німеччини. Складність реалізації ідеї єдиної Європи полягала у необхідності врахування інтересів як наддержавного рівня, так і задоволення ділових кіл. Окрім цього важливим напрямом мало стати забезпечення якості життя й створення потужного середнього класу, задля запобігання поширенню радикальних ідеологій.

У другій половині 1940-х років політикуму країн Західної Європи довелося акумулювати усі позитивні здобутки політичних традицій від часів Реформації з метою встановлення системи співробітництва за якої війна між Францією та Німеччиною була б невігідною. Західній Європі була необхідна кардинально нова модель відносин між державами. Системи мирних угод попередніх століть, лише закріплювали післявоєнний устрій та нові кордони не знімаючи протиріч, а навпаки створюючи підстави для ідей реваншу. Нова система мала як раз сформулювати такий лад, при якому роль кордонів поступово нівелювалася, поступаючись ідеї наддержавного утворення.

Відповіддю на виклики післявоєнного облаштування Європи стала ідея французького підприємця, політичного діяча, керівника комісії з планування Жана Моне. Оскільки для Європи після Другої світової війни ключовими ресурсами для відновлення економік були вугілля та сталь, було запропоновано організувати єдиний центр з координації видобутку та розподілу цих ресурсів. Такого роду крок за задумом Моне мав би дозволити спільно використовувати ресурсну базу та потенціал Ельзасу та Лотарингії (які у черговий раз відійшли до Франції), таким чином дозволяючи відновити економіку ФРН й Франції. Окрім цього спільний ринок вугілля та сталі мав би не дозволити жодній з країн використовувати ці ресурси у військових цілях. Глибокий зміст запропонованої Р. Шуманом ідеї мав багатовекторний характер з доволі інноваційним геополітичним компонентом. По-перше, створювалася система за якої в Європі видобуток вугілля та виробництва сталі координувалося та контролювалося наднаціональним органом, забезпечуючи задовільні та рівномірні темпи відбудови економік, по-друге, створена система кооперації робила війну не вигідною для давніх супротивників, по-третє, великий капітал отримував преференції та мав діяти за певними правилами (забезпечувалася конкуренція компаній, рівні умови для кредитування), що в свою чергу давало можливість організувати значну кількість робочих місць, забезпечувати роботою суміжні галузі, даючи імпульс всій економіці.

Ідея Ж. Моне після обговорення у правлячих колах Франції та Німеччини набула офіційного оформлення у декларації французького міністра закордонних справ – Р. Шумана, отримавши назву «Декларація Шумана». Основні ідеї консолідації держав Західної Європи були проголошені 9 травня 1950 року [9]. Немаловажним аспектом документа стало проголошення планів по подальшій інтеграції держав Європи у бік створення федеративної держави. Також проголошувалась відкритість організації для нових учасників. Отже, після багатовікової традиції післявоєнного розмежування кордонів, європейці вирішили ті самі кордони об'єднати та припинити низку спустошливих війн. План Моне-Шумана було реалізовано у створенні Європейського об'єднання вугілля та сталі (далі ЄОВС) у 1951 році, яке стало передумовою для подальшої економічної та політичної інтеграції в Європі. Першими країнами-учасницями ЄОВС стали Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург.

Таким чином, реалізація ідеї примирення країн Європи шляхом утворення інтеграційної структури із наднаціональними органами управління, стала можливою після Другої світової війни. Сформована система співробітництва та раціонального поєднання національного та наднаціонального чинника в управлінні ЄОВС мала витоки ще від початку Модерної доби в Європі. Вважаємо, що цінності притаманні елітам того часу, пронесені через епохи спустошливих війн, модернізувалися та знайшли реалізацію завдяки політичним традиціям європейської цивілізації. Утворена система співробітництва в основі якої лежало спільне використання вугілля та сталі стала серйозним поступом в розвитку європейської єдності. Вже наприкінці 1950-х років сценарій співробітництва між шістьма країнами будуть поширені на всі галузі економіки, здійснивши наступний крок до запобігання військовим конфліктам та сталого економічного розвитку.

Бібліографічний список:

1. Cameron F. The European Union and the Challenge of Enlargement / Fraizer Cameron // The Enlarging the European Union: Relations between the EU and Central and Eastern Europe. – London – New-York: Bailey, 1997. – P. 5 – 45.
2. Dinan D. Europe recast. A history of European Union / Desmond Dinan . – London: Lynne Reiner, 2004. – 165 p.
3. McCormick J. Understanding the European Union: A Concise Introduction / John McCormick. – Hampshire: Palgrave, 2002. – 179 p.
4. Marise C. The enlargement of the European Union / Cremona Marise. – New – York: Oxford University Press, 2005. – 256 p.
5. Frazer C. The future of Europe. Integration and enlargement / Cameron Frazer. – London: Rutledge, 2005. – 170 p.
6. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл./ Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К.: Ін Юре, 2001.– 447 с.
7. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції / В. Посельський . – К.: Смолоскип. – 2002. – 168 с.
8. Полтораков О. Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі: Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2004. – 199 с.
9. The Schuman Declaration – 9 May 1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en

Zavadskiy V. M. The origins and driving forces of European integration: a retrospective analysis

The article presents an author's view of the origins and driving forces of European integration processes. As one of the key driving forces of political and economic development in Europe, the author examines the evolution of bourgeois values, which were largely complemented by the achievements of the Reformation and the Enlightenment. The evolution of the elites who were bearers of these values had a projection in a series of bourgeois revolutions in European countries (the Netherlands, England, and France).

The article proposes consideration of general tendencies of foreign policy vectors of European countries in conjunction with a retrospective analysis of conflicts from the beginning of the Modern Age to the middle of the twentieth century. An overview of the main European wars, which involved almost all states complemented by the analysis of post-war system agreements and European scenarios. In particular, the formation of the Westphalian, Viennese, Versailles-Washington systems of international relations was analysed, which greatly deepened the contradictions between the leading European countries and every 50-60 years experienced devastating wars.

The study of the formation of the ideas of European unity from the age of the Enlightenment to the completion of the Second World War as a method of preventing military conflicts, complemented the general picture of the retrospective. An overview of the concepts of "Eternal Peace" (I. Kant), "Pan-European Union" (R. Kudenhov-Kallergi), "Declaration of Schumann" is presented.

The post-World War II system of peace and sustainable development in Europe initially united the coal and steel industries in the form of the European Coal and Steel Community. The organization joined France, Germany, Italy, Belgium, the Netherlands, and Luxembourg. The said structure became one of the first to establish a system of cooperation in key sectors of the post-war economy, reconciling France and Germany, creating the preconditions for further integration processes in Europe.

Key words: Europe, analysis, retrospective, conflict, tendency.

УДК 327.7:061.1ЄС

Корнійчук Л. В., Національний університет «Острозька академія»

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглядаються ключові аспекти реформування Європейського Союзу на сучасному етапі. На сьогодні Євросоюз знаходиться в процесі глибоких трансформаційних перетворень, тому важливо з'ясувати їхню природу та можливі наслідки. Зроблено спробу показати взаємозв'язок внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем ЄС із вибором майбутнього шляху європейської інтеграції в напрямку розширення чи поглиблення. Охарактеризовано основні сценарії майбутнього розвитку ЄС, а також пропозиції Президента Франції Еммануеля Макрона по реформуванню Співтовариства. Зокрема, окреслено пріоритетні напрямки майбутніх реформ такі як: безпекова та міграційна політика, спільне фінансування інноваційних проектів, а також формування спільного бюджету для координації інвестиційної діяльності та стабілізації у випадку майбутніх економічних криз. Увагу приділено особливостям інтеграційних заходів ЄС у сфері безпеки та оборони, яка зазнала змін після Brexit та еволюції політики США щодо своїх європейських партнерів.

Особливий акцент у публікації зроблено на здійсненні практичного кроку у реформах – створення нового оборонного та безпекового проекту PESCO (Постійної структурованої співпраці у сфері оборони країн-членів ЄС), що покликаний зробити європейську оборону більш ефективною і посилити оперативну співпрацю між державами. Головною ідеєю співробітництва у такому форматі є підвищення ефективності завдяки спільному виконанню того, що кожна з країн до цього робила самостійно. Водночас, важливо, що участь у проектах кожної країни є добровільною. Оскільки сьогодні Європейський Союз розглядається не лише як потужне економічне об'єднання, а й як досить потужний гравець на міжнародній арені, який впливає на підтримку стабільного міжнародного порядку, то у статті представлено аналіз особливостей трансформацій, що є необхідними для подальшої життєздатності Співтовариства.

Ключові слова: Європейський Союз, реформи, системна криза, глобальні виклики, безпека.

Зважаючи на тенденції останніх років, у розвитку ЄС почала проявлятися системна криза, на яку вплинуло низка масштабних проблем, зокрема світова фінансова та міграційна кризи, терористична загроза, безпекові виклики у Східноєвропейському регіоні у зв'язку з агресією Російської Федерації, проблеми трансатлантичної співпраці в контексті діяльності адміністрації США після президентських виборів 2016 р., а також наростання протиріч у самому Співтоваристві у зв'язку із загостренням сепаратистських рухів, Brexit тощо. Гальмування інституційних процесів та неможливість подальшого поглиблення інтеграції змушує провідні держави ЄС шукати можливості подолання кризових явищ та розробляти нову глобальну стратегію розвитку, яка б дозволяла ефективно реагувати на виклики, що постійно виникають у глобалізованому світі.

Процес реформування та розширення ЄС через включення до Спільноти держав Центрально-Східної та Південної Європи з одного боку сприяв зміцненню міжнародної ролі ЄС як репрезентанта 28 держав, а з іншого – все ж не вдалося подолати ні диспропорцій у господарському розвитку держав-учасниць, ні різниці у зовнішньополітичних інтересах, що звичайно теж вплинуло на початок проявів певних кризових явищ у функціонуванні. Водночас, ЄС почав відігравати роль глобального гравця на міжнародній арені і ця позиція вимагає від нього подальшого посилення участі у розв'язанні проблем світової політики, а відтак набуває ще більшого значення потреба досягнення єдиної позиції усіма членами ЄС. Очевидно, що подолання кризових явищ вимагає проведення системних реформ, що дозволять Співтовариству не лише втримати, а й посилити свої позиції на міжнародній арені.

Сучасні дослідження, що присвячені вивченню проблеми реформування ЄС мають фрагментарний характер, що зумовлює необхідність аналізу викликів, що постають перед ЄС і шляхів реагування на них. Водночас, не можна не згадати про цінні наукові розвідки, що проливають світло на дилеми модернізації окремих політик ЄС таких українських дослідників як

В. Манжола, В. Копійка, Т. Сидорук, В. Завадський, С. Паціківський та ін., а також зарубіжних науковців – В. Войке, М. Еммерсон, Д. Бойлер, К. Жукровська, Р. Земба, М. Ласонь, Я. Чапутович та ін. Водночас, питання характеристики основних проектів реформ ЄС та можливостей їхнього впровадження потребує детальнішої уваги.

Метою представленої статті є аналіз основних підходів до процесу реформування Євросоюзу та алгоритмів подолання глобальних викликів сучасності.

Слід підкреслити, що 1 березня 2017 р. Єврокомісія презентувала Білу книгу про майбутнє Європи до 2025 р., а пізніше, 25 березня під час саміту ЄС з нагоди 60-річчя підписання Римських угод, Президент Європейської комісії Жан-Клод Юнкер озвучив п'ять сценаріїв можливого розвитку Співтовариства [12]. Перший сценарій передбачає втілення поточної програми реформ, що була презентована Єврокомісією ще у 2014 р. Фактично це означає нічого не змінювати, а це своєю чергою може призвести до ще більшого наростання протиріч між державами-членами, ускладнить процедуру ухвалення рішень з важливих питань, а про ефективність їх виконання в такому випадку говорити буде ще складніше. Другий сценарій – «залишити лише єдиний ринок» – означає згортання окремих частин політичної інтеграції між учасниками ЄС при збереженні єдиного європейського ринку товарів і послуг. У такому випадку держави вирішуватимуть протиріччя в двосторонньому порядку. Третій сценарій «Європа декількох швидкостей» передбачає, що за бажанням учасників відбувається поглиблена інтеграція в певних сферах, а інші члени теж, коли захочуть можуть долучатися до відповідних ініціатив. Однак, у такому випадку окремі держави побоюються, що може сформуватися група країн, що матимуть переважаючий вплив на прийняття рішень, натомість найменш залучені до інтеграції держави втратять можливості впливати на цей процес. Четвертий сценарій – «робити менше, але ефективніше» – покликаний збільшити результативність дій ЄС в окремих галузях завдяки направленню на них основних ресурсів. У документі передбачається, що це, охоплюватиме такі галузі, як регіональний розвиток, охорона здоров'я, частини спільної трудової та соціальної політики, що безпосередньо не пов'язані з функціонуванням єдиного ринку [6]. Нарешті п'ятий сценарій – «робити більше, але разом» – фактично означає розвиток ідеї Сполучених Штатів Європи, тобто поглиблення подальшої інтеграції між учасниками в усіх галузях і передача повноважень на загально-організаційний рівень, утворюючи таким чином федерацію. Натомість у Римській декларації від 26 березня 2017 р. визначено загальні пріоритети розвитку ЄС такі як: безпека, економічний розвиток, соціальна політика та спільна зовнішня політика [10] без зазначення шляхів реалізації цих напрямів політики.

Зауважимо, що лідер німецьких соціал-демократів Мартін Шульц 7 грудня 2017 р. на партійному з'їзді в Берліні заявив, що для збереження європейської єдності ЄС необхідно до 2025 року перетворити в Сполучені Штати Європи, які укладуть спільний конституційний договір. Договір буде представлений державам-членам ЄС для ратифікації, і ті, хто відмовляться від нього, на його думку, автоматично повинні залишити блок. М. Шульц переконаний, що лише посилений ЄС може діяти на протигагу правим націоналістам, які останнім часом досягли успіхів у Німеччині, Австрії, Данії, Фінляндії, Франції та Нідерландах [7]. Однак, ця ідея одразу ж зустріла критику від представників блоку Ангели Меркель. Зокрема, один із керівників блоку ХДС/ХСС консерватор Фолькер Каудер заявив, що пропозиція Шульца «становить загрозу для ЄС і громадянського схвалення Європи» [2]. Правляча більшість німецького політикуму не просто відкидає подібні ідеї, а й вважає їх такими, що перекреслюють значну роботу, проведену десятиліттями по створенню і реформуванню ЄС до сучасного вигляду. Враховуючи той факт, що ідея передачі суверенітету державами-членами у Брюссель, наврядчи зустріне підтримку в громадськості, то плани по утворенню Сполучених Штатів Європи виглядають не досить реалістично.

Загалом же, як бачимо, представлені проекти по реформуванню ЄС мають і найбільш песимістичний сценарій (другий), і найбільш оптимістичний (п'ятий), однак жоден із них не дозволяє повною мірою подолати всі труднощі, що існують всередині Спільноти, тому ймовірно реалізовано буде взагалі інший, комбінований на основі задекларованих на саміті пропозицій, сценарій.

Питання пошуку нової моделі співпраці в рамках ЄС до 2025 р. ще з більш посиленою активністю почало обговорюватися після президентських виборів у Франції та парламентських виборів у ФРН. Зокрема, Президент Франції Еммануель Макрон 26 вересня 2017 р. під час виступу перед студентами паризького університету Сорбонна висловив пропозиції щодо масштабної реформи ЄС до 2024 р. Серед запропонованих змін чільне місце займає ідея посилення Єврозони і на його думку, країни Єврозони потребують спільного бюджету для фінансування спільних

інвестицій та забезпечення стабільності в період економічних криз [3]. Важливими також є фінансування та координація інноваційної діяльності і тому пропонується заснувати Агентство проривних інновацій, спільно фінансувати новаторські проекти, врегулювати оподаткування в цих сферах. Ухвалення спільного бюджету очевидно передбачатиме посаду міністра фінансів та парламентський нагляд на загальноєвропейському рівні. За задумом такий крок міг би допомогти значно скоротити безробіття, частка якого значно зросла останнім часом, і не означає, що йдеться про перенесення боргів одних держав на інші. Наповнення бюджету, згідно із пропозицією Е. Макрона, має відбуватися через впровадження єдиного податку на фінансові операції, через оподаткування великих інтернет-компаній, що повинні сплачувати податки в тих країнах, де отримують прибутки, а не там де зареєстровані. Зауважимо, що під час Всесвітнього економічного форуму у Давосі, що відбувся в січні 2018 р., Е. Макрон повторно представив своє бачення реформування ЄС і зокрема, ще раз підкреслив важливість створення нової посади – міністра ЄС з питань фінансів для посилення регулювання Єврозони. Оскільки спільний економічний простір ЄС інституційно незавершений, то це заклало відповідні диспропорції в економічному розвитку держав Єврозони, адже разом зібралися економіки різного типу. Запровадження єдиної фіскальної політики може стати значним кроком для подальшої поглибленої інтеграції.

Ще одним важливим аспектом є реформування безпекової сфери, зокрема лідером Франції була висловлена пропозиція створити спільні сили швидкого реагування та спільний оборонний бюджет, спільні підрозділи цивільної оборони, а також спільну безпекову доктрину. Оскільки одним із нагальних безпекових питань є проблема нелегальної міграції, то Е. Макрон запропонував створити загальноєвропейське агентство з надання притулку, яке прискорить та уніфікує відповідні процедури, а також необхідним є поступове створення спільної прикордонної служби. Крім того, було запропоновано запровадити стандартні ідентифікаційні документи для всього ЄС, адже лише спільними зусиллями об'єднаної Європи можна ефективно захистити зовнішні кордони та надавати притулок тим, хто цього потребує [3]. У списку запропонованих ініціатив також створення спільної служби захисту населення від наслідків природних катастроф та поглиблення співпраці європейських спецслужб, зокрема створення Європейських сил цивільної оборони (для боротьби зі стихійними лихами) та Європейської академії розвідки. Крім того, є також пропозиції щодо сприяння функціонуванню більш екологічно чистої промисловості через фіксацію цін на вугілля всередині ЄС та встановлення додаткового податку на експортоване вугілля.

Зауважимо, що раніше, 7 червня 2017 р. Єврокомісія представила аналітичну доповідь «Майбутнє європейської оборони», в якій охарактеризовано ключові тенденції та виклики у безпековій та оборонній сфері ЄС, а також викладено три сценарії подолання загроз та посилення оборонної спроможності держав ЄС до 2025 р. Серед можливостей майбутнього європейської оборони сценарії: «Співпраця в галузі безпеки і оборони», «Колективна безпека і оборона» та «Спільна оборона і безпека». Перший сценарій передбачав розвиток співпраці залежно від конкретного випадку та індивідуальний порядок контролю над оборонним потенціалом та закупівлями. Другий – об'єднання певних фінансових та операційних активів для зміцнення солідарності в питаннях оборони. У третьому випадку захист Європи стане відповідальністю ЄС та НАТО, співпраця яких матиме взаємодоповнюючий характер і реалізуватиметься ЄС через Європейський оборонний фонд [1]. Зрозуміло, що важливим кроком став перехід від обговорень проєктів до конкретного ухвалення планів реалізації достатньо амбітних програм у безпековій та оборонній сферах, а також посилення ЄС своїх управлінських структур завдяки створенню військового штабу.

Враховуючи той факт, що безпекова ситуація в Європі за останні роки зазнала значних змін і держави ЄС виявилися оточені аж ніяк не «колом друзів», а також зрозуміли, що актуальною для них лишається небезпека зі сходу, а позиція Президента США Дональда Трампа щодо НАТО не забезпечує повною мірою гарантій безпеки європейцям, то у реформуванні оборонної сфери вже було зроблено певні практичні кроки. Так, Ж.-К. Юнкер у вересні 2017 р. під час виступу в Європарламенті заявив про створення до 2025 р. Європейського оборонного союзу, що існуватиме паралельно і в партнерстві з НАТО. Це зможе дозволити для ЄС самостійно діяти в операціях за кордоном для стабілізації сусіднього простору і посилення своєї ролі як гаранта безпеки. Крім того, резолюція Європарламенту пропонувала заснувати Головне управління з питань оборони, яке б на рівні ЄС відповідало за внутрішні аспекти політики оборони і безпеки, а також створити Європейський розвідувальний відділ [4].

Рада ЄС 11 грудня 2017 р. ухвалила рішення про старт програми Permanent Structured Cooperation (PESCO) – Постійної структурованої співпраці у сфері оборони країн-членів ЄС.

Створення PESCO передбачала ще Лісабонська угода 2009 року і визначала можливість того, що низка країн-членів ЄС тісніше співпрацюватимуть у сфері безпеки та оборони. Ця постійна структура оборонного співробітництва дозволить бажаючим і здатним державам-членам розвивати спільні оборонні можливості, інвестувати в спільні проекти. Водночас, у ЄС підкреслюють, що PESCO не є альтернативою НАТО, який і надалі буде наріжним каменем колективної оборони для своїх членів, а є лише рамками для реалізації державами-членами ЄС спільних проектів. Названа ініціатива має сприяти підсиленню обороноздатності Євросоюзу і дозволити спільно протистояти військовим загрозам. Участь у програмі є добровільною для держав-учасниць ЄС, відтак до нового об'єднання не приєдналися Данія, Мальта та Великобританія. Програма передбачає підвищення військової мобільності країн ЄС, створення єдиного центру реагування на кризи та мережі логістичних центрів для підтримки операцій. Держави-члени, що беруть участь в PESCO, також прийняли заяву одночасно з прийняттям рішення про створення ініціативи, в якій вітається ухвалення політичної угоди щодо здійснення 17 проектів у майбутньому, зокрема у сфері розвитку можливостей та в оперативному вимірі, починаючи від створення Європейського медичного командування, Центру компетенції навчальної місії ЄС, груп швидкого реагування та взаємодопомоги, допомоги в галузі кібербезпеки та у ліквідації наслідків стихійних лих, вдосконалення морського нагляду тощо [9]. Ефективність ініціативи і буде вимірюватися реалізацією задекларованих проектів. Окрім того, держави-учасниці ініціативи взяли на себе зобов'язання по оптимізації оборонних витрат через спільні інвестиції заради більшої ефективності безпекової політики, адже їхні оборонні витрати і потенціал у сфері безпеки не відповідають вимогам сучасності.

Водночас, присутній ризик того, що у майбутньому у держав можуть виникнути розбіжності, наприклад при укладанні контрактів на певні оборонні замовлення. Також вже помітні розбіжності серед членів ЄС щодо питання формування довгострокового бюджету на 2021-2027 рр., адже Великобританія вже вийде зі Співтовариства і бюджет за різними оцінками недораховуватиметься щорічно близько 12 млрд. євро, а потребуватиме додаткових витрат на оборону та безпеку. Невдоволення викликає також ідея прив'язати виплати з фондів ЄС до дотримання верховенства права та міграційної політики. Не всі держави готові збільшити свої внески в бюджет, а тому фінансове питання найближчим часом стане серйозним випробуванням на міцність для Спільноти і своєрідним тестом на здатність не лише ухвалювати домовленості, а й втілювати їх у життя, особливо коли це стосується стратегічно важливих сфер.

Вагомим напрямом реформування ЄС є також скорочення бюрократії, а тому серед пропозицій французького лідера – скорочення кількості членів Єврокомісії в перспективі до п'ятнадцяти осіб (наразі кожна країна делегує свого єврокомісара). Внаслідок таких перетворень Європа стане «простішою, транспарентнішою та менш забюрократизованою» [3]. Однак, очевидно, що ці пропозиції мають бути підтримані Спільнотою і передусім, Е. Макрон закликав ФРН підтримати реформи та поставити за мету до 2024 р. повністю інтегрувати ринки обох держав. Власне, незважаючи на певні побоювання щодо того, що можливо спільний європейський бюджет в майбутньому може призвести до сплати Німеччиною мільйонів євро за інші країни, все ж А. Меркель заявила, що запропоновані французьким президентом реформи сприятимуть розвитку Євросоюзу та посилять співробітництво між двома країнами. Також, за її словами, ці реформи можуть сформулювати основу для інтенсивного франко-німецького співробітництва [5]. Така позиція лідерів двох провідних держав в ЄС певною мірою зумовлена також тим, що до 2020 р. відбудуться вибори до Європарламенту та зміна керівництва Єврокомісії, а відтак спільна позиція та спільний план дій і конкретні кроки по його реалізації повинні продемонструвати європейській спільноті, що ЄС здатен подолати кризу і поглиблення євроінтеграції є надзвичайно важливим для подолання не лише внутрішніх, а й зовнішніх загроз. Франція та Німеччина стають рушійними силами реформ у ЄС, а відтак увага громадськості прикута до переговорів їх лідерів та очікує погодженого плану щодо реформування Співтовариства.

Не можна не звернути увагу і на акценті важливості створення нового партнерства з Африкою, яке буде ґрунтуватися на сферах освіти, охороні здоров'я та транспортуванні енергії. Це підкреслює, що цей регіон все ж у майбутньому визначатиметься як більш пріоритетний для ЄС, ніж, скажімо, регіон охоплений ініціативою «Східне партнерство». У такому випадку для України це не дуже позитивний сигнал, адже фактично відмова від політики розширення і незацікавленість у східному вимірі політики сусідства не відповідає українським євроінтеграційним інтересам.

Отже, на сьогодні достатньо виопуклилася проблема реалізації системних реформ у ЄС, адже очевидною стала вразливість Співтовариства перед сучасними викликами. Зокрема, криза Євросони,

вихід із ЄС Великобританії, міграційна криза, зростання популярності в державах-членах крайньоправих політичних сил, російська агресивна політика, позиція Д. Трампа щодо безпекового становища європейських країн – все це стимулювало винесення на порядок денний ЄС проведення реформування, яке назрівало достатньо давно. Запропоновані варіанти реформ мають на меті зміцнити Євросоюз, сприяти ефективному реагуванню на внутрішньополітичні та зовнішньополітичні виклики. Оскільки найбільш гостро постали економічні та безпекові проблеми, то й найактивніші обговорення та перші практичні кроки в ЄС здійснюються по реформуванню саме цих сфер діяльності. Йдеться, про вдосконалення координації економічної політики, приділення більшої уваги зайнятості населення та соціальним проблемам, впровадження спільної фінансової політики, а також нового оборонного та безпекового проекту PESCO, що покликаний зробити європейську оборону більш ефективною і досягати більшого обсягу виробництва, забезпечуючи посилену координацію та співпрацю у сфері інвестицій, розвитку спроможності та оперативної готовності. Подальше втілення досить амбітного плану реформ, запропонованого французьким президентом значною мірою залежатиме від підтримки його іншими учасниками Співтовариства, а також від того переважать національні інтереси чи все ж загальні цінності, бо лише у другому випадку ЄС вдасться вистояти перед обличчям найсерйознішої кризи із часів заснування та стати сильнішим і впливовішим міжнародним гравцем. Перспективним для подальших розвідок вважаємо подальше вивчення реформ окремих політик ЄС, прогнозування вибору моделі подальшої інтеграції, а також аналіз можливих нових викликів у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі, що можуть виникнути перед Євросоюзом та можливих варіантів реагування на такі загрози.

Бібліографічний список:

1. Александров О.С. Развитие спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу. Перспективи для України [Електронний ресурс] / О.С. Александров // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Aleksandrov-91492.pdf>
2. Консерватори Меркель відкинули ідею Шульца про «Сполучені Штати Європи» [Електронний ресурс] // Європейська правда. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/12/11/7074884/>
3. Макрон запропонував масштабну реформу Євросоюзу [Електронний ресурс] // DW Made of minds. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/макрон-запропонував-масштабну-реформу-евросоюзу/a-40695848>
4. Марутян Р. PESCO – новий європейський оборонний союз: можливості для України [Електронний ресурс] / Р. Марутян // Режим доступу: <http://matrix-info.com/2018/01/13/pesco-novuj-uevropejskuj-oboronnyj-soyuz-mozhlyvosti-dlya-ukrayiny/>
5. Меркель похвалила запропонований Макроном план реформування ЄС [Електронний ресурс] // DW Made of minds. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/меркель-похвалила-запропонований-макроном-план-реформування-ес/a-40735396>
6. Нагорняк І. Біла книга щодо майбутнього ЄС. Чи є в ньому місце для України? [Електронний ресурс] / І. Нагорняк // СД Платформа. – Режим доступу: <https://sdplatform.org.ua/blogs/50/bila-kniga-sodo-maibutnogo-es-ci-e-v-nomu-misce-dla-ukraini>
7. Шульц пропонує створити «Сполучені Штати Європи» до 2025 року [Електронний ресурс] // Європейська правда. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/12/7/7074786/>
8. Czaputowicz J. Globalna strategia UE – koniec Unii Europejskiej jako potęgi normatywnej? / J. Czaputowicz // Przegląd Europejski. – Warszawa: Instytut Europeistyki. – № 4 (42), 2016. – S. 25-36.
9. Defence cooperation: Council establishes Permanent Structured Cooperation (PESCO), with 25 member states participating [Електронний ресурс] // European Council. Council of the European Union. – Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/12/11/defence-cooperation-pesco-25-member-states-participating/>
10. White Paper on the Future of Europe. Reflections and Scenarios for EU27 by 2025, EC COM (2017) 2025 of 1 March 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ec.europa.eu/commission/sites/betapolitical/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf
11. Zięba R. Próby ożywienia polityki bezpieczeństwa i obrony Unii Europejskiej / R. Zięba // Krakowskie Studia Międzynarodowe. Część 1: Zagrożenia, wyzwania i przyszłość polityki bezpieczeństwa Unii Europejskiej w dobie kryzysu / Redakcja Erhard Cziomer. – Kraków: Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, 2017. – S. 35-52.
12. Żukrowska K. Rozwój Unii Europejskiej do 2020 roku a nowe wyzwania globalizacji i konkurencji międzynarodowej z uwzględnieniem roli, miejsca i interesów Polski / K. Żukrowska // Krakowskie Studia Międzynarodowe. Część 1: Zagrożenia, wyzwania i przyszłość polityki bezpieczeństwa Unii Europejskiej w dobie kryzysu / Redakcja Erhard Cziomer. – Kraków: Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, 2017. – S. 17-33.

Korniichuk L. V. The European Union problems of reforming at the present stage

The article considers the key aspects of the European Union reforming at the present stage. Currently the European Union is in the process of deep transformational reformation, that's why it is important to find out their nature and possible consequences. An attempt is made to show the interconnection of internal and foreign policy problems of EU with the choice of the future path of European integration in the direction of expansion or deepening. The main scenarios for the future development of the EU are described, as well as the propositions of the President of France Emmanuel Macron to reform the Community. The priority directions of future reforms are particularly estimated, such as: security and migration policy, joint financing of innovation projects, and also the formation of an overall budget for coordination of investment activity and stabilization in case of future economic crises. It was paid attention to the peculiarities of the EU integration in the security and defense fields and there changes towards its European partners since Brexit and the evolution of the US policy.

A special emphasis in the publication is made on realization of a practical step in reforms – creation of a new defense and security project PESCO, which is intended to make European defense more effective and to strengthen operational cooperation between countries. The main idea of cooperation in this form is to increase efficiency through the joint implementation of what every country has done by its own before. At the same time it is important that participation in the projects of each country is voluntary. Currently the EU is considered not only as a powerful economic association, but also as a very powerful player in the international arena, which influences on the maintenance of continual international order. That's why the article presents an analysis of the peculiarities of transformations that are necessary for the further viability of the EU.

Key words: *the European Union, reforms, systemic crisis, global challenges, security.*

УДК 32(477)(4-672ЄС)

Сидорук Т. В., Національний університет «Острозька академія»

ДЕСЯТЬ РОКІВ СХІДНОМУ ПАРТНЕРСТВУ: ЧАС ДЛЯ ПЕРЕГЛЯДУ

Дано оцінки ефективності та перспективності проекту Європейського Союзу під назвою «Східне партнерство» в контексті десятирічного досвіду його реалізації та підсумків Брюссельського саміту 2017 р. Визначено основні проблеми, які стоять на заваді використанню його повного потенціалу для глибшої трансформації східного сусідства ЄС. Сформульовано висновки щодо потреби перегляду концепції сучасної східної політики ЄС. По-перше, ЄС має визнати політичні реалії у країнах-партнерах і відповідно адаптувати свої очікування щодо реформ, політику щодо урядів і позаурядових сил. По-друге, оновлений підхід до відносин з державами-партнерами має враховувати їх чутливість до зовнішнього тиску, передусім «больові точки», які залишають їх відкритими для впливу Росії, і запропонувати шляхи, які б дозволили його мінімізувати в сенсі нарощування «м'якої сили» ЄС і протидії «жорсткій силі» Кремля. По-третє, ЄС має замислитися над тим, які проміжні стимули він може запропонувати своїм проєвропейськи орієнтованим східним сусідам (Грузії, Молдові, Україні), аби поступово прокладати шлях до визнання за ними статусу потенційних кандидатів на членство за умови незворотності внутрішніх перетворень.

Ключові слова: Східне партнерство, Європейський Союз, реформи, східні сусіди, угоди про асоціацію.

Вступ

Східному партнерству (СП) наприкінці 2018 р. виповниться 10 років – 3 грудня 2008 р. Європейська Комісія оприлюднила повідомлення з однойменною назвою, яке заклало нову концептуальну основу для співпраці ЄС з Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією, Молдовою та Україною [24]. Щоправда установчий саміт СП відбувся вже на початку 2019 р. – 7 травня у Празі [20]. Це перше десятиліття СП, особливо його друга половина, ознаменувались чи не найбільш складним періодом у відносинах ЄС із його східними сусідами з часу розпаду СРСР у 1991 р. Російське військове вторгнення в Україну, включаючи анексію Криму та агресію на Донбасі, невисока ефективність реалізації реформ навіть в «авангардних» країнах СП – Грузії, Молдові та Україні з усією очевидністю продемонстрували вразливість оригінальної концепції СП і те, що інструменти, які, можливо, підходили у 2008 р., є вже недостатніми через десятиліття.

П'ятий саміт СП, який відбувся 24 листопада 2017 р., продемонстрував, що попри його загальний радше слабкий характер, СП і надалі залишається стабільною основою для відносин ЄС із його східним сусідством. Результати саміту засвідчили небажання ЄС вносити будь-які серйозні зміни до СП найближчим часом, але воно так чи так переживає новий і важливий етап еволюції, зважаючи на нещодавнє набуття чинності угодами про асоціацію між ЄС і Грузією, Молдовою та Україною.

Серед дослідників сьогодні існує загальний консенсус щодо потреби перегляду СП. Однак тривають дискусії щодо бажаних (імовірних) напрямів його подальшої трансформації. Більшість авторів, вказуючи на незначні шанси серйозної реформи СП в найближчому майбутньому, пропонують шляхи, як зробити його більш функціональним в межах чинних інструментів. Наприклад, Е. Вільсон розглядає можливість переходу до «статус-кво плюс» підходу у відносинах ЄС із його східними сусідами, включно з доступом до єдиного ринку, зміцненням «фізичних» зв'язків країн-партнерів з ЄС тощо [39]. М. Фрас пропонує ЄС продовжувати курс на впровадження технічної допомоги, співпрацю з питань розвитку, підтримку незалежних медіа тощо [26]. Водночас деякі інші дослідники, наприклад, Я. Кобзова [32], Г. Громадський [30], Л. Літра, І. Порчхідзе, Ю. Гроза [10], попри очевидне продовження прагматичного і технократичного підходу ЄС до реалізації СП в найближчому майбутньому, продовжують наполягати, що аби бути успішним, оновлене СП повинно бути набагато більше політично орієнтованим і менше технічним проектом, ніж воно є сьогодні.

У цій статті автор робить аналіз стану СП за результатами десятиріччя з часу появи ініціативи. Ми зосереджуємо основну увагу на сучасному етапі еволюції СП, який відображає підсумкова декларація Брюссельського саміту, та його перспективах. Основними дослідницькими питаннями є:

чи готовий ЄС запропонувати рух уперед, чи готові учасники СП рухатися далі у своїх відносинах з ЄС та чи має СП перспективи як ефективна модель поступової і часткової інтеграції східних сусідів із ЄС. Автор визначила 3 основні проблеми (стримуючі чинники), які стоять на заваді такому руху вперед і використанню повного потенціалу СП для набагато глибшої трансформації східного сусідства ЄС. Це: 1) внутрішні виклики для сталої трансформації країн СП (корисливі інтереси еліт, системна корупція, неефективні державні інститути; 2) вплив Росії, який є противагою європеїзаційному впливові ЄС у регіоні; 3) слабкість стимулів, які ЄС пропонує для підтримки внутрішніх реформ у країнах-партнерах.

Еволюція Східного партнерства: від Праги до Брюсселя

СП з'явилося унаслідок поступової еволюції Європейської політики сусідства (ЄПС) щодо держав Східної Європи та Південного Кавказу і стало першою комплексною ініціативою в системі зовнішніх відносин ЄС, спрямованою на шість держав східного сусідства об'єднаної Європи. Водночас у зв'язку з розбіжностями в підходах держав-членів ЄС до стосунків із східними сусідами попри початково достатньо новаторські польсько-шведські пропозиції від 23 травня 2008 р. [36], остаточний формат ініціативи набув форми найменшого «спільного знаменника» і став спробою мінімалістської відповіді на польські амбіції формування східної політики ЄС. Найбільш важлива і далекоглядна складова польських пропозицій – визнання перспективи членства держав Східної Європи в ЄС – відсутня в СП, а рівень співробітництва в практичних сферах було визначено надто загально [20].

СП запропонувало шлях до поступової та часткової інтеграції країн-партнерів з ЄС, ґрунтуючись на їх прогресі у внутрішньому реформуванні, базованому на зміцненні європейських цінностей – демократії, прав людини, принципів правової держави тощо. Новизна його двостороннього виміру полягала в тому, що було передбачено можливості розвитку відносин, які раніше ЄС запропонував Україні, усім східним сусідам: угоди про асоціацію, глибокі зони вільної торгівлі, лібералізацію візового режиму, програми комплексного інституційного розвитку тощо [24]. Інструменти ж, передбачені у рамках багатостороннього виміру (саміт, Рада міністрів, тематичні платформи, робочі панелі, флагманські ініціативи, Форум громадянського суспільства, Євронест, тощо), стали цілком новими для регіону [24].

Відкаліброване таким чином СП з самого початку залишало відкритим питання, що має відбутися, якщо будь-яка держава-партнер реалізує передбачену програму реформ (європеїзується) і стане сумісною з ЄС. Частина держав-членів ЄС (Польща, інші країни Вишеградської групи, держави Балтії, скандинавські країни) виходили з позиції, що формат СП може допомогти країнам-адресатам реально наблизитися до ЄС і підготувати їх до можливої повної інтеграції в майбутньому [18, с. 67]. Інші ж держави ЄС з самого початку розглядали СП як альтернативу розширення, або ж, щонайбільше, «кімнату для очікувань», у якій пострадянські країни Східної Європи та Південного Кавказу зможуть колись остаточно визначитися із парадигмою свого подальшого розвитку [18, с. 70]. Незначний інтерес або скептичне ставлення більшості держав ЄС до цього проекту залишили його втілення на Європейську Комісію та деяких країн-активістів, таких як Польща, Чехія, Швеція, країни Балтії, свідченням чому є, серед іншого, географія самітів СП (Прага 2009 р., Варшава 2011 р., Вільнюс 2013 р., Рига 2015 р.). Лише Естонія, яка здійснювала головування в Раді ЄС у другому півріччі 2017 р., відмовилася від проведення 5-го саміту в себе, що комісар з питань ЄПС та перемовин щодо розширення Й. Ган назвав «мудрим рішенням», бо проведення саміту в Брюсселі «є чітким сигналом, що всі члени ЄС виступають за сильні політичні та економічні взаємини із східними партнерами» [4].

Протягом десятиріччя, що минає, ЄС кілька разів робив спроби переглянути окремі інструменти СП у рамках реформ ЄПС, ініційованих у повідомленнях Європейської Комісії «Нова відповідь на зміни у країнах-сусідах» (A New Response to a Changing Neighbourhood) 25 травня 2011 р. [23] та «Перегляд Європейської політики сусідства (Review of the European Neighbourhood Policy) 18 листопада 2015 р. [37], а також за результатами п'яти самітів СП.

Найважливіший етап переосмислення СП настав після Вільнюського саміту СП 28-29 листопада 2013 р., де йому було завдано нищівної поразки – за два місяці до нього Вірменія відмовилась від продовження роботи над підготовкою угоди про асоціацію з ЄС, а за нею Україна – геополітично ключова держава регіону, більша (за кількістю населення й ВВП) від решти п'яти країн СП разом узятих – відмовилась підписувати вже готову угоду. Далі – гірше: анексія Росією Криму і російсько-український конфлікт на Донбасі, який вибухнув у 2014 р., радикально змінили ситуацію у Східній Європі, і найбільш зловісно – у сфері безпеки.

На наступному саміті 21-22 травня 2015 р. у Ризі ЄС сподівався реабілітуватись після геополітичної поразки у Вільнюсі і оновити та посилити співпрацю з країнами-партнерами. Дійсно, підсумкова декларація саміту містить розлогий перелік пріоритетів (з 30 пунктів) для співробітництва та діалогу, спрямованих на довгострокові, всеосяжні реформи та модернізацію країн-учасниць, починаючи від реалізації угод про асоціацію з Грузією, Молдовою та Україною (що є головним пріоритетом ЄС та країн-партнерів на найближчі роки), і закінчуючи намірами тіснішої співпраці в галузях енергетики, підтримки бізнесу та підприємництва, транспорту тощо [12]. Однак при тім Ризький саміт продемонстрував подальше поглиблення розколу простору, який охоплює ця програма. Найяскравішим свідченням цього стала відмова Вірменії і Білорусі підписувати підсумкову декларацію саміту із засудженням анексії Криму Росією. Внаслідок цього ЄС довелося розмежувати свою позицію і країн-учасниць СП з цього питання [12]. Тут ми цілком погоджуємось із Г. Перепелицею, який стверджує, що «у Ризі Путін отримав другу перемогу над ЄС після Вільнюса у боротьбі за реалізацію і розвиток Східного партнерства. Вірменія, Білорусь і Азербайджан остаточно закріпились у сфері російського впливу, і ніякі декларації про наміри дотримуватись принципів демократії, прав людини і європейських цінностей для цих країн уже не мають жодного значення» [11].

Щоправда, за ці роки відбулися й деякі позитивні коригування СП. Зокрема, встановлення більш чіткої залежності між допомогою ЄС та реформами у країнах-партнерах (принцип «більше за більше») [23], зміцнення партнерства з суспільствами країн-сусідів та активізація підтримки позаурядових організацій в державах-партнерах [23], чіткіше зміщення акцентів на питання стабілізації та реформ і, що особливо вирізняється новизною, співробітництво в галузі безпеки [37].

Брюссельський саміт СП 24 листопада 2017 р. ознаменував ще два роки непростих відносин між ЄС та його східними сусідами. За цей час проєвропейськи орієнтовані Грузія, Молдова та Україна досягли найважливіших двосторонніх цілей, декларованих СП – ще в червні 2014 р. уклали з ЄС угоди про асоціацію (УА), включно з поглибленими і всеохопними зонами вільної торгівлі; з Грузією та Молдовою вони почали діяти на постійній основі з 1 липня 2016 р., а з Україною лише з 1 вересня 2017 р. після затримки процедури ратифікації у Нідерландах внаслідок референдуму 6 квітня 2016 р. Шляхи Грузії і Молдови до цих угод були відносно легкими, водночас український шлях до асоціації з ЄС був найскладнішим і найтривалішим, але для всіх трьох країн підготовка та підписання УА з ЄС були запорукою збереження постійного проєвропейського курсу у їх зовнішній політиці. На додаток до УА, але в ході незалежного процесу, всі три держави досягнули безвізового режиму з ЄС. Окрім того, Грузія і Молдова вже мають доступ до Спільного авіаційного простору ЄС, який невдовзі, ймовірно, відкриється і для України.

На жаль, для «УА клубу» («The AA Club»), як називає ці країни М. Фрас [26], у найближчому майбутньому не залишилося стратегічних орієнтирів у їх відносинах з ЄС. Імплементация УА означає для них роки кропітких реформ та поступової інтеграції з використанням вже наявних інструментів. Швидке зближення з ЄС, не кажучи вже про приєднання до нього, у видимій перспективі є вкрай малоймовірним.

Інша група держав СП (Азербайджан, Білорусь і Вірменія) в останні роки, схоже, стабілізує свої слабкі відносини з ЄС через інші види угод. Попри вступ Вірменії до Євразійського економічного союзу, у жовтні 2015 р. ЄС розпочав із нею переговори щодо Всеосяжної та розширеної партнерської угоди, яка була підписана на саміті СП в Брюсселі. Торговельна частина цієї угоди, на відміну від УА, не містить їх найважливішого компоненту – зони вільної торгівлі – і пристосована до зобов'язань Вірменії в рамках Євразійського економічного союзу. Тим не менше, вона передбачає можливість початку переговорів щодо приєднання до Спільного авіаційного простору та лібералізації візового режиму з ЄС і потребуватиме додаткового фінансування з його боку [21]. У лютому 2017 р. ЄС розпочав переговори щодо Всеосяжної та розширеної партнерської угоди з Азербайджаном, який в останні роки під впливом економічних негараздів, ослаблення місцевої валюти та зменшення надходжень до бюджету від нафти і газу активізує участь у деяких сферах СП і передусім в економічному співробітництві [26]. Відносини ЄС із Білоруссю також покращують позиції. У лютому 2016 р. (після звільнення в серпні 2015 р. О. Лукашенком всіх політв'язнів) ЄС скасував майже всі санкції щодо Білорусі, зокрема проти 170 осіб та 10 компаній, пов'язаних із тамтешньою владою [10]. Однак укладення подібної до вірменського варіанту угоди з Білоруссю в близькому майбутньому не варто очікувати, адже це єдина східноєвропейська країна, яка не підписала свого часу навіть угоди про партнерство та співробітництво з ЄС. Водночас сьогодні розвивається взаємодія між ЄС і Білоруссю в рамках багатостороннього виміру СП, відбувається діалог щодо прав людини та з квітня 2016 р. діє нова координаційна група для двостороннього діалогу з різноманітних питань [10].

Вищенаведений аналіз дозволяє констатувати фактичний поділ регіону на асоційованих (УА група) і неасоційованих партнерів. Причому, якщо говорити про перспективи розвитку відносин з ЄС, то, як не парадоксально, але більше підстав для обережного оптимізму є у випадку держав другої групи, з якими ці відносини останніми роками стабілізуються і мають більш-менш чіткі орієнтири щодо подальшого руху. Отже, більше ніж коли-небудь, ЄС має зосередити свою увагу на відносинах з тими східними партнерами, які вже досягнули попередніх цілей СП і готові далі тісніше співпрацювати та інтегруватися з ЄС. Звичайно, імплементація УА Грузією, Молдовою та Україною є найважливішим завданням на найближчі роки, однак без чітких політичних сигналів щодо подальшого розвитку відносин ЄС може втратити важелі впливу на ці країни.

На такому тлі багато надій покладалося на Брюссельський саміт СП, про що свідчили численні політичні, наукові, експертні та громадські дискусії щодо напрямів його трансформації і положень підсумкової декларації. За результатами саміту справдилися найскептичніші погляди – кардинального переосмислення СП не відбулося. Його підсумкова декларація є досить м'якою сумішню загальних запевнень щодо спільної відданості його цілям та підтримки ЄС країн-партнерів в обмеженій кількості сфер реформ [21]. Через політичну опозицію в державах-членах ЄС та обмеженість ресурсів жодна з амбітних ідей, як от представлене Європарламентом «Східне партнерство+», включно зі створенням трастового фонду, нового європейського інвестиційного плану та механізму фінансової підтримки реалізації УА для Грузії, Молдови та України [35] чи ініційований Литвою «План Маршала для України» [17] не були розглянуті лідерами ЄС.

Найважливіші аспекти декларації саміту, на які потрібно звернути увагу, такі:

1) як і очікувалося, у ній немає пункту про визнання перспективи членства для Грузії, Молдови та України в ЄС, водночас в стосунку до України є посилання на схвалене в грудні 2016 р. рішення глав держав і урядів ЄС [21], в якому вказано, що Угода про асоціацію з Україною «не надає статусу кандидата на вступ до Євросоюзу, а також не створює зобов'язання про присвоєння такого статусу Україні в майбутньому» [5];

2) є положення про визнання європейських прагнень та європейського вибору цих партнерів, але вжите в пункті 10 формулювання обмежує ці прагнення і цей вибір рамками реалізації УА і формулою «політичної асоціації та економічної інтеграції» [21]; це дає підстави для песимістичного висновку про вплив «голландського чинника» на еволюцію СП в напрямку запобігання його розвитку в політику нео-розширення;

3) Україні вже вдруге після Риги не вдалося досягнути офіційного визнання учасниками саміту Росії як країни-агресора, замість цього, як і в декларації попереднього саміту, ЄС лише від свого імені висловив підтримку територіальної цілісності, незалежності і суверенітету всіх партнерів [21]; згодом міністр закордонних справ Білорусі В. Макей пишався в одному з інтерв'ю, що «Білорусь чітко заявила про те, що не допустить ніяких антиросійських положень в заключній декларації цього саміту» [1];

4) не запроваджено «багатошвидкісного підходу» до СП (як і раніше, мова йде лише про посилену диференціацію у двосторонніх відносинах з кожною з країн-партнерів) [21], хоча фактичний поділ регіону на дві групи країн відповідно до їх внутрішньої динаміки, а також замученості, зобов'язань та амбіцій в рамках СП, очевидний; все тому, що ЄС не бажає створювати передумов для того, аби проєвропейська група держав СП виступала претендентами на отримання чогось більшого у відносинах із ЄС;

5) «підхід ЄС «більше за більше» і надалі працюватиме на користь тих партнерів, які найбільше впроваджуватимуть реформи» [21], але ж цей принцип не передбачає більше інтеграції для тих, хто зробив більше, а лише більше фінансової допомоги;

6) ЄС не налаштований на глибше безпекове співробітництво з партнерами: до загального положення про «залучення та посилену роль ЄС у вирішенні конфліктів» додано хіба фразу про можливість безпосередньої присутності ЄС (у конфліктних регіонах) в разі потреби та важливості посилення діалогу з питань безпеки та оборони [21]; звичайно, дипломати ЄС мають рацію, коли стверджують, що СП не є інструментом розв'язання конфліктів, але брак у СП інструментів реагування на проблеми безпеки в регіоні зменшує ефективність важелів ЄС;

7) одним із найважливіших положень декларації є схвалення розроблених Єврокомісією в грудні 2016 р. та доповнених у червні 2017 р. «20 досягнень до 2020 року», спрямованих на підвищення стійкості регіону, зміцнення міжлюдських контактів, інфраструктури, енергетичного співробітництва тощо [21]; імплементація цих завдань сприятиме зміцненню зв'язків між державами СП та ЄС, однак вони свідчать, що останній і надалі воліє дотримуватися технократичного, прагматичного підходу у відносинах із партнерами і уникає стратегічно і політично амбітних завдань;

8) за відсутності більш амбітних завдань декларація передбачає посилення взаємодії у сферах освіти, науки, підтримки незалежних медіа, зміцнення стратегічних комунікацій, залучення громадянського суспільства тощо [21].

Загалом, саміт підтвердив слабкий, але стабільний стан СП і не надав йому нового дихання – воно й надалі «кипітиме на малому вогні». Проаналізуємо основні чинники, які стримують подальшу еволюцію СП і/або негативно впливають на його ефективність.

Внутрішні виклики для сталої трансформації країн СП

«Адміністрація П. Порошенка дедалі частіше перетворює нову Україну в дзеркальне відображення старої України. Європейські лідери не повинні забезпечувати геополітичні фігові листки для цього регресу».
Г. Грессель [29]

Попри певні успіхи у досягненні цілей СП асоційованими партнерами – Грузією, Молдовою та Україною, підтвердженням чого є набуття чинності УА та запровадження безвізового режиму, невисока ефективність практичної реалізації реформ залишається однією з основних причин для критики цих держав і зменшує ентузіазм Брюсселя та європейських столиць витратити політичний капітал і фінансові ресурси на будь-яке суттєве вдосконалення СП.

Мета СП полягає у сприянні здійсненні реформ у країнах-учасниках. Своєю чергою, характер та результати процесу внутрішнього реформування є центральними змінними, які визначають рівень співробітництва ЄС з державами-партнерами. Однак, як показує майже десятирічний досвід реалізації ініціативи, це завдання в СП є «Сізіфовою працею». І це не спричинено ЄС. Основою більшості проблем, які стоять на заваді ефективних реформ, є системна корупція, корисливі інтереси еліт та неефективні державні інституції в країнах-партнерах. Наприклад, в Україні через 3 роки після Революції Гідності, учасники якої прагнули втілити багато реформ, які підтримувало СП з моменту його появи у 2008 р., критики звинувачують українську владу у «контреволюції» проти ключових реформ [29; 39]. Молдова, яка ще недавно сприймалась як «історія успіху» СП, зараз є протилежним прикладом – як «європеїзація» може стати синонімом корупції.

Грузія, Молдова і Україна продемонстрували певний прогрес у запровадженні європейських норм і стандартів в багатьох сферах, однак досі проблемою залишається їх належна імплементація, забезпечення стійкості та незворотності внутрішньої трансформації і європеїзації. Це залишає сумніви в успішності їх системних перетворень. Аналіз щорічних звітів Фрідом Хауз «Перехідні країни» за десятирічний період з часу появи СП (2008-2017 рр.) по 6 країнах-учасниках (див. табл. 1) демонструє, що індекс демократії в них залишився на колишньому рівні, в той час як в деяких країнах, наприклад в Азербайджані та Україні, навіть знизився. Країни, які мали гібридні режими десять років тому (Грузія, Молдова, Україна), такими і залишилися. За останнє десятиліття всі вони пережили бурхливі політичні зміни, проте їх політичні системи не змінилися. Азербайджан, Білорусь і Вірменія впродовж усього розглядуваного періоду мають вкорінені консолідовані авторитарні режими.

Таблиця 1

Індекс демократії в країнах СП у 2008-2017 рр. [34]

Країна	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Азербайджан	6	6,25	6,39	6,46	6,57	6,64	6,68	6,75	6,86	6,93
Білорусь	6,71	6,57	6,57	6,57	6,68	6,71	6,71	6,71	6,64	6,61
Вірменія	5,21	5,39	5,39	5,43	5,39	5,36	5,36	5,36	5,36	5,39
Грузія	4,79	4,93	4,93	4,86	4,82	4,75	4,68	4,64	4,61	4,61
Молдова	5	5,07	5,14	4,96	4,89	4,82	4,86	4,86	4,89	4,93
Україна	4,25	4,39	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75	4,68	4,61

Якщо ж аналізувати показники за окремими критеріями, застосовуваними Фрідом Хауз, і порівняти ситуацію 10 років тому і сьогодні (див. табл. 2), ситуація виглядає ще більш невтішно.

**Індекси за окремими критеріями Фрідом Хауз у країнах СП
в 2008 та 2017 рр. [34]**

Країна	Національне демократичне управління		Електоральний процес		Громадянське суспільство		Незалежні медіа		Місцеве демократичне управління		Незалежність правосуддя		Корупція	
	2008	2017	2008	2017	2008	2017	2008	2017	2008	2017	2008	2017	2008	2017
Азербайджан	6	7	6,5	7	5,25	7	6,25	7	6	6,5	5,75	7	6,25	7
Білорусь	7	6,5	7	6,75	6,5	6,25	6,75	6,75	6,75	6,75	6,75	7	6,25	6,25
Вірменія	5,25	6	5,5	6	3,5	3,75	5,75	5,5	5,5	5,75	5,25	5,5	5,75	5,25
Грузія	5,75	5,5	4,75	4,5	3,5	3,75	4,25	4	5,5	5,25	4,75	4,75	5	4,5
Молдова	5,75	5,75	3,75	4	3,75	3,25	5,5	5	5,75	5,5	4,5	5	6	6
Україна	4,75	5,75	3	3,5	2,75	2,5	3,5	4	5,25	5	4,75	5,75	5,75	5,75

В Азербайджані відбулося помітне погіршення ситуації за всіма 7-ма критеріями, найбільший же наступ відбувся на громадянське суспільство і незалежність правосуддя. У Вірменії за 5-ма критеріям – погіршення ситуації, за двома (незалежні медіа і стан корупції) – незначне покращення. У Білорусі, участь якої в СП увесь цей час обмежувалась майже виключно багатостороннім треком і діалогом ЄС з громадськими організаціями, за трьома критеріями – аналогічні оцінки через десятиліття, за трьома – незначне покращення, і лише за одним (незалежність правосуддя) – незначне погіршення.

На противагу Азербайджану, Грузія є прикладом країни, де ситуація покращилась, хоч і незначно, за всіма критеріями, за винятком незалежності правосуддя, яка залишилась на тому ж рівні. Натомість у Молдові погіршилися показники за пунктами «електоральний процес», «незалежність правосуддя», показник корупції залишився на тому ж високому рівні (6). В Україні за десять років погіршилися показники аж за 5 критеріями: «національне демократичне управління», «електоральний процес», «незалежність медіа», «місцеве демократичне урядування» та «незалежність правосуддя»; рівень корупції залишився таким же високим (5,75). І лише показник розвитку громадянського суспільства (й без того найвищий серед усіх 6-ти країн) покращився з 2,75 до 2,5.

Для всіх держав, в тому числі й асоційованих партнерів ЄС, найгірші показники у сферах національного демократичного управління, незалежності правосуддя та корупції. Водночас найліпша ситуація, за винятком Азербайджану, у сфері громадянського суспільства. Наведені дані добре ілюструють найбільші перешкоди на шляху модернізації і європеїзації країн-учасниць СП – це небажання політичних еліт проводити реформи, які загрожують їх могутності й існуванню (боротьба з корупцією, забезпечення верховенства права, незалежності судової системи тощо). Найбільш показовими тут є приклади Молдови та України.

Відколи в Молдові у 2009 р. коаліція ліберально-демократичних партій «Альянс за європейську інтеграцію» взяла на себе владу, ЄС, шукаючи «історію успіху» СП, робив великі ставки на цю країну. Нова влада багато чого досягнула, наприклад, швидко виконала вимоги Плану дій з візової лібералізації з ЄС, завдяки чому країна першою з держав СП в квітні 2014 р. отримала безвізовий режим з ЄС. Однак по суті в Молдові продовжувалася «фасадна європеїзація» [27, с. 23] попередніх років – прийняття нових законів і створення нових інституцій, щоб представити результати в Брюссель, у той час як їх виконання та ефективність підривались тими ж органами, які їх створили. Найбільшою проблемою залишався розподіл влади між двома найпотужнішими олігархічними кланами країни, очолюваними неформальним лідером Демократичної партії В. Плахотнюком і його суперником В. Філатом, донедавна лідером Ліберально-демократичної партії. ЄС досить довго вважав останнього «хорошим олігархом» – особливо коли він був прем'єр-міністром, а В. Плахотнюка – «поганим олігархом». Але саме уряд В. Філата, на якого в ЄС поклали так багато надій, виявився найбільш корумпованим – за його прем'єрства через 3 банки було вкрадено 1 млрд дол. США (12 % ВВП країни) [3]. Арешт і ув'язнення В. Філата та формування нового уряду в 2015 р. не відновило довіру до проєвропейських політичних сил в країні, адже зрештою замість двох олігархів країною став правити один – В. Плахотнюк. На фоні

корупційного скандалу і політичної кризи підтримка європейської інтеграції впала більш ніж удвічі, порівняно з 2008 р., і становила наприкінці 2015 р. близько 30% [7]. Розчарування європейською інтеграцією, яка стала покровом для корупції, уможливило обрання в 2016 р. на посаду президента проросійського І. Додона, але його фактично таємно підтримує В. Плахотнюк [3; 39]. Тим часом реалізація Угоди про асоціацію та інших реформ, пов'язаних із євроінтеграцією, істотно сповільнилася. Ті, кого підозрюють у корупції, нездатні ефективно з нею боротися.

Сьогодні для ЄС важливо не припуститися тієї ж помилки, якої він припустився в Молдові (підтримка самопроголошених «євроінтеграторів», незважаючи на їх корупцію та дискредитацію ідеї європейської інтеграції), у відносинах з Україною, особливо з прицілом на президентські вибори 2019 р. Україна є найбільшою, найважливішою і найпроблемнішою державою в оцінці впливу ініціатив ЄС на розвиток пострадянських держав Східної Європи. Її можна вважати тестом на визначення ефективності трансформативної сили ЄС у регіоні, оскільки стабільність і успіх реформ у цій державі справляє помітний вплив на безпеку самого ЄС.

Після Революції Гідності завдяки підйому громадської активності, приходу у владу деяких реформаторів (здебільшого вихідців із громадянського суспільства), більшому залученню Заходу (і ЄС зокрема), а також через форс-мажорні обставини (анексія Криму, початок українсько-російського конфлікту на Донбасі, падіння у сферах торгівлі і фінансів у 2014-2015 рр.) в Україні відбувся значний прогрес у реформуванні деяких сфер: стабілізації бюджету, реформуванні деяких видів державних закупівель, енергетичного сектору, який традиційно був головним об'єктом російського тиску, створення антикорупційних органів, будівництво армії практично з нуля. Але в тих сферах, де тиск Заходу, громадськості чи обставин був меншим, прогрес був мінімальним (реформування державних підприємств, земельна реформа тощо). Водночас, по мірі розгортання реформ, щойно вони ставали загрозою корисливим інтересам еліт, зростала протидія їм. Як зазначив один із засновників громадського руху «Чесно» Олег Рибачук: «Українці навчилися саботувати той елемент механізму, який підриває все» [Цит. за: 39].

Так, Україна 15 серпня 2016 р. запустила в роботу несертифіковану систему електронного декларування статків високопосадовців, що не відповідало цілям закріплення ключових юридичних наслідків, які повинні бути наслідком подання неправдивих декларацій. Лише під тиском ЄС і МВФ (на кону були безвізовий режим з ЄС, \$3 млрд кредиту від МВФ, 1.2 млрд євро макрофіндопомоги від Євросоюзу), Україна змушена була відмовитися від зриву е-декларування. В цій ситуації українська влада не мала іншого шляху, ніж повернення до атестації системи: внаслідок термінової наради, проведеної президентом П. Порошенком, було досягнуто домовленості щодо термінового оформлення атестата відповідності системи електронного декларування до 31 серпня [15].

Як зазначає Е. Вільсон, «уже впродовж перших двох років після революції 2014 р. стало очевидно, що зацікавлені особи блокують ключові реформи» [40]. Влітку-восени 2017 р. влада почала чинити відвертий спротив реформам, які загрожували її могутності й існуванню. Відродились деякі напівавторитарні практики та брудні політичні трюки часів В. Януковича. Осіння кампанія проти позбавленого громадянства М. Саакашвілі, який розірвав союз із президентом П. Порошенком, стала тривожним симптомом того, як СБУ, прокуратура, судові органи знову втягуються у процес розправи з політичними опонентами.

Водночас владні політичні сили зайнялись демонтажем найбільш ефективного антикорупційного органу, який коли-небудь був в Україні – Національного антикорупційного бюро України (НАБУ). Звільнення 6 грудня Верховною Радою народного депутата від «Самопоміч» Є. Соболєва з посади керівника комітету з протидії корупції і реєстрація у Верховній Раді в той же день законопроекту, розробленого представниками Блоку Петра Порошенка та Народного фронту, який уможлиблює звільнення директора НАБУ без аудиту (а також керівника антикорупційної прокуратури, будь-якого члена Національного агентства із запобігання корупції (НАЗК), директора новоствореного Державного бюро розслідувань) [14] мало завданням кардинально змінити вплив Верховної Ради на систему боротьби з корупцією. У разі схвалення цього закону всі антикорупційні органи будуть підпорядкованими провладній коаліції і перетворяться на політичний інструмент. Міжнародний тиск (США, ЄС, МВФ) [16] не дозволив парламенту провести голосування щодо цього законопроекту, але він залишається у Верховній Раді і може будь-коли бути поставленим на голосування, як тільки Захід відволічеться на інші речі.

Показовим прикладом блокування владою антикорупційних реформ є також гальмування запровадження антикорупційних судів, що мало б стати останньою ланкою ефективного процесу протидії корупції. Попри взятє раніше зобов'язання перед ЄС створити такі суди, влітку 2017 р. П. Порошенко заговорив про альтернативний варіант – створення спеціальних «антикорупційних

палат» в чинних судах, про незалежність яких не може бути й мови. Посилення тиску США і ЄС змусили президента таки подати 22 грудня законопроект [13] щодо створення антикорупційного суду, але цей документ нехтує поради Венеціанської комісії і не забезпечує необхідну незалежність від політичної та судової ієрархії, на що досить жорстко у своїх заявах вказали МВФ [22], Світовий банк [9] та ЄС [6]. Залишається сподіватися, що їх вимоги матимуть ефект, інакше під загрозою опиняться всі інші досягнення в цій сфері.

Е-декларації про прибутки та майно державних службовців поки що не призвели до будь-яких кримінальних розслідувань. Все тому, що НАЗК, яке повинно здійснювати перевірку декларацій, знаходиться під контролем олігархів [29]. Нарешті, влітку-восени 2017 р. посилюється переслідування активістів з боротьби проти корупції, неурядових організацій та журналістів-розслідувачів. У серпні було відкрите кримінальне провадження проти В. Шабуніна, голови Центру протидії корупції [39].

Цими діями українська влада робить спробу скасувати прогрес у забезпеченні верховенства права, боротьбі з корупцією та розподілі владних повноважень, досягнутий в Україні з часів Революції Гідності. На думку Г. Гресселя, «якщо це продовжуватиметься, Україна знову стане квазі-авторитарною клептократією, в якій кілька власників влади використовують державний апарат для просування своїх приватних інтересів» [29].

Багато політиків в Україні, як і в інших країнах Східної Європи та Південного Кавказу, ставлять свої власні корисливі інтереси вище, ніж суспільні. Як зазначив С. Голмс, «успішні посадовці в посткомуністичному світі не мають прямого зацікавлення у запровадженні політичної прозорості або верховенства права в економіці та політиці» [31, с. 6]. М.-А. Вахудова на прикладі країн Центрально-Східної Європи доводить, що уряди неліберального зразка готові принести в жертву абстрактні переваги членства в ЄС задля захисту своїх політичних та економічних інтересів [2]. Виконання вимог ЄС принесе істотні короткострокові втрати для правлячих еліт в результаті посилення прозорості і конкурентності. Введення прозорості призведе до втрати прибутків від незаконних економічних схем, які «охороняються» політичними діями і дають можливість швидкого збагачення. Тому для політичної еліти видається більш корисним зберегти статус-кво, аніж запровадити реформи в інтересах довгострокових вигід для держави та суспільства. Змінити таку систему доволі важко, оскільки всі ті, хто в змозі її змінити, не потребують насправді ніяких змін, бо ж система цілком їх задовольняє.

Для ЄС проблема полягає в тому, що українські еліти так діють під покровом європейської інтеграції. Відтак, як раніше у Молдові, приватне збагачення нібито «проєвропейських» політиків буде лише дискредитувати ЄС та зменшувати його вплив на трансформаційні процеси в Україні. У цьому ми солідарні з думкою Г. Гресселя, що Європа повинна протистояти керівництву України краще раніше, ніж пізніше [29]. Але ЄС у політиці щодо України затиснутий між двома потенційними небезпеками. З одного боку, він остерігається протистояти українському керівництву, щоб не завдати шкоди боротьбі України за незалежність та суверенітет проти Росії. З іншого боку, ЄС побоюється наділити західною легітимністю корумповану владу. Ці вагання недоречні. Будь-які аргументи, що Україні слід дозволити зосередитися тільки на війні, є небезпечною ілюзією. Корупція та суверенітет – окремі питання, які слід розглядати як такі. Якщо українська влада не виконує своїх обіцянок щодо боротьби з корупцією чи забезпечення верховенства права (до чого зобов'язує Угода про асоціацію з ЄС), це має мати наслідки незалежно від її боротьби з Росією.

Зрозуміло, ЄС не хоче застосовувати погрозу призупинення безвізового режиму, бо це завдасть шкоди середнім українцям, а не корумпованій еліті. Заморожування європейських активів особливо корумпованих представників української влади було б набагато кращим інструментом, який дав би чіткий сигнал українському суспільству напередодні президентських та парламентських виборів 2019 р. [29]. Так чи так, ЄС, а також США, МВФ, мають дотримуватися жорстких умов у стосунках з Україною, щоб не дати можливості тамтешній владі відмовитись від реформ, які завдають шкоди корисливим інтересам еліт. І водночас західним урядам слід продовжувати підтримувати і захищати українське громадянське суспільство, яке разом з тиском Заходу є запорукою збереження імпульсу до реформування.

Вплив Росії

Багато проблем, з якими стикаються держави СП, випливають із небажання Російської Федерації поважати їх суверенітет і намагання зберегти свою «сферу впливу» на пострадянському просторі. Від часу появи ЄПС у 2004 р., а згодом СП, Росія не приховувала свою стурбованість тим, що з поширенням європейських стандартів у Східній Європі вона неминуче тяжітиме до ЄС.

Запроваджуючи ЄПС, ЄС проник у регіон, який Москва розглядає як зону її життєво важливих національних інтересів. Відтоді у пострадянській Східній Європі сформувався простір міжнародної конкуренції за вплив між двома центрами сили – європейським і російським, де «європейське сусідство», у сенсі ЄПС / СП, накладається на російське «близьке зарубіжжя». СП не було вигадане проти Росії, більше того, програма була сконструйована таким чином, щоб уникнути конфронтації з нею, але виявилось, що будь-яка євросоюзівська активність у Східній Європі сприймається Москвою вороже. Росія почала шукати способів, щоб зупинити європейську інтеграцію країн СП.

Традиційні заходи, які застосовує Росія з метою запобігання поширенню західних цінностей і стандартів на пострадянському просторі та виходу країн СП з її сфери впливу, – це торгові санкції, обмеження на експорт енергоресурсів, вплив на внутрішні політичні процеси через своїх агентів, інформаційні війни, ескалація «заморожених конфліктів», підтримка місцевих сепаратистів, військове втручання. Крім того, прискорилося формування альтернативного інтеграційного простору у вигляді Євразійського економічного союзу, створеного в 2015 р. Попри слабку економічну базу, Євразійський економічний союз має жорсткішу організаційну структуру, ніж його попередники, і проект фактично реалізується. Більше того, Росія розглядає його як реальний інструмент реінтеграції пострадянського простору, включно з країнами, що є учасницями СП (на сьогодні Білоруссю і Вірменією).

Незважаючи на ці заходи Росії, в кінці червня 2014 р. ЄС зробив історичний крок, підписавши УА, включно з поглибленими і всеосяжними зонами вільної торгівлі, з Грузією, Молдовою та Україною. Але з огляду на публічні побоювання Росії, що угода про вільну торгівлю України з ЄС матиме негативний вплив на її економіку, ще навесні 2014 р. було започатковано тристоронні консультації ЄС-Росія-Україна на міжвідомчому рівні для обговорення цього питання, і в умовах ескалації конфлікту в Україні, її великих втрат в боротьбі проти російсько-терористичних військ та важкого економічного становища 12 вересня 2014 р. ЄС вирішив відкласти початок реалізації економічної частини УА на 14 місяців. Відтермінування під тиском Росії до 1 січня 2016 р. набуття чинності розділу про вільну торгівлю засвідчило той факт, що РФ стала неформальним гравцем з правом вето в двосторонніх відносинах між Україною і ЄС [25, с. 12]. Подібна безпрецедентна практика є загрозою для всієї політики СП. Щоправда одночасно з намаганням знайти компроміс із Росією в питанні набуття чинності торговельної частини УА з Україною, ЄС почав запроваджувати санкції щодо Москви через анексію Криму та втручання на Донбасі, а для Києва в односторонньому порядку відкрив доступ для товарів до свого ринку.

«Російський чинник» у відносинах ЄС із країнами СП залишається дискусійним і в науковому, і в публічному дискурсі в Європі. Серед політичних реалістів поширеною є думка про те, що політика СП порушила баланс сил у Східній Європі, тому Росія була змушена захищати себе і зробити кроки, щоб відновити його. Це й викликало агресивні дії Росії на території України. Міністр закордонних справ Великої Британії Б. Джонсон прямо припустив, що Східне партнерство стало приводом до війни Росії проти України в 2014 р. [28]. Як стверджує Е. Вільсон елементи політики ізоляціонізму щодо колишнього радянського простору (ЄС нічого тут робити, оскільки він належить до сфери впливу Росії) з боку ЄС є цілком реальними [39].

Подібні міркування притаманні також деяким досить авторитетним дослідникам з іншого боку Атлантики. Наприклад, професор Дж. Міршаймер з Університету Чикаго (відомий представник неореалізму) стверджує, що США і їх європейські союзники, які вели надміру активну політику в регіоні, в першу чергу, відповідальні за кризу в Україні, а не Росія. «Захід рухається на задній двір Росії і загрожує її основним стратегічним інтересам» [33]. За словами вченого, конфлікт доводить, що «європейські лідери та США схилили у спробі перетворити Україну в західну фортецю на кордоні Росії. Тепер, коли наслідки цього стали очевидними, було б ще більшою помилкою продовжувати цю ганебну політику». Тому єдиним рішенням є відновлення балансу сил, визнання впливу Росії і призупинення ініціатив НАТО і ЄС у регіоні» [33].

У публічному просторі ЄС досі такий підхід є маргінальним і він не змусив ЄС зменшити свою відданість СП. Але і протилежний, що самоусунення ЄС із регіону лише поглибить його нестабільність, на що вказують, наприклад Е. Вільсон [39], Я. Кобзова [32], теж не є панівним. Є підстави вважати, що доки в ЄС не дійдуть згоди щодо того, як далі розвивати відносини з Росією, не варто очікувати істотного посилення СП.

На нашу думку, притаманна східній політиці ЄС в останні десятиліття стратегія «не створювати проблем у відносинах з Росією» виявилася невдалою з точки зору її результатів. Попри небажання ЄС конфліктувати з Росією, зіткнення з нею неминуче, якщо він справді прагне сприяти демократизації, модернізації та поступовій інтеграції країн Східної Європи та Південного Кавказу

до нього, бо це прямо суперечить російським інтересам у регіоні. ЄС не має залишати регіон і припиняти підтримку тих держав, які тримаються західної орієнтації, навпаки. Багато в чому ЄС уже виграв у регіоні – Грузія, Молдова, Україна намагаються уникнути обіймів Москви та прагнуть до дальшого зближення із Брюсселем. Але ця «перемога» означає і більше відповідальності: ЄС шукаючи потенційних компромісів, в тому числі і з Росією, де це можливо, має бути готовим і до конфронтації з останньою та надання допомоги державам СП у разі потреби [32].

Натомість відмова ЄС від підтримки трансформації свого східного сусідства, що розв'яже руки Росії, не гарантує відновлення стабільності в регіоні, а, як показує ситуація в Україні, може спричинити ще більше загроз для ЄС. Якщо Україну, Молдову і Грузію залишити самих, це спричинить нові агресивні спроби Росії обмежити їх суверенітет. Орієнтовані на Захід громадяни цих держав чинитимуть спротив у відповідь, що може призвести до ще більшої дестабілізації.

Якщо ЄС і цього разу – після анексії Росією Криму і військової агресії в Східній Україні – повернеться до принципу «бізнес як завжди» (нормалізації економічних відносин, зняття санкцій і відновлення політичного діалогу) у відносинах із Росією (як зробив це після російсько-грузинського конфлікту 2008 р.), це означатиме, що він готовий терпіти будь-яку російську поведінку за умовною червоною лінією, намальованою Кремлем на карті Європи. Відтоді будь-яка активність європейських інститутів на пострадянському просторі буде неможливою без згоди Росії. Якщо ж ЄС не бажає повторювати помилку 2008 р., тоді санкції та інші обмежувальні заходи щодо РФ мають бути збережені, доки не зміняться умови, які призвели до їх впровадження.

Перегляд СП вимагає врахування «больових точок», які залишають країни-партнери відкритими для російського впливу, передусім в економічній, енергетичній, інформаційній сферах, та формування відповідних позицій на рівні ЄС. Якщо ЄС має безпосередній інтерес до мінімізації впливу Росії в країнах СП, то кращим способом цього буде допомогти їм «нарощувати» свою незалежність і чинити опір спробам Росії захінути на їх суверенітет, відкидаючи будь-яку можливість для Росії здобути неофіційне право вето у питаннях співробітництва між ЄС і державами СП.

Слабкі стимули

Стимули, які ЄС пропонує в рамках СП, традиційно формулюються як «три Ms»: гроші, ринки і мобільність (“three Ms”: Money, Markets and Mobility) [25, с. 15]. Вони пропонуються в рамках УА, які оформили орієнтири для політичних і економічних реформ з метою переходу до правил і стандартів ЄС: фінансова допомога ЄС для здійснення реформ; доступ до спільного ринку ЄС (його певної частки), який передбачається в рамках поглиблених і всеосяжних зон вільної торгівлі за умови законодавчого і технічного узгодження; лібералізація візового режиму.

Однак хоча окремі країни і продемонстрували більш чи менш відчутний прогрес у здійсненні тих чи інших положень програми, в цілому СП не показало спроможності стимулювати кардинальні внутрішні трансформації у країнах Східної Європи та їх наближення до ЄС подібно до трансформативної сили політики розширення ЄС. Основне обмеження СП впливає не стільки з якості програм, проектів, механізмів чи навіть обсягу залучених ресурсів, скільки з самої його сутності, яка полягає в альтернативності політиці розширення, а відтак – відсутності найважливішого стимулу, який би підштовхував партнерів ЄС до необхідних змін, – перспективи членства. СП, як і політика розширення, базується на обумовленості (щоб отримати «х»), ви повинні зробити «у»), але його основні стимули – вільна торгівля й вільне пересування населення – не є настільки привабливими як повноправне членство в ЄС, а доступна фінансова допомога недостатня, щоб компенсувати витрати на всеосяжні реформи. Ф. Шимельфенніг та Х. Шольц взагалі вважають, що через відсутність перспективи членства дія обумовленості в рамках Європейської політики сусідства приречена на провал [38, с. 3].

Угоди про асоціацію з Грузією, Молдовою та Україною також побудовані на обумовленості, утім витрати на впровадження необхідних реформ залишатимуться, як і раніше, високими. Тому незрозуміло, як ці угоди самі по собі можуть сприяти впровадженню необхідних законодавчих і практичних змін. Поглиблені і всеосяжні зони вільної торгівлі обіцяють східним сусідам доступ до внутрішнього ринку ЄС. Пропозиція, безумовно, щедра, але дещо розмита, далека і дорога з погляду оцінки коротко- і середньострокових перспектив для сусідів. Стратегія ЄС побудована на отриманні переваг країнами-сусідами від доступу на внутрішній ринок ЄС. Але цей доступ залежить від відповідності правилам і стандартам внутрішнього ринку, тому ЄС пропонує країнам-сусідам перейняти значну частину *acquis* (права ЄС), яка регулює функціонування внутрішнього ринку (близько 80 %). У випадку країн СП така пропозиція становить значний виклик не лише через брак

правової й адміністративної здатності прийняття і впровадження *acquis*, потребу зміни усталеної практики ведення бізнесу, а й через неминучість значних затрат. Країни ЦСЄ, які приєдналися до ЄС, йшли на такі затрати заради переваг, які надає членство (у тому числі доступ до структурних фондів ЄС). СП не забезпечує такої мотивації. Більша частина фінансової допомоги, яку ЄС надає країнам СП, – це кредити, а не гранти. Наприклад, в Україні гранти становлять лише 6% від загальної допомоги ЄС [32]. Модель «інтеграції без членства» [Див.: 19], яку ЄС пропонує в рамках СП, не має інструментів для стимулювання справді глибоких реформ.

Загальновизнано, що заради підвищення ефективності СП, ЄС має запропонувати нові стимули для проєвропейськи орієнтованих країн-партнерів. Найбільшим стимулом для Грузії, Молдови та України, щоб продовжити рух на шляху європейської інтеграції, є перспектива членства в ЄС. Мова йде не лише про декларації на кшталт, що двері ЄС для країн-учасниць СП залишаються відчиненими, а про запевнення, що в залежності від прогресу у внутрішніх реформах ЄС дійсно готовий почати передвступний процес із відповідною країною. Лише в такому випадку угоди про асоціацію – як крок у напрямку процесу інтеграції – можуть забезпечити довгострокову ефективність СП.

Але сьогодні це не є прийнятним рішенням для багатьох країн ЄС, ряди яких в останні роки лише поповнюються. Так, слідом за Нідерландами, які після референдуму у квітні 2016 р. щодо ратифікації Угоди про асоціацію з Україною, незмінно блокують офіційні визнання ЄС «європейських прагнень» східних сусідів, Угорщина погрожує накласти вето на будь-яке поглиблення відносин між Україною і ЄС після того, як у вересні 2017 р. в Україні набув чинності новий закон про освіту, який обмежив викладання мовами національних меншин. Після початку українсько-російського конфлікту в Європі додалося побоювань, що кроки щодо розширення ЄС в цьому напрямку призведуть до контрзаходів з боку Росії і подальшої дестабілізації. За словами експерта Німецького фонду Маршалла (США) Д. Шварцера, європейські політики повинні насамперед переконати їх національні групи населення, що такі стимули, як перспектива членства, необхідні [25, с. 21-22]. Але це може стати реальністю тільки в тому випадку, якщо країни-партнери продемонструють явний прогрес і готовність до реалізації необхідних реформ. Нинішні «хитання» в реформах, які відбуваються в Україні, Молдові та Грузії, цьому не сприяють.

У цій ситуації ЄС, аби підтримати більш амбітну політику щодо свого східного сусідства, може запропонувати проміжні кроки у напрямку до повноправного членства. Цікаву і не позбавлену логіки думку в цьому контексті пропонують науковці литовського Центру досліджень Східної Європи [25]. На їх погляд, «золотою серединою» між двома полюсами – де-факто призупинення програми СП чи швидке надання перспективи членства країнам-партнерам – може стати План дій (Дорожня карта) для надання перспективи членства, запропонований кожній країні. Це має бути план реформ, базований на стандартних принципах у напрямку руху до відповідності «копенгагенським критеріям», але диференційований для кожної країни з урахуванням її основних проблем, виконання якого уможливить надання їй перспективи членства в ЄС. Надання такої Дорожньої карти стане стимулом для проведення реформ, і в такий спосіб буде «кинуто м'яч» в руки країн СП, так як вони повинні будуть реалізувати цілі, поставлені ЄС: впровадити правила і стандарти ЄС, перш ніж останній прийме політично важке рішення про надання перспективи членства [25, с. 22-23].

Дійсно, досвід реалізації Планів дій з візової лібералізації Грузією, Молдовою та Україною довів значний вплив обумовленості ЄС, коли умови викладені чітко, а обіцяні винагороди відчутні. Усі три країни продемонстрували значний прогрес в імplementації реформ у міграційній сфері, боротьбі з корупцією, покращенні контролю над кордоном та у сфері прав людини. Важко повірити в те, що реформи, запущені в рамках процесу візової лібералізації, стали б реальністю без винагороди з боку ЄС.

Сьогодні Брюссель акцентує всю увагу на необхідності імplementації УА цими країнами упродовж найближчого десятиліття. Але в політичному плані це навряд чи привабливо. ЄС має запропонувати нові проміжні стимули, які б дали чіткий сигнал асоційованим партнерам щодо перспектив їх європейської інтеграції. Грузію, Молдову, Україну доцільно поступово пов'язувати з питанням перспективи вступу до ЄС, що уможливило б їх розгляд як потенційних кандидатів за певних умов.

Альтернативою вище наведеної ідеї щодо Дорожніх карт із надання перспективи членства може бути визначення чіткого переліку першочергових пріоритетів у рамках імplementації УА із жорсткими критеріями реального прогресу та обмеженими часовими рамками, за результатами виконання якого ЄС візьме на себе зобов'язання розглянути питання щодо надання європейської

перспективи кожній із трьох країн. Це означатиме зосередження великої уваги на належній імplementації УА Грузією, Молдовою та Україною протягом найближчих років, за результатами чого вони зможуть пройти офіційну оцінку і отримати (чи не отримати) бажану перспективу членства в ЄС. Такий підхід дозволить держав-членам ЄС, які негативно ставляться до ідеї подальшого розширення на Схід, контролювати розвиток відносин з країнами-партнерами і призупинити його, якщо результати реформ будуть незадовільними. З іншого боку, для держав-учасниць СП це означатиме, що залежно від результатів виконання конкретних умов, поставлених ЄС, вони матимуть можливість перейти на більш високий рівень відносин з ним і отримати «зелене світло» у вигляді визнання статусу потенційного кандидата на членство.

Аналіз економічних і політичних показників Грузії, Молдови та України, їх позицій у різних міжнародних рейтингах (індекс сприйняття корупції, індекс свободи, індекс глобальної конкурентоспроможності, рівень державного боргу щодо ВВП тощо) та їх порівняння з показниками країн Західних Балкан у 2003 р., коли ЄС надав останнім європейську перспективу [Див.: 8, с. 10-15], показує, що у більшості випадків перші перебувають сьогодні у кращому становищі, аніж західнобалканські держави перебували тоді. Отже, можна припустити, що серйозна пропозиція з боку ЄС, яка розвіє сумніви про його наміри щодо держав СП і надасть останньому чіткий напрям руху і кінцеву мету, може забезпечити реальний вплив ЄС на проведення реформ, подібний до дисципліни передвступного процесу. Однак, повертаючись до історичного рішення ЄС щодо розширення в регіоні Західних Балкан, слід вказати на, мабуть, ключову відмінність, яка й зумовлює специфіку СП, як альтернативи розширення. На відміну від країн Західних Балкан, держави СП – не «порожній простір», а зона «особливих російських інтересів». І доки більшість столиць ЄС будуть схильні зважати на цей чинник, доти СП буде позбавлене будь-якої політичної символіки і прив'язки до можливості набуття повноправного членства в ЄС країнами-партнерами.

Маловірогідно, що ЄС буде вносити будь-які серйозні зміни до СП у найближчі роки. Він сьогодні більше переймається своїми внутрішніми проблемами, на їх фоні має менше ресурсів і брак бажання держав-членів для інвестування в регіон. Тиск популізму, політичного реалізму, схильність багатьох держав-членів враховувати «російський чинник» також стоять на заваді амбітному перегляду СП. Однак СП має знайти інструменти, аби надати якомога більшу підтримку для поступового процесу реформ, зберегти ентузіазм реформаторів і недопустити перемоги сил, які протидіють реформам. Це може бути робота у напрямку створення спільного економічного простору між ЄС і асоційованими Грузією, Молдовою, Україною (на кшталт Європейської економічної зони), подальша підтримка в них громадянського суспільства, незалежного медіа-контенту, розширення трансєвропейських мереж, більш активна участь ЄС у вирішенні конфліктів у країнах СП та відкриття для них нових можливостей для діяльності в рамках Спільної європейської політики безпеки та оборони, а також втілення таких популярних ініціатив, як ліквідація роумінгових платежів, інтеграція до енергетичного союзу, цифрового ринку ЄС тощо. Це не забезпечить миттєвого вирішення усіх проблем регіону, але може розкрити потенціал СП для сприяння набагато глибокій трансформації східних сусідів ЄС, зміцнення їх суверенітету, стійкості до російського тиску і, зрештою, усвідомленого і незворотного цивілізаційного вибору, який розширить межі об'єднаної Європи далі на Схід.

Висновки

СП потребує перегляду за кількома напрямками. По-перше, ЄС має визнати політичні реалії у країнах-партнерах і відповідно адаптувати свої очікування щодо реформ, політику щодо урядів і позаурядових сил. По-друге, оновлений підхід до відносин з державами-партнерами має враховувати їх чутливість до зовнішнього тиску, передусім «больові точки», які залишають їх відкритими для впливу Росії, і запропонувати шляхи, які б дозволили його мінімізувати в сенсі нарощування «м'якої сили» ЄС у найближчому сусідстві і можливостей протидії «жорсткій силі» Кремля. По-третє, ЄС має замислитися над тим, які проміжні стимули він може запропонувати своїм проєвропейськи орієнтованим східним сусідам (Грузії, Молдові, Україні), аби поступово прокладати шлях до визнання за ними статусу потенційних кандидатів на членство за умови незворотності внутрішніх перетворень.

Бібліографічний список:

1. Білорусь заявила, що не збирається дружити з ЄС на шкоду Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/news/bilorus-zayavila-shcho-ne-zbirajetsya-druzhati-z-jes-na-shkodu-rosiji--465431.html>
2. Вахудова М.-А. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М.-А. Вахудова ; пер. з англ. Т. Цимбала. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 379 с.

3. Гетьманчук А. З «історії успіху» – в «олігархічну диктатуру». Які уроки Україні варто взяти у Молдови / А. Гетьманчук // Дзеркало тижня. – 2017. – № 43-43. – 18 листопада.
4. Єреміца В. «Східне партнерство»: далекоглядне й динамічне чи короткозоре й загальмоване? [Електронний ресурс] / В. Єреміца. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28870397.html>
5. ЄС знайшов вихід з кризи щодо Угоди про асоціацію з Україною. Повний текст рішення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2016/12/15/7058954/>
6. ЄС зробив заяву про Антикорупційний суд з натяком про призупинення безвізу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.euointegration.com.ua/news/2018/01/18/7076263/>
7. Літра Л. Криза з користю для Молдови /Л. Літра // Дзеркало тижня. – 2015. – 30 жовтня
8. Літра Л., Чхіквадзе І. Перспектива членства в ЄС для Грузії, Молдови і України: неможлива, забута чи прихована? / Л. Літра, І. Чхіквадзе ; Інститут світової політики. – К., 2016. – 20 с.
9. Нові вимоги щодо Антикорупційного суду: що додав Світовий банк у конфлікт Києва та МВФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2018/01/16/7076176/>
10. Оновлення Східного партнерства. Рекомендації для саміту Східного партнерства 2017 року [Електронний ресурс] / Л. Літра, І. Порчхідзе, Ю. Гроза. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/0B_mr0v6tWhA3TEHoWU5iSXB3cFE/view
11. Перепелиця Г. Ризька перемога Путіна [Електронний ресурс] / Г. Перепелиця. – Режим доступу: <http://tsn.ua/analitika/rizka-peremoga-putina-429583.html>
12. Підсумкова декларація Ризького саміту Східного партнерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2015/05/22/7034050/>
13. Проект Закону про Вищий антикорупційний суд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63218
14. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення парламентського контролю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63081
15. Сидоренко С. Гроші в обмін на реформи: чому Банкова відмовилася від зриву е-декларування [Електронний ресурс] / С. Сидоренко. – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2016/08/18/7053523/>
16. Сидоренко С. За крок від прірви: ніч, коли Україна ледь не втратила безвіз [Електронний ресурс] / С. Сидоренко. – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2017/12/7/7074727/>
17. Сидоренко С. Комісар Ган проти плану Маршалла: ідея про масштабну допомогу Україні втрачає підтримку [Електронний ресурс] / С. Сидоренко. – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2017/10/27/7072834/>
18. Сидорук Т. В. Позиції та інтереси держав-членів у формуванні сучасної східної політики Європейського Союзу / Т. В. Сидорук // Наукові записки. Серія «Міжнародні відносини». – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2010. – Вип. 2. – С. 66–76.
19. Сидорук Т. В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства : монографія / Т. В. Сидорук. – Львів : ПАІС, 2012. – 444 с.
20. Спільна декларація Саміту Східного партнерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/36220/спільна-декларація-саміту-східного-партнерства_uk
21. Спільна декларація Саміту Східного партнерства: текст документа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2017/11/24/7074139/>
22. Що вимагає МВФ: повний текст листа з Вашингтона на Банкову [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2017/12/7/7074727/>
23. A New Response to a Changing Neighbourhood. Joint Communication by the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy and the European Commission [Електронний ресурс]. – Brussels, 25 May 2011. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com_11_303_en.pdf
24. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council «Eastern Partnership» [Електронний ресурс] / European Commission. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/external_relations/eastern.docs/com08_823_en.pdf
25. Eastern Partnership in a Changed Security Environment: New Incentives for Reform : Study / L. Kasčiūnas, V. Ivanauskas, V. Keršanskas, L. Kojala. – Vilnius, November 2014. – 31 p.
26. Fras M. Weak but stable: The future of the EU's Eastern Partnership ahead of the 2017 summit [Електронний ресурс] / M. Fras. – Режим доступу: <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2017/11/17/eastern-partnership-summit-2017-weak-but-stable/>
27. Ghinea C. EU – Moldova Negotiations. What is to be Discussed, What Could be Achieved? [Електронний ресурс] / C. Ghinea, V. Chirilă ; Romanian Center for European Policies (CRPE) ; Foreign Policy Association (APE), 2010. – 48 p. – Режим доступу: http://www.crpe.ro/eng/library/files/crpe-ape_eu_-_moldova_negotiations.pdf
28. Grant C. Is the EU Responsible for the Crisis in Ukraine? [Електронний ресурс] / C. Grant. – Режим доступу: <http://www.prospectmagazine.co.uk/world/eu-crisis-in-ukraine-moscow-putin-brexit-european-union>
29. Gressel G. Ukraine on the brink of kleptocracy [Електронний ресурс] / G. Gressel. – Режим доступу: http://www.ecfr.eu/article/commentary_ukraine_on_the_brink_of_kleptocracy

30. Gromadzki G. The Eastern Partnership After Five Years: Time For Deep Rethinking [Електронний ресурс] / G. Gromadzki. – Режим доступу: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536438/EXPO_STU\(2015\)536438_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536438/EXPO_STU(2015)536438_EN.pdf)
31. Holmes S. Crime and Corruption after Communism: Introduction / S. Holmes // East European Constitutional Review 6. – 1997. – № 4. – Р. 6–8.
32. Kobzova J. Easing the EU's Eastern Partnership fatigue [Електронний ресурс] / J. Kobzova. – Режим доступу: http://www.ecfr.eu/article/commentary_easing_the_eus_eastern_partnership_fatigue
33. Mearsheimer John J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault [Електронний ресурс] / John J. Mearsheimer. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/141769/john-j-mearsheimer/why-the-ukraine-crisis-is-the-west-fault>
34. Nations in Transit [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2017>
35. President of European Parliament called for creation of «Eastern Partnership Plus» model [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://frontnews.eu/news/en/18129/President-of>
36. Propozycja Polsko-Szwedzka: Partnerstwo Wschodnie [Електронний ресурс] / Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. – 2008. Maj. – Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl/files/PARTNERSTWO%20WSCHODNIE/1PL.pdf>
37. Review of the European Neighbourhood Policy. Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions [Електронний ресурс]. – Brussels, 18.11.2015. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf
38. Schimmelfennig F. EU Democracy Promotion in the European Neighbourhood: Conditionality, Economic Development, and Linkage. Paper for EUSA Biennial Conference / F. Schimmelfennig, H. Scholtz. – Montreal, 2007. – 31 p.
39. Wilson A. Partners for Life: Europe's Unanswered «Eastern Question» [Електронний ресурс] / A. Wilson. – Режим доступу: http://www.ecfr.eu/publications/summary/partners_for_life_europes_unanswered_eastern_question_7232
40. Wilson A. Survival of the Richest: How Oligarchs Block Reform in Ukraine [Електронний ресурс] / A. Wilson ; European Council on Foreign Relations, 14 April 2016. – Режим доступу: http://www.ecfr.eu/publications/summary/survival_of_the_richest_how_oligarchs_block_reform_in_ukraine6091

Sydoruk T. V. 10 years of the Eastern Partnership: time for revision

This paper analyses effectiveness and prospects of the Eastern Partnership in the context of its ten-year implementation and the results of the Brussels Summit in 2017. The article identified main problems that impede the use of its full potential for a deeper transformation of the EU's eastern neighbourhood. These are: 1) internal challenges for the sustainable transformation of EaP countries; 2) Russia's influence counterbalancing the EU's Europeanisation influence in the region; 3) the weakness of the EU's incentives to support domestic reforms in the partner countries. The basis of most of the problems that is hampering the reforms effectiveness is systemic corruption, selfish interests of the elites and ineffective state institutions of the partner countries. Many problems of the EaP partner states stem from the reluctance of the Russian Federation to respect their sovereignty and the attempt to preserve its "sphere of influence" in the post-Soviet space. However, the model of "integration without membership", proposed by the EU within the EaP, does not have tools to stimulate truly deep reforms.

The authors also formulated conclusions on the need for rethinking the Eastern Partnership. Firstly, the EU must recognise the political realities in the partner countries and, accordingly, adapt its expectations of reforms and policies towards governments and non-governmental forces. Secondly, a renewed approach to relations with partner countries should take into account their sensitivity to external pressure, namely "the pain points" that let them open to Russia's influence, and to propose ways that would allow it to be minimised in the sense of building EU "soft power" and counteraction to the Kremlin's "hard power". Thirdly, the EU should think of what intermediate incentives it can offer its pro-European neighbours (Georgia, Moldova and Ukraine) in order to gradually make way for recognition of the status of potential candidates for membership if the internal transformations become irreversible.

Key words: Eastern Partnership, European Union, reforms, eastern neighbours, association agreements.

УДК 327.8

Степанець П. В., Національний університет «Острозька академія»**УЧАСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
У ПРОЕКТІ ПОБУДОВИ «БІЛОРУСЬКОЇ АЕС»
ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗШИРЕННЯ ЇЇ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ**

У статті проаналізовано участь Росії в реалізації проекту будівництва «Білоруської АЕС» через призму стратегії розширення політичного впливу РФ та виокремлено політичні, економічні, іншого спектру причини зацікавленості Кремля. В рамках дослідження мотивів активної політики офіційної Москви на цьому напрямку розглянуто економічні умови, які змусили Білорусь повернутися до ідеї побудови атомної електростанції на своїй території, та перешкоди, які перешкоджали офіційному Мінську не тільки стати ініціатором проекту, але і його головним реалізатором. Також проаналізовано економічний аспект потреби залучення РФ до проекту як одного з небагатьох позбавлених політичних претензій до влади Білорусі суб'єктів міжнародних відносин та необхідної умови реалізації енергетичної ініціативи. Для кращого розуміння економічних умов, які змусили Білорусь повернутися до проекту побудови АЕС, проаналізовано також енергетичні відносини між РФ та Білоруссю на сучасному етапі. Окрему увагу приділено участі Росії в цьому проекті та виокремлено основні цілі, які ставить Москва, реалізуючи білоруську енергетичну ідею. При аналізі цілей здійснено розподіл ключових інтересів залежно від рівня їх важливості, що дозволяє простежити різні акценти, які розставляє Кремль в процесі реалізації своєї зовнішньополітичної стратегії. Зокрема, досліджено структуру кожного з рівнів зовнішньополітичних інтересів Росії щодо білоруського енергетичного проекту. Розкриваються також геополітичні наслідки будівництва «Білоруської АЕС» для інтересів РФ, а саме як фактор будівництва та експлуатації атомної електростанції в Білорусі використовується Росією задля зовнішньополітичного тиску на окремі держави регіону. Також зроблено прогноз щодо подальшого розвитку енергетичних відносин двох сусідніх держав та динаміки геополітичного впливу Росії в Білорусі і географічно близьких до неї держав.

Ключові слова: РФ, Білорусь, енергетика, політика, геополітичний вплив, «Білоруська АЕС»

Енергетичний інструмент впливу РФ на суб'єктів-покупців енергоносіїв залишається одним із ключових в арсеналі зовнішньополітичних методів впливу цієї держави. Наявність величезних запасів енергетичних ресурсів та розгалуженої системи логістичного зв'язку на теренах пострадянського простору дозволяє Москві мати перевагу над державами-сусідами та ставити їм свої умови співпраці в енергетичній сфері. Білоруський напрям не є виключенням і разом з українським демонструє ще один вимір енергетичного тиску РФ, якому науковці відводять часто другорядну роль – електроенергетика. Значна потреба Білорусі у електриці в поєднанні з величезними інвестиційними потужностями російських енергетичних компаній створюють для Кремля максимально вигідні можливості збільшення свого впливу в союзній державі. Саме атомна енергетика в білоруському випадку стала тією «больовою точкою», на яку Кремль прагне натиснути задля здобуття більшого політичного впливу. Тому важливою є потреба комплексного аналізу проекту «Білоруської АЕС» та ролі Росії в ньому, адже результат такого дослідження дозволить зрозуміти алгоритми та механізми зовнішньополітичної стратегії РФ в енергетичному секторі.

Дослідженням проблематики електроенергетичних відносин Росії та Білорусі займаються переважно закордонні науковці та аналітичні центри, серед яких слід виділити В. Кравченко [5] та В. Костюгову [4], які аналізували розвиток внутрішнього ринку електроенергії Білорусі та позиції РФ на цьому ринку; аналітичний центр «Декомиссия» [14], який підготував комплексне дослідження енергетичної стратегії РФ в регіоні Балтики та на території Білорусі; аналітичний підрозділ Секретаріату Енергетичної Хартії [12], який значну увагу приділив причинам та передумовам початку реалізації проекту «Білоруської АЕС». Проте варто зауважити, що дослідження цієї проблематики характеризуються значним рівнем політизації та ідеологічної заангажованості навіть в наукових колах, тому базою для цієї статті послугували матеріали первинної інформації.

Серед невирішених частин дослідження, яким практично не приділялася увага вітчизняними та закордонними науковцями, варто виокремити потребу аналізу ролі РФ в реалізації проекту «Білоруської АЕС» в контексті загальної геополітичної стратегії Кремля, спрямованої на збільшення залежності сусідніх держав. Саме на цьому аспекті і буде уявлятися аналітична частина цієї статті.

Цілі статті:

1. дослідити передумови та основні причини запуску проекту «Білоруської АЕС»;
2. проаналізувати роль РФ на ринку електроенергетики Білорусі;
3. простежити коротко-, середньострокові інтереси РФ в реалізації проекту атомної електростанції;
4. проаналізувати довгострокові, стратегічні інтереси Росії на білоруському напрямку;
5. зробити прогноз подальшого розвитку зовнішньополітичної стратегії РФ щодо «Білоруської АЕС» та її геополітичного використання задля задоволення власних національних інтересів.

Проект побудови першої атомної електростанції в Білорусі обговорювався ще з середини ХХ століття, коли радянська влада розглядала запуск у дію білоруської електростанції як варіант збільшення енергетичних потужностей Білоруської РСР задля задоволення її внутрішніх енергетичних потреб. Проте деактуалізація проекту у 80-х роках через рішення розвивати, в першу чергу, теплоенергетику та врахування фактору аварії на Чорнобильській АЕС відсунули цю ініціативу на задній план та фактично поставили державу перед необхідністю купувати електроенергію у сусідніх республік. Не сприяли відродженню інтересу до проекту процеси розпаду СРСР та наступні складні періоди політико-економічного становлення пострадянських держав, що, безумовно, негативно впливало на можливості Білорусі в питанні запуску великих економічних проектів [14].

Фактичне відновлення прагнення Білорусі побудувати власну атомну електростанцію відбулося в 2006 році, коли було визначено можливі варіанти розміщення станції. Рішення відродити проект було продиктоване, в першу чергу, економічним фактором, а саме перевищенням рівня споживання електроенергії в державі над рівнем виробництва, яке простежувалося всі роки незалежності Білорусі. Зокрема, у 1995 р. Білорусь виробляла 24,9 млрд кВт-год.; в 2000 – 26,1; в 2005 – 31, але споживання електроенергії у ці роки трималося на рівнях 32,1 (1995), 33,3 (2000) та 34,5 (2005). Хоча ми все ж можемо простежити процес збільшення обсягів виробництва електроенергії Білоруссю, але на рівень повного задоволення власних потреб держава вийти так і не змогла [12]. До прикладу, в 2016 р. Білорусь виробила 30,04 млрд кВт-год. електроенергії, але спожила 36,3 млрд, що дозволяє стверджувати про триваючу проблему залежності Білорусі від імпорту електрики [9].

Іншим важливим чинником, який змусив владу Білорусі повернутися до ідеї будівництва АЕС, стала проблема диспропорції структури джерел вироблення електрики. Ключовим ресурсом для вироблення електрики в державі є імпортований з РФ природний газ, частка якого у обсягах сировини для вироблення електроенергії не опускається нижче 80%, що говорить про практично тотальну залежність Білорусі від імпорту з РФ [13]. Така ситуація, в поєднанні з неодноразовими енергетичними кризами у відносинах двох держав, змушує білоруську сторону шукати варіанти виходу з-під енергетичного ковпака Кремля, одним з варіантів якого є розвиток атомної енергетики.

Проте реалізація ініціатив щодо енергетичної незалежності Білорусі потребувала значних інвестиційних вливань, якими Мінськ не володів. Пошук партнера був обмежений політичним аспектом сприйняття Білорусі у світі, а саме як авторитарної держави із закритою економікою та непрозорими економічними правилами гри. Цей фактор значно звузив коло потенційних інвесторів, а фактично звузив до одного – Російської Федерації, чия державна корпорація «Росатом» є однією з найбільших компаній в світі, які займаються атомною енергетикою, та має ресурси для втілення в життя проекту побудови атомної електростанції. Попри те, що інтерес до проекту виявляли компанії із США, Китаю та Чехії, саме пропозиція РФ була прийнята Білоруссю як найбільш економічно вигідна.

15 березня 2011 р. в рамках візиту прем'єр-міністра РФ В. Путіна до Мінська було оголошено про підписання угоди про співробітництво між двома державами в будівництві «Білоруської АЕС». В рамках цієї ж зустрічі РФ погодилася надати Білорусі кредит в обсязі 10 млрд. доларів на будівництво АЕС, що фактично перетворювало Росію в єдиного інвестора проекту, адже саме ця сума є і оціночною вартістю реалізації проекту [8]. Технічне закріплення домовленостей на найвищому рівні відбулося 11 жовтня 2011 р., коли ЗАТ «Атомстройэкспорт» (ключовим пакетом акцій в якому володіє російський економічний гігант «Росатом») та білоруська «Дирекція будівництва атомної електростанції» підписали контракт на будівництво двох енергоблоків

«Білоруської АЕС», запуск у дію яких планували на 2019 та 2020 р. відповідно [11]. Саме ці дві події поклали початок активному втручанню Кремля в процес будівництва АЕС та зародженню нової енергетичної політики щодо Білорусі. Тому слід максимально детально проаналізувати причини зацікавлення РФ в цьому проекті та ключові цілі, які ставить Кремль, втягнувши себе в цю енергетичну ініціативу.

Перш за все, слід зупинитися на причинах та мотивах. Вище було уже наголошено на тому, що РФ є ключовим експортером природного газу до Білорусі, який слугує для Мінська основним ресурсом для вироблення електроенергії. Це дозволяє нам говорити про те, що РФ де-факто володіє контролем над процесом вироблення електрики в Білорусі і впливає на ринок електрики Білорусі через інструмент газового тиску. Проте вплив Москви на цьому не обмежується, адже Росія є також ключовим експортером електроенергії до Білорусі та забезпечує сусіда електрикою, яка покриває дефіцит виробленої енергії всередині держави. Починаючи з 2012 р., щорічно російська енергетична компанія «Интер РАО» постачає близько 3 млрд кВт-год. електрики до Білорусі, що робить Росію найбільшим експортером електрики до країни [2]. Хоча останніми роками простежується тенденція на зниження обсягів імпорту електрики з РФ, Кремль все ж зберігає домінуючу роль на енергетичному ринку Білорусі. Як ми можемо помітити, Російська Федерація фактично володіє контролем як над сировинною частиною вироблення електроенергії Білорусі, так і над прямими поставками електрики до держави.

Виникає логічне запитання – в чому полягає інтерес Кремля в будівництві АЕС для свого західного сусіда? Адже фактично це дозволить Білорусі відмовитися від імпорту електрики з Росії та, більше того, розпочати власний експорт електроенергії до інших держав. Також Білорусь у такому випадку зуміє дещо знизити власну залежність від станцій теплоенергетики, а отже і від російського газу.

Перш за все, варто наголосити, що дії РФ по залученню до проекту атомної електростанції в Білорусі мають у собі ознаки ситуативної реакції на зміну реальності. Чітка позиція Мінська щодо потреби АЕС та проведення політики на пошук виконавця державного замовлення створило ситуацію незворотності рішення Білорусі, а поява в списку зацікавлених в проекті США, Китаю змусили Москву діяти на випередження та включитися в інвестиційну боротьбу за цей проект [1]. Проте РФ переслідувала у цій ініціативі і більш тривалі та комплексні інтереси. Зацікавленість Росії у цьому проекті варто розглядати на двох рівнях: коротко-, середньостроковому (тактичному) та довгостроковому (стратегічному).

На тактичному рівні слід виокремити фінансову зацікавленість. Укладання багатомільярдних контрактів з Республікою Білорусь на будівництво АЕС дозволяє РФ отримати значні прибутки, адже подібного роду проекти є дуже дорогими, про що свідчить оцінка білоруського проекту у приблизно 10 млрд. доларів. Такі проекти характеризуються також наростаючою вартістю по ходу реалізації, тому слід розуміти, що перша оцінка вартості, швидше за все, буде перевищена доволі суттєво (станом на 2017 р. офіційно було оголошено про те, що вартість уже становить близько 11 млрд дол.) [10].

Іншим важливим тактичним моментом є те, що РФ стала ключовим кредитором Білорусі в цьому проекті, тому банківська система Росії може розраховувати на значні фінансові вливання від цієї угоди, а Кремль зберігає за собою інструмент фінансового тиску на білоруську сторону. Варто наголосити, що Москва надала Мінську валютний кредит у 2011 р., тому в умовах девальваційних процесів, які простежуються в РФ та Білорусі від 2014 р., борговий тягар стає важчим для Мінська, в той час як Москва отримує значно більші прибутки, ніж було заплановано спочатку. Цей нюанс дозволяє РФ здійснювати ще потужніший фінансовий тиск на свого сусіда, для якого обслуговування боргу стає непростим завданням в умовах стагнаційної економічної ситуації.

Проте найважливішим є стратегічний рівень зацікавленості РФ, на якому Кремль реалізує свої політичні амбіції. Для того, щоб максимально об'єктивно дослідити цей рівень, слід проаналізувати фактор економічної доцільності «Білоруської АЕС» для Білорусі, адже саме ця категорія є найбільш показовою з точки зору планів РФ. Попередньо ми вже зупинилися на тому, що Білорусь стикається з проблемою дефіциту електроенергії, що змушує державу імпортувати енергію з РФ. Ця проблема енергетичного ринку буде ліквідована у разі успішного запуску енергоблоків «Білоруської АЕС», що позбавить державу потреби імпорту, але і утвориться надлишок електроенергії, збутом якої має займатися білоруська сторона. За офіційними даними міністерства енергетики Білорусі після запуску двох енергоблоків у 2020 р. АЕС зможе забезпечити державу 17 млрд. кВт-год., що станом на 2017 р. становить 40% від всього обсягу виробленої в Білорусі електроенергії [6]. Дефіцит на ринку значно менший за такий обсяг, тому довгий час Мінськ

планував реалізувати надлишки на східноєвропейському ринку, а саме в Литві (варто зауважити, що «Білоруська АЕС» будеється в безпосередній близькості до білорусько-литовського кордону).

Проте ці плани зазнали нищівного удару після приєднання Литви в 2016 р. до електросистем Польщі та Швеції. Таке рішення литовської влади стало наслідком усвідомлення серйозності енергетичної загрози від РФ, яка актуалізувалася з початком агресивної політики РФ в Україні в 2014 р. Також варто наголосити, що Литва, перебуваючи в європейській енергосистемі, отримує можливість отримання енергоносіїв з держав ЄС за прозорішими правилами та кращою ціновою політикою. Не останню роль в скептичному ставленні Литви до проекту «Білоруської АЕС» відіграє проблемна реалізація цього проекту, особливо це стосується відсутності екологічної прозорості та невідповідності проектних норм загальноєвропейським стандартам розвитку атомної енергетики [16].

Відмову від білоруської електрики була офіційно закріплено і на законодавчому рівні. В квітні 2017 р. литовським сеймом було прийнято закон, яким забороняється купівля електроенергії з «небезпечних АЕС третіх країн», в число яких було включено «Білоруську АЕС». Також литовською стороною законодавчо було відмовлено Білорусі у використанні литовської енергетичної інфраструктури для експорту електроенергії у інші держави ЄС [17]. Варто зауважити, що рішення влади Литви було підтримане іншими балтійськими державами, які теж висловили занепокоєння щодо безпечності «Білоруської АЕС» в екологічній, економічній та політичній сферах, адже цей проект розглядається балтійськими державами як економіко-політичний проект РФ [15].

Тому можна з впевненістю стверджувати, що білоруська ініціатива не сприймається литовською стороною як хороша економічна альтернатива європейським експортерам. Більше того, європейська держава вбачає у цьому проекті виклики політичного характеру, а саме потенційне узалежнення ЄС від російських енергоносіїв.

Інші сусідні держави, які розглядалися білоруською стороною як потенційні покупці, Україна та Польща, теж відмовилися від купівлі білоруської електрики. Зокрема Україна володіє власними надлишками електроенергії і є загальновизнаним експортером електроенергії в Східній Європі, що робить Україну конкурентом Білорусі на ринку енергоносіїв, а польська сторона оголосила в 2017 р. про демонтаж на своїй території електролінії «Россь-Белосток», яка б могла слугувати енергетичним шляхом для білоруської електрики [3]. Таке рішення польської влади свідчить про фактично повну відмову від імпорту електроенергії з білоруського напрямку.

В таких умовах почалося активне обговорення між Білоруссю та РФ питання щодо потенційних закупівель електроенергії останньою, хоча варто зазначити, що економічної потреби у цьому Росія не відчуває. Згода Москви на подібний крок є чітким індикатором політичної зацікавленості в такому торговельному варіанті. Адже на додачу до економічного зиску від реалізації проекту будівництва АЕС, РФ отримує можливість впливати на Білорусь як продавця, в якого немає альтернативи для поставок. Такі умови значно розширюють поле для маневру енергетичній дипломатії в питанні переговорів з Білоруссю щодо ціни на інші енергоносії. Слід зауважити, що подібні стратегії закупівель енергоносіїв, в яких немає економічної потреби, РФ використовує щодо газу та нафти, імпортуючи ці енергоносії з держав-конкурентів, тим самим понижуючи їх експортний потенціал на ключових ринках збуту російських енергоносіїв та узалежнюючи від російського ринку збуту.

Проте не тільки можливості використання тиску покупця зумовлюють появу геополітичного важеля впливу на Білорусь. Іншим важливим фактором є залежність побудованих РФ атомних електростанцій від ядерного палива російського виробництва. В умовах банкрутства іншого світового гіганта з виготовлення ядерного палива «Westinghouse Electric», про яке було оголошено в березні 2017 р. [18], Білорусь втратила можливість диверсифікації поставок палива, адже саме ця компанія та «Росатом» є найбільшими компаніями у сфері ядерної енергетики, які практично монополізують світовий ринок ядерного палива. Білорусь, запустивши у дію «Білоруську АЕС» де-факто ставить себе у пряму залежність від російської сировини [7].

Стратегічні інтереси РФ в проекті «Білоруської АЕС» не обмежуються виключно територією Білорусі та економічною сферою. Важливою деталлю участі Кремля в проекті є те, що за планом будівництва для охолодження реакторів АЕС буде використано води річки Неріс, притоки водного басейну Нямунаса, основного джерела питної води в Литві. Таким чином РФ отримує важіль тиску на Литву у гуманітарній сфері, одній з базових сфер впливу.

Також слід звернути увагу на те, що географічним місцем розташування «Білоруської АЕС» є територія безпосередньої близькості до кордону з Литвою. Враховуючи сучасний геополітичний контекст, а саме мілітаризацію територій межування зон російського військового впливу та держав НАТО, то будівництво такого стратегічного об'єкту може слугувати приводом для Кремля для

посилення своєї військової присутності в Білорусі як гарантії безпеки АЕС від провокацій держав НАТО [14].

Прогнозуючи подальші зовнішньополітичні акції РФ у проблематиці політичного та геополітичного виміру «Білоруської АЕС», варто наголосити, що попри шквал критики зі сторони європейських держав та фактичну економічно-експортну невідповідність станції для Білорусі, проект все ж рухається до етапу запуску в дію першого реактора, що має відбутися в 2019 р. Чітка позиція прибалтійських держав та відсутність зацікавлення в імпорті електрики з АЕС з боку інших держав сусідів (окрім РФ) створюють ситуацію потреби білоруської сторони до контакту з Москвою щодо купівлі надлишків електроенергії. Цілком ймовірним є те, що фактор електрики буде використаний російською стороною у переговорах щодо обсягів та ціни закупівель нафти та газу Білоруссю, адже тепер Кремль володіє ще однією серйозною енергетичною картою. Варто також наголосити, що Білорусь стає не просто залежним продавцем, але й змушена купувати ядерне паливо російського виробництва, що знову ж може бути використаним РФ задля просування своїх інтересів в Білорусі. Не варто і відкидати можливості різного роду провокацій зі сторони РФ та прибалтійських держав, адже «Білоруська АЕС» для двох сторін є об'єктом стратегічної важливості та потенційної стратегічної загрози.

Підсумовуючи, слід наголосити, що проект побудови «Білоруської АЕС» розвивався не одне десятиріччя, проте перейшов до рівня практичного втілення тільки в середині 2000-х р. Активізація відбулася у зв'язку з рішенням влади Білорусі вирішити власні економічні проблеми на ринку електроенергії, а саме наявність значного дефіциту внутрішньо виробленої електроенергії та залежність електрогенеруючих підприємств Білорусі від імпорту природного газу з РФ.

В умовах фактичної безальтернативності в пошуку інвесторів для даного проекту Білорусь була змушена пристати на пропозицію Росії, яка виступила не тільки у ролі головного виконавця проекту, але й головного кредитора Білорусі. Попри, на перший погляд, очевидність економічних загроз, які становить запланована атомна станція для інтересів Росії в Білорусі, Кремль вбачає в цьому проекті переваги політичного характеру, а також планує отримати короткострокові тактичні зиски з цього проекту.

Зокрема, РФ завдяки цій інвестиції та кредитуванню Білорусі отримує можливість значно підвищити прибутки «Росатома» та банківського сектора РФ, а також отримує контроль над атомною сферою сусідньої держави. Стратегічні ж інтереси полягають у тому, що фактична безальтернативність в питанні потенційних покупців надлишків електроенергії, виробленої «Білоруською АЕС» для Білорусі, зумовлює потребу Мінська шукати діалогу з Москвою з ціллю отримання доступу до російського споживчого енергетичного ринку. Тому можна припустити, що пожертвування Кремлем економічних інтересів у формі можливості експортування великих обсягів газу та електрики до Білорусі, яке безумовно знизиться з запуском у дію енергоблоків «Білоруської АЕС», продиктоване більш далекоглядними планами, а саме поглибленням політичної та економічної залежності Білорусі від Росії. Прагнення ізолювати енергетичний потенціал сусідньої держави від зовнішніх ринків збуту перетворює Білорусь в енергонезалежну державу (в сфері електрики) з точки зору покупця, але узалежнює Мінськ як продавця електрики.

Перспективними напрямками в подальших дослідженнях на дану тематику є аналіз електроенергетичної співпраці між РФ та Білоруссю в контексті нафтогазових криз у відносинах двох держав, що дозволить здійснити більш комплексну оцінку економічного виміру енергетичного тиску РФ на сусідню державу. Також цікавим є подальше дослідження місця «Білоруської АЕС» в прибалтійському сегменті зовнішньополітичної стратегії РФ, а отже і місця «Білоруської АЕС» у відносинах Росії та ЄС.

Бібліографічний список:

1. БелАЭС [Електронний ресурс] / БЕЛНОВОСТИ. – Режим доступу: <https://www.belnovosti.by/belaes>
2. Белоруссия отсоединяется от России [Електронний ресурс] / Газета.RU. – Режим доступу: <https://www.gazeta.ru/business/2017/12/20/11501654.shtml?updated>
3. Коровенкова Т. Посол Польши: Мы не собираемся покупать электроэнергию, но не хотим политизировать вопрос строительства БелАЭС [Електронний ресурс] / Т. Коровенкова // TUT.BY. – Режим доступу: <https://news.tut.by/economics/574659.html>
4. Костюгова В. Российско-белорусские отношения: условия, состояние, перспективы [Текст] / В. Костюгова // Belarusian Institute for Strategic Studies. – 27 с. – Режим доступу: http://belinstitute.eu/images/doc-pdf/Research_Kostiugova.pdf
5. Кравченко В. Современное состояние та и прогнозы развития электроэнергетики Республики Беларусь и Российской Федерации [Електронний ресурс] / В. Кравченко // Институт экономики НАН

- Беларуси. – Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2006. – С. 73-79. – Режим доступа: <https://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/7330/C.%2073-79.pdf?sequence=1>
6. Кто купит излишки электроэнергии с будущей белорусской АЭС [Электронный ресурс] / Deutsche Welle. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/кто-купит-излишки-электроэнергии-с-будущей-белорусской-аэс/a-18934810>
  7. Макушина Н. Комментарий: Белорусская АЭС усилит зависимость Минска от Москвы [Текст] / Н. Макушина // Deutsche Welle. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/комментарий-белорусская-аэс-усилит-зависимость-минска-от-москвы/a-16113597>
  8. Мельничук Т. Путин обещает Минску АЭС надежнее японской [Электронный ресурс] / Т. Мельничук // BBC. – Режим доступа: : http://www.bbc.com/russian/international/2011/03/110315_putin_minsk_nuclear
  9. Потребление электроэнергии в Беларуси в 2016 году снизилось на 1% [Электронный ресурс] / Белорусское телеграфное агентство «Новости Беларуси». – Режим доступа: <http://www.belta.by/economics/view/potreblenie-elektroenergii-v-belarusi-v-2016-godu-snizilos-na-1-234751-2017/>
  10. Правительство Беларуси скорректировало в сторону увеличения стоимость строительства БелАЭС [Электронный ресурс] / Атомная энергия 2.0. – Режим доступа: <http://www.atomic-energy.ru/news/2016/12/30/71415>
  11. Строительство Белорусской АЭС: хронология событий [Электронный ресурс] / Белорусское телеграфное агентство «Новости Беларуси». – Режим доступа: http://atom.belta.by/ru/dosie_ru/view/stroitelstvo-belorussoj-aes-xronologija-sobytij-41/
  12. Углубленный обзор политики и программ в сфере энергоэффективности: Республика Беларусь [Электронный ресурс] / Секретариат Энергетической хартии. – 2013 р. – С. 114-118. – Режим доступа: http://belgium.mfa.gov.by/docs/belarus_ee_2013_rus.pdf
  13. Энергетика [Текст] / ЮНИТЕР. – Березень 2015 р. – С. 1-2. – Режим доступа: <http://investinbelarus.by/docs/Energy.pdf>
  14. Ядерная геополитика в регионе Балтийского моря: выявление стратегических интересов России позади Островецкой АЭС [Электронный ресурс] / Декомиссия. – Режим доступа: http://decommission.ru/2017/08/25/baltic_nuclear_triangle_25817/
  15. Baltics to cooperate on Belarus nuclear power tax [Электронный ресурс] / Reuters. – Режим доступа: <https://www.reuters.com/article/baltics-energy/baltics-to-cooperate-on-belarus-nuclear-power-tax-idUSL8N1OC3QD>
  16. Grebenkin A. Belarus nuclear power plant stirs fears in Lithuania [Электронный ресурс] / A. Grebenkin, T. Kalinovskaya // AFP News – Режим доступа: <https://ph.news.yahoo.com/belarus-nuclear-power-plant-stirs-fears-lithuania-030340793.html>
  17. Statement by the Ministry of Foreign Affairs on Astravets Nuclear Power Plant under construction in Belarus [Электронный ресурс] / Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Lithuania. – 24 April 2017. – Режим доступа: <https://www.urm.lt/default/en/news/statement-by-the-ministry-of-foreign-affairs-on-astravets-nuclear-power-plant-under-construction-in-belarus->
  18. Westinghouse Bankruptcy Shakes The Nuclear World [Электронный ресурс] / Forbes. – Режим доступа: <https://www.forbes.com/sites/jamesconca/2017/03/31/westinghouse-bankruptcy-shakes-the-nuclear-world/#3f80ab1a2688>

Stepanets P. V. Participation of russian federation in «belarusian npp» project as instrument of widening its political influence.

This article analyzes role of Russian Federation in the realization of «Belarusian Nuclear Power Plant» project in the context of Russian strategy of widening its influence in the neighboring country. There is also a consideration of political, economic and other reasons of Russian interests in this project and how Moscow sought ways to get involved in this project. This article also observes conditions which cause return of the idea by the Republic of Belarus to construct nuclear plant on its own territory and obstacles that do not allow official Minsk to become not only an initiator of the project, but also the main implementer. The clear attention is paid to the economic aspect of Russian role in the project of constructing nuclear power plant as guarantee factor of its realization. For better understanding of economic conditions that forced Minsk to return to the idea of constructing the nuclear plant, there is consideration of energy ties between Russia and Belarus in modern times. This article also analyzes goals of Kremlin in realization of Belorussian initiative and divides key interests of Russia due to the level of their importance. Such separation allows exploration different stresses that Russia places in order to achieve its foreign policy goals. The paper explores structure of national interests' levels in the strategy towards realization of Belarusian energy strategy. There are also explorations of geopolitical consequences of constructing Belorussian nuclear power plant and particularly how factor of constructing it used by Russian Federation to put political pressure on some states of the region. There is also forecast for future development of energy relations between two neighboring countries and dynamics of Russian geopolitical influence in Belarus and geographically close states.

Key words: RF, Belarus, energy sector, policy, geopolitical influence, «Belarusian NPP».

УДК 327-049.5(73)

**Тихоненко І. В., Чорноморський національний університет
імені Петра Могили**

СТРАТЕГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ США ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДТРИМКИ ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ ЗА АДМІНСТРАЦІЇ Б. ОБАМИ ТА Д. ТРАМПА

У статті здійснено спробу порівняльного аналізу «Стратегії національної безпеки США» демократичної адміністрації Б. Обами та республіканської Д. Трампа. Основними категоріями порівняння були обрані проблеми підтримки США глобального лідерства та міжнародного порядку, які актуалізувалися у зв'язку із закінченням доби біполярності та розбудовою нової системи міжнародних відносин у якій Америка має зайняти чільне місце. Було виявлено відмінності у трактуванні зазначених проблем не лише у документах обох адміністрацій, а й у «Стратегії національної безпеки» прийнятій у 2010 р. та 2015 р. за президентства Б. Обами. Здійснивши порівняльний аналіз автор дійшов висновку про еволюцію підходів до визначення глобального лідерства США у документах прийнятих адміністрацією Б. Обами, що втілювалися в «оновленні лідерства» до його «поступового затвердження». Щодо міжнародного порядку, то США за президентства Б. Обами керувалися стратегією «стратегічного стримання» та «стратегічного терпіння». Адміністрація Д. Трампа ставить мету досягати та утримувати лідерство, але більше орієнтуючись насамперед на національні інтереси Америки, її зміцнення, аніж всеосяжне залучення до світових проблем. Питання підтримки міжнародного порядку також варіюється від детального розгляду у Стратегії Б. Обами до акцентування на регіональному рівні у Д. Трампа. Відмінності у розумінні підтримки міжнародного порядку втілюються у характеристичі держав-партнерів та союзників США, зокрема, відносин із Китаєм, співробітництва з міжнародним організаціями та залучення до врегулювання конфліктів і глобальних проблем. Якщо демократи керувалися втіленням політики мультилатералізму, то республіканці стоять на засадах принципового реалізму. У документі адміністрації Д. Трампа не відмовляються від лідерства, але змінюють методи його реалізації, керуючись гаслом «Америка – насамперед» та ідеєю, якщо зростають США, то зростає і весь світ.

Ключові слова: глобальне лідерство, міжнародний порядок, національні інтереси, Стратегія національної безпеки США, адміністрація Б. Обами, адміністрація Д. Трампа.

Постановка проблеми. У сучасній системі міжнародних відносин реалізація США зовнішньої політики привертає увагу з огляду на амбітні цілі Вашингтону утримати світове лідерство та брати участь у врегулюванні міжнародних проблем. «Стратегія національної безпеки», яку оголошує американський президент є документом у якому так чи інакше прописані дії Вашингтону. У зв'язку із оголошенням адміністрацією Д. Трампа нової Стратегії наприкінці 2017 р. видається за доцільне аналіз її спільних та відмінних рис від двох попередніх документів прийнятих за адміністрації Б. Обами.

Мету статті автор вбачає у визначенні вагомості статусу глобального лідерства у зовнішній політиці США та його взаємозв'язок із підтримкою міжнародного порядку, здійснивши порівняльний аналіз «Стратегії національної безпеки США» від 26 травня 2010 р. (СНБ-2010), 6 лютого 2015 р. (СНБ-2015) та 18 грудня 2017 р. (СНБ-2017), які стали інструментами у реалізації зовнішньополітичної діяльності Вашингтону на міжнародній арені.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

– визначити риси глобального лідерства та міжнародного порядку у міжнародно-політичній науці;

– здійснити порівняльний аналіз «Стратегії національної безпеки» адміністрації Б. Обами та Д. Трампа як інструменту реалізації глобального лідерства США та підтримки міжнародного порядку у зовнішній політиці Вашингтону.

Аналіз останніх досліджень. Зовнішня політика США посідає чільне місце у дослідженні як українськими, так і закордонними науковцями. Зокрема, основні засади зовнішньополітичного

курсу Б. Обама стали об'єктами дослідження українських науковців М. М. Бессонові [3], І. Д. Дудко [4], А. О. Худолія [7], О. В. Шевчука [9]. Аналіз СНБ адміністрації Б. Обама здійснили російські фахівці-міжнародники В. І. Братенев [2]. та Т. О. Шаклеїна [8], а також американські науковці А. Бік та С. Ахмед [10]. Недостатньо дослідженою є СНБ адміністрації Д. Трампа щодо втілення Америкою глобального лідерства та підтримки міжнародного порядку, хоча окремі її елементи розкриті австралійським дослідником Б. Широм [15].

Зовнішня політика США, реагування Вашингтону на міжнародно-політичні події постійно привертала та привертають увагу світової спільноти. Після закінчення доби біполярності особливих акцентів набуло питання існування на міжнародній арені держави-лідера. За багатьма критеріями роль лідера почали відігравати США, проте, сучасний світ не є однополярним, тим більш біполярним, а характеризується різноманітністю суб'єктів. Тому, і лідерство на глобальному рівні однієї держави не може бути висвітлено лише крізь призму гегемонії або винятково одноосібної діяльності.

На думку вчених І. Валлерстайна і Б. Рассета, держава повинна володіти не тільки можливостями – матеріальними, організаційними та ідеологічними, а й бажанням здійснювати лідерство [6, с. 204-205]. Зазначені риси притаманні США.

Глобальне лідерство або дії держави, яка претендує на нього безперечно матимуть вплив на міжнародне співтовариство та міжнародний порядок. Існують різні підходи до визначення міжнародного порядку як результату міжнародної взаємодії держав, у якій вагоме місце посідають національні інтереси. На думку Дж. Ная, міжнародний порядок у значній мірі є суспільним благом, таким, що може використовувати кожен не забираючи такої можливості у інших. Тобто, він має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, які прийняті спільнотою держав. Тому, видається за доцільним використати підхід Х. Булла, за яким міжнародний порядок повинен втілювати такі фундаментальні цінностях як безпека, впевненість у дотриманні зобов'язань та захист власності [6, с. 207].

Проблема глобального лідерства, цілі його досягнення, а також існуючий міжнародний порядок та його майбутнє стали об'єктом діяльності США за президенства Б. Обама, так і стоять на порядку денному американської зовнішньої політики за Д. Трампа. Нормативно-правове пояснення позиції демократів до цих проблем втілюється у СНБ-2010 та СНБ-2015, а республіканців – за адміністрації Д. Трампа у СНБ-2017. У перелічених документах, які важливі для американської держави, зазначені питання варіюються у своєму визначенні та об'ємі реалізації.

Варто зауважити, що проблема глобального лідерства знайшла своє обґрунтування і у риторичі Б. Обама на що звертає увагу український науковець А. О. Худолій. На думку дослідника, Б. Обама позиціонував себе не лише як лідер держави, а й намагався переконати світову спільноту у тому, що Америка здатна продовжувати у зовнішній політиці курс на беззаперечне лідерство у світі. У промовах Б. Обама було виявлено найбільшу кількість згадок про лідерство, аніж у заявах його попередників [7, с. 449].

Якщо розглядати лідерство США у імplementації адміністрації демократів за Б. Обама, то на думку О. Матвеевої вже колишній американський президент рухався в напрямку переходу від стратегії гегемонії до стратегії лідерства: США повинні відігравати провідну роль, не нав'язуючи власної гегемонії [5]. У СНБ-2015 зазначається, що Америка має діяти спільно з іншими союзниками і партнерами, щоб протистояти міжнародним загрозам і транснаціональним проблемам (слабкі держави, геноцид, пандемії, зміна клімату і тощо) [13, р. 14-16].

Лідерство (leadership) можна вважати сталою категорією, але за каденції Б. Обама вона має риси певної модернізації та варіативності. У СНБ-2010 йдеться мова про оновлення американського лідерства (Renewing American Leadership) шляхом оновлення американської економіки, поширення цінностей, зокрема, демократії, прав людини, правосуддя. Тому, сильне лідерство «буде підтримувати зусилля Америки щодо формування міжнародної системи, здатної подолати виклики нашого часу» [12, р. 2]. У СНБ-2015 акцентується увага на сильному та стійкому лідерстві, яке повинно захистити національні інтереси. У документі визначені і шляхи реалізації глобального лідерства, а саме: 1) керування силою; 2) будучи прикладом; 3) співпраця з досвідченими партнерами; 4) застосування усіх інструментів американської міці (військова сила у поєднанні із дипломатією); 5) керуючись довгостроковою перспективою [13, р. 3-5].

«Оновлення лідерства» у СНБ-2010 продиктовано тим, що адміністрація Обама та США зіткнулися зі світовою фінансовою кризою та її наслідками для американської економіки, швидким підйомом та розвитком Китаю. Однак, чіткі дії Вашингтону як у внутрішній, так і зовнішній політиці дозволили вже у 2015 р. вести мову про поступове затвердження лідерства та його сильні

та стійкі риси. Важливим елементом таких результатів стало дотримання власних національних інтересів, які лише розширюються та деталізуються у СНБ-2015.

Варто зауважити, що слова «лідерство» та «лідирувати» у СНБ-2015 зустрічаються майже стільки ж, скільки у СНБ-2010 – 94vs96 [2 с. 51]. Якщо ж проаналізувати СНБ-2017, то можна помітити чітко виражену відмінність. Зокрема, у документі адміністрації Д. Трампа слово «лідерство» використовується 12 разів і не лише щодо США (у тому числі по одному разу щодо Індії та Японії [14, р. 50, 46]), «лідирувати» – 16 разів, «глобальний лідер» – 1 і «лідируюча роль» – 1. Це звичайно не означає, що адміністрація Д. Трампа відмовилася від цілі Америки досягти та утримувати лідерство у світі, але у СНБ-2017 чітко не прописано як досягати лідерства, на відміну від документів адміністрації Б. Обама. З огляду на заяви американського президента «Америка – насамперед» («America first») [1] та аналізу СНБ-2017, лідерство новий очільник США імплементує більше через внутрішнє відродження і досягнення лідируючих позицій у різних сферах (економіка, технології, енергетична та космічна галузь), що забезпечить національні інтереси держави, а також «стане прикладом для інших держав» [14, р. 3].

Як відомо, національні інтереси держави не є чимось відособленим від інтересів інших держав чи світової спільноти, якщо звичайно вона не дотримується політики ізоляціонізму. США ведуть активну зовнішню політику і їхні національні інтереси торкаються сфери як національної, так і міжнародної безпеки. Адже, претендуючи, досягаючи та утримуючи лідерські позиції, статус глобального лідерства, не можливо не бути залученим до врегулювання глобальних проблем та глобального рівня міжнародної системи.

Тому, СНБ-2010 за президенства Б. Обама має у своїй структурі окремий пункт, а СНБ-2015 – розділ «Міжнародний порядок» у якому не важко помітити спільні та відмінні риси. У свою чергу, СНБ-2017 не має окремо прописаної частини щодо міжнародного порядку, певні риси та позиції щодо якого можна прослідкувати по усьому тексту документу. Проте, до її структури включений розділ «Стратегія у регіональному контексті».

Привертає увагу класифікація держав – суб'єктів міжнародних відносин з якими США будуть співпрацювати відповідно до СНБ-2010, а саме, партнери та союзники, «центри сили XXI ст.» (насамперед Китай, Індія та Росія), нові партнери (зокрема, Індонезія, Бразилія), а також ворожі антагоністичні режими (КНДР та Іран) [12, р. 41-46] У СНБ-2015 використовується поняття «порушник» (transgressor), а Росія вже характеризується як агресор, а не «центр сили XXI ст.» [13, р. 25].

Особливу увагу привертає риторика СНБ адміністрацій Б. Обама та Д. Трампа щодо Китаю. Варто зауважити, що позиціонування Вашингтону на міжнародній арені щодо Пекіну та його зростаючої ролі у світі відповідно до зазначених у документі положень змінюється від позитивно налаштованих дій на співпрацю до певного охолодження і стриманої співпраці. Зокрема, у СНБ-2010 зазначалося, що «...ми [Америка] будемо продовжувати проводити позитивні, конструктивні та всеосяжні відносини з Китаєм. ... Ми будемо стежити за програмою військової модернізації Китаю та бути готовими, щоб інтереси та союзники Сполучених Штатів на регіональному та глобальному рівнях не зазнали негативного впливу» [12, р. 43]. Зменшення рівня позитиву у СНБ-2015 щодо Китаю втілюється у розвитку вже «конструктивної взаємодії», проте США «вітають зростання стабільного, мирного та процвітаючого Китаю [13, р. 24]. У документі акцентується увага, що хоча між США та КНР буде конкуренція, відкидається неминучість конфронтації.

У СНБ-2017 не йдеться мова про відкриту конфронтацію з Китаєм, проте, «... США будуть намагатися продовжувати співробітництво з КНР» [14, с. 45]. Спроби продовжувати таку співпрацю на думку адміністрації Д. Трампа будуть зіштовхуватися з активними діями Пекіну в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), але США не залишать цей регіон, тому, що «...Держави в регіоні закликають до стійкого лідерства США, які підтримують регіональний порядок, поважають суверенітет та незалежність» [14, р. 46]. У негативному ракурсі висвітлюється китайський вплив у Африці. Як зазначається у документі, вплив Китаю саме в економічній сфері та військовій присутності збільшує корупованість місцевої еліти та призводить до нестабільності у африканських державах.

Якщо у СНБ-2010 проголошувалося «повернення» («pivot») в Азію (насамперед АТР), то у СНБ-2015 йдеться про політику «перебалансування» («re-balancing») насамперед на користь Європи, але не відмова від АТР.

Д. Трамп акцентує увагу на тому, що Америка буде збільшувати співробітництво у чотирьохсторонньому форматі, насамперед, з Японією, Індією та Австралією. Як вже вказувалося, перші дві держави визнаються Вашингтоном як такі, що є лідерами.

Для адміністрації Д. Трампа характерним є лобювання національних інтересів Америки, їхнє першочергове забезпечення. Тому, зміни в регіональному балансі сил можуть мати глобальні наслідки і загрожуватимуть американським національним інтересам [14, р. 45]. У СНБ-2017 акцентується увага на регіональному рівні, а регіон АТР розуміється як такий, де можуть бути зміни у регіональному балансі сил, насамперед під впливом КНР. Послідовність у втіленні стратегічного пріоритету Європи для Америки у СНБ адміністрації Б. Обама простежується і у адміністрації Д. Трампа. Проте, у СНБ-2017 Росія є вже не просто «порушником», а – агресором. «... Росія своїми діями зменшує та підриває впливовість США у Європі, тому Америка буде співпрацювати з європейськими державами з метою її стримування» [14, р. 47].

СНБ як за адміністрації Б. Обама, так і Д. Трампа звертає увагу і на інші регіони, які також важливі для Америки та її впливу у глобальному контексті. Зокрема, у СНБ-2017 як і у СНБ-2015 продовжується реалізація політики на Африканському континенті, співробітництва з Латиноамериканськими державами, Південноазійським регіоном, важливість Близького Сходу та боротьби з тероризмом.

Якщо вести мову саме про міжнародний порядок з точки зору США, то можна помітити суттєві відмінності у розумінні його підтримки та стабільності. На думку офіційного Вашингтону, жоден міжнародний порядок не може бути підтриманий міжнародними інститутами самотужки, а лише за співпраці всієї світової спільноти [12, р. 40]. Ця ідея дещо модифікується, але є спільною як для адміністрації Б. Обама, так і Д. Трампа. США вже за президенства Б. Обама зауважували на тому, що не мають вирішувати усі питання одноосібно, а долучатися до їх врегулювання разом із іншими державами. Якщо ця ідея послідовно підтримується, то залучення міжнародних організацій до стабілізації міжнародного порядку є суперечливою. Відповідно до СНБ-2010 на першому місці для США та, як зазначається у документі «для розбудови міжнародного порядку» [12, р. 40], було НАТО а потім – ООН як універсальна організація [9, с. 105], що простежується і у СНБ-2017. Проте, адміністрація Д. Трампа імплементує певне вибіркоче співробітництво з міжнародними організаціями «...США надаватимуть пріоритет у докладанні зусиль в діяльності у тих організаціях, які служать інтересам США» [14, р. 40]. Зокрема, перевага надається Міжнародному валютному фонду, Світовому Банку, Світовій організації торгівлі, діяльність яких Америка може покращити завдяки реформуванню. Реформування варто здійснити й у функціонуванні ООН, яка допомагає вирішувати проблемні питання на міжнародній арені. Проте, реформування має бути здійснене через розподіл відповідальності між усіма членами організації [14, р. 40-41].

За президенства Б. Обама у СНБ втілювалися стратегії «стратегічного стримання» (СНБ-2010) та «стратегічного терпіння» (СНБ-2015). Тобто, розуміння складної ситуації у зв'язку з фінансовою кризою 2008-2009 р. та відновлення американської економіки, а також усвідомлення того, щоб дії на міжнародній арені не стали на заваді внутрішньому розвитку та зміцненню Американської держави. Адже, американський вплив та ресурси не безмежні. Для СНБ-2015 характерним є мультилатералізм, який втілюється у співробітництві з міжнародними організаціями, розширеної та поглибленої взаємодії з державами з метою врегулювання спільних проблем, зокрема, подолання глобальних проблем сучасності.

У СНБ-2017, як зазначають науковці із Фонду Карнегі за міжнародний мир, пропонується неомеркантильна стратегія, в якій роль Сполучених Штатів у світі буде дещо суперечливою [10, р. 23]. США не відмовляються від міжнародного співробітництва, але лідерство і стабільність міжнародного порядку розглядаються крізь призму всеосяжного забезпечення власних національних інтересів. Підтвердженням чого є промова Д. Трампа на 48-му Міжнародному економічному форумі у Давосі (23-26 січня 2018 р.), у якій американський президент наголосив «коли зростають США – зростає весь світ» [11]. СНБ-2017 ґрунтується на стратегії принципового реалізму відповідно до якого «американські принципи є останньою силою, що зробить світ краще» [14, р. 1].

Отже, «Стратегія національної безпеки» є інструментом у реалізації зовнішньополітичної діяльності США. Із розпадом біполярної системи міжнародних відносин постало питання лідерства та майбутнього міжнародного прядку, які стоять на порядку денному зовнішньої політики Вашингтону. Проаналізувавши СНБ адміністрації Б. Обама та Д. Трампа автор дійшов наступних висновків: 1) СНБ за президенства Б. Обама більш ґрунтовно висвітлювала механізми реалізації глобального лідерства США від його «оновлення» до «поступового затвердження». Адміністрація Д. Трампа не відмовляється від цілі «досягти та утримувати лідерство», але більше орієнтується на його реалізацію перш за все у контексті американського розвитку та національних інтересів, реалізуючи гасло «Америка – насамперед»; 2) питання міжнародного порядку теж знайшли більш розширене пояснення у СНБ демократів, аніж республіканців. У свою чергу, адміністрація

Д. Трамп пропонує залучення до вирішення світових проблем усіх держав, а не одноосібну відповідальність Америки. Власне, мультилатералізм Б. Обами змінився на принциповий реалізм – від всеосяжного залучення Америки до проблем світової спільноти та внутрішнього зростання до по-перше, національного добробуту та зростання Американської держави, а по-друге, допомоги міжнародному співтовариству.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у аналізі практичної реалізації СНБ-2017 у зовнішньополітичному курсі США.

Бібліографічний список:

1. «Америка насамперед»: текст інаугураційної промови Дональда Трампа [Електронний ресурс] // Український інтерес. – 2017. – 21 січня. – Режим доступу: <https://uain.press/world/ameryka-nasampered-tekst-inauguratsijnoyi-promovu-donald-trampa-2242>
2. Бартенев В. И. «Стратегия национальной безопасности США» 2015 года: от всеобъемлющего к селективному вовлечению и сдерживанию / В. И. Бартенев // Пути к миру и безопасности. – 2015. – № 1 (48). – С. 48-66.
3. Бессонова М. М. Стратегії національної безпеки США пост-біполярної епохи: головні регіональні виміри загроз американським інтересам / Бессонова М. М. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2013. – Випуск 75 (№ 8). – С. 141-143.
4. Дудко І. Д. Стратегічна парадигма США на поч. 2010 рр.: дилема підходів і шляхів реалізації / І. Д. Дудко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Випуск 107 (Частина I). – С. 46-53.
5. Матвеева О. Політика глобального лідерства США за президенства Б. Обами / О. Матвеева [Електронний ресурс] // Зовнішні справи. – 2015. – 15 квітня. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/politika-globalnogo-liderstva-ssha-za-prezidenstva-ba/>
6. Мельничук Н. Лідерство США в умовах глобальних трансформацій / Н. Мельничук // Політичний менеджмент – № 1-2. – 2013. – С. 202-212.
7. Худолій А. О. «Перезавантаження» риторики Б. Обами / А. О. Худолій // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». – 2014. – Вип. 82. – С. 447-452.
8. Шаклеина Т. А. Стратегия США после Обамы. Какое наследие оставили демократы республиканцам / Т. А. Шаклеина // Международные процессы. – 2016. – Том 14, № 4. – С. 49-66.
9. Шевчук О. В. Зовнішньополітична стратегія адміністрації Б. Обами щодо РФ: завдання та інструменти в умовах «української кризи» / О. В. Шевчук // Наукові праці: науково-методичний журнал. Сер. Політологія. – 2014. – Вип. 224. Т. 236. – С. 105-107.
10. Ahmed S., Bick A. Trump's national security strategy. A New Brand of Mercantilism? / S. Ahmed, A. Bick. – Carnegie Endowment for International Peace, 2017. – 32 p.
11. Donald Trump's Speech At World Economic Forum In Davos: Highlights [Електронний ресурс] / NDTV. – 2018. – 26 January. – Режим доступу: <https://www.ndtv.com/world-news/donald-trumps-speech-at-world-economic-forum-in-davos-in-switzerland-highlights-1805071>
12. National Security Strategy of the United States of America 2010, May 2010. – 60 p.
13. National Security Strategy of the United States of America 2015, February 2015. – 29 p. [Електронний ресурс] // The White House. – Режим доступу: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf
14. National Security Strategy of the United States of America 2017, December 2017. – 56 p. [Електронний ресурс] // The White House. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>
15. Scheer B. Leading to (no) where? Trump's national security strategy / B. Schreer [Електронний ресурс] / The Strategist – The Australian Strategic Policy Institute. – 2017. – 20 December. – Режим доступу: <https://www.aspistrategist.org.au/leading-nowhere-trumps-national-security-strategy/>

Tykhonenko I. V., US National Security Strategy as a tool for supporting global leadership and international order (B. Obama and D. Trump)

The article attempts a comparative analysis of the “US National Security Strategy” by B. Obama’s democratic administration and the Republican’s D. Trump. The problems of US support for global leadership and international order were the main categories of comparison. These problems are on time now, because of the end of the bipolarity era and the development of a new system of international relations in which America should take a prominent place. The differences in the treatment of these problems were revealed not only in the documents of both administrations, but also in the “National Security Strategy” that were adopted in 2010 and 2015 for the presidency of B. Obama. Conducted a comparative analysis, the author came to the conclusion about the evolution of approaches to the definition of US global leadership in documents adopted by the administration of B. Obama that embodied in the “renewal of leadership” to its “approval”. Regarding the international order, the US under B. Obama’s presidency was guided by a strategy of “strategic restraint” and “strategic patience”. D. Trump’s administration also

has the goal of achieving and retaining leadership, but primarily focusing on the national interests of America, its consolidation, rather than a comprehensive engagement in world affairs. The issue of maintaining international order also varies from a detailed review of Obama's strategy to focus on the regional level in D. Trump one. Differences in understanding of the maintenance of international order are embodied in the characterization of the partner states and allies of the USA, in particular, relations with China, cooperation with international organizations and involvement in the settlement of conflicts and global problems. If the democrats were guided by the embodiment of the policy of multilateralism, the Republicans appeal to the principled realism. In the document D. Trump's administration does not refuse of the leadership, but the methods of its implementation are shaken, guided by the slogan "America first" and the idea if the US grows, then the whole world is growing.

Key words: *global leadership, international order, national interests, US national security strategy, B. Obama's administration, D. Trump's administration.*

УДК 323.1

Явір В. А., Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ЕТНОЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТА ЕТНОТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ВПЛИВ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ: МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ (НА ПРИКЛАДІ ІНДІЇ)

На прикладі вивчення дезінтеграційних тенденцій в Північно-Східній Індії (збройної боротьби народів бодо, кукі-чін) визначено процеси етнополітичної інтеграції та дезінтеграції скоріше як етнотрансформаційні, оскільки вони зачіпають етноси, а не лише їх компоненти, призводять до зміни етнічної належності цілих етноспільнот та супроводжуються переглядом кордонів держав, в яких проживають ці етноси. Водночас вони містять ознаки етноеволюційного процесу – спричиняють зміни в деяких компонентах або параметрах етносу (мова, культура, свідомість, етнокультурне середовище). На прикладі аналізу етнонаціональної ситуації в Південно-Східній Індії продемонстровано змішаний етноеволюційний та етнотрансформаційний вплив дезінтеграції.

Здійснено порівняльний аналіз суті та політико-правового наповнення національного інструменту зареєстрованих народів Індії та міжнародно-правового механізму захисту прав автохтонних етносів – корінних народів. Встановлено подібність статусу адівасі та корінних народів, досліджено їх спільні та відмінні риси. Обидва покликані сприяти збереженню та захисту, «позитивно дискримінуючи» етноси, які перебувають у більш вразливому соціально-економічному, культурному становищі внаслідок залежності від традиційного способу життя. Індія не приєдналася до Конвенції МОП «Про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах» № 169, натомість створила власний політико-правий механізм зареєстрованих народів, покликаний протидіяти етнополітичній дезінтеграції країни і нейтралізувати сепаратистські вимоги радикально налаштованих на вихід зі складу держави етносів. В кінцевому підсумку його застосування, починаючи з середини 20 ст., сприяло забезпеченню макронаціональної єдності, етнополітичної інтеграції такої територіально розрізної та етнічно строкатої держави, як Індія.

Ключові слова: етнополітична дезінтеграція/інтеграція, корінні народи, зареєстровані племена.

Актуальність вивчення природи етнополітичної дезінтеграції та інтеграції, суті цих процесів в умовах сучасного світу беззаперечна. Процеси етнополітичної дезінтеграції та інтеграції не припиняються як на глобальному, регіональному, так і локальному (внутрішньодержавному) рівні. Водночас теоретичний рівень розробки дезінтеграційно-інтеграційної проблематики на рівні вітчизняної етнополітології слід визначити як недостатній. Якщо прикладні аспекти етнополітичної дезінтеграції досліджені у працях О.Антонюка, С.Асланова, К.Вітмана, В.Дівак, В.Євтуха, В.Котигоренка, І.Кресіної, Г.Перепелиці, Н.Ціцуашвілі, то теоретичними займаються значно менше дослідників – Т.Далаявська, О.Картунов, О.Маруховська. Особливий інтерес має класифікація та розмежування дезінтеграційно-інтеграційних процесів. За глибиною та вектором змін вони як і всі етнополітичні процеси поділяються на етноеволюційні та етнотрансформаційні.

Етноеволюційний процес розглядається як синтез багаторівневої взаємодії різних чинників (історико-політичних, соціально-економічних, природно-географічних, екологічних та ін.), які зумовлюють зміну деяких параметрів усього етносу (або окремих його частин). О. Антонюк зауважує, що ці зміни не зачіпають самого етнічного існування етносу, не спричиняють руйнування в цілому етнічної системи [1]. Тоді як етнотрансформаційні процеси навпаки, призводять до зміни етнічної належності тих чи інших груп людей, до зникнення одних і виникнення інших етносів. Етнотрансформаційні процеси відбуваються значно повільніше, ніж етноеволюційні, але їх наслідки більш різючі.

Ця сукупність характеристик дає нам підстави визначити процеси етнополітичної інтеграції та дезінтеграції скоріше як етнотрансформаційні, оскільки вони зачіпають етноси, а не лише їх компоненти, призводять до зміни етнічної належності цілих етноспільнот та супроводжуються переглядом кордонів держав, в яких проживають ці етноси. Так, наприклад, анексія Автономної

Республіки Крим як дезінтеграційний процес призвела до зміни фактичної громадянської, а отже і національної, належності етноспільнот, що населяють півострів. Водночас це не заважає етнополітичній дезінтеграції, як і етнополітичній інтеграції містити ознаки етнорозвиткового процесу – спричинити зміни в деяких компонентах або параметрах етносу (мова, культура, свідомість, етнокультурне середовище).

Більше того, етнополітична дезінтеграція або інтеграція може бути в довгостроковій перспективі етнотрансформаційним процесом, а в короткостроковій – етнорозвитковим. Тобто містити ознаки обох типів в загальному підсумку. Цю думку підтверджує дослідження Т. Гаокіпа, присвячене процесам політичної інтеграції в Північній Індії. Більшість національних держав Азії та Африки, які отримали незалежність від метрополій всередині ХХ ст., мають дуже строкатий етнічний склад і схожі проблеми з інтеграцією суспільств – ведуть тривалу боротьбу з дезінтеграційними тенденціями. Вчений аналізує політику та зусилля, яких докладають національні уряди, намагаючись політично інтегрувати територіальні складові в умовах тривалого протистояння етнічних груп [2, р. 305]. Найбільше це стосується Індії, яка є наразі є федеративною республікою і складається з 29 штатів та 7 територій. Аналізуючи процес інтеграції території Північно-Східної Індії в історичному розрізі, Т. Гаокіп робить висновок, що незважаючи на те, що проблема інтеграції в основному була вирішена на материк, різні радикально налаштовані етнічні групи Північно-Східного регіону все ще ставлять під сумнів єдність індійської держави, підживлюючи дезінтеграційні тенденції.

3-поміж семи штатів Північно-Східної Індії – традиційним осередком етнополітичної нестабільності залишається найбільш густонаселений Ассам. Невирішеність різноманітних конфліктів і суперечностей між місцевими етносами, економічні проблеми і прозорість кордонів з сусідніми державами зумовили консервацію сепаратистських настроїв і підвищеної напруженості в цьому регіоні держави, – стверджує В. Кашин [3, с.29]. На момент отримання Індією незалежності в 1947 р. етнос бодо становив 49% населення Ассаму, однак внаслідок міграції і розселення бенгальців, ассамців та інших громад на їх території чисельність бодо значно скоротилася, що призвело до відчуження території іноетнічним населенням і втрати ідентичності бодо. Ассам має стратегічне значення для Індії, оскільки з'єднаний з нею вузьким перешийком, поблизу якого проходить кордон Індії з Китаєм, Бутаном, Бангладешом і М'янмою.

О. Стойко також аналізує інтеграційні механізми протидії сепаратизму та дезінтеграції держави, до яких вдався уряд Індії, а саме є створення Автономної ради Бодоленду в індійському штаті Ассам для дерадикалізації позиції етносу [4, с.19]. Вимоги бодо зводилися до створення політичного суб'єкта в межах індійської федерації, однак не визнавалися урядом країни, оскільки бодо не становлять більшості на територіях, де вони проживають. Бодо вимагали розширення територіальних прав зі зброєю – збройні акції Тигрів визволення Бодоленду протягом другої половини ХХ ст. супроводжувалися терористичними актами – підірванням поїздів і мостів та численними жертвами серед населення. Однак сторони дійшли згоди та уклали дві угоди про етнічне примирення між урядом і бодо в 1993 і 2003 рр.

Угода від 1993 р. передбачила формування Автономної Ради Бодоленда, що формується на демократичній основі в північній долині Брахмапутра, де майже 50% населення становить бодо. Автономна Рада Бодоленда отримала суттєві самоврядні повноваження в межах штату Ассам, зокрема в галузі культури, освіти, будівництво житла, сільського господарства (тваринництва, шовківництва, лісівництва), торгівлі, міського будівництва та планування. Угода з бодо сприяла поступовій трансформації політичної системи та кращій інтеграції території з особливим статусом у політичне життя держави, – переконана О. Стойко. В результаті угоди 2003 р. між урядом Індії, урядом Ассам і організацією Тигрів визволення Бодоленду було створено Автономну Раду Бодоленда з ще більш розширеними повноваженнями. Мовні права бодо отримали конституційний захист у восьмому розділі Конституції Індії. Однак це не поклато край міжетнічному конфлікту в штаті Ассам та дезінтеграційним тенденціям в регіоні, які супроводжуються помітними як етнорозвитковими, так і етнотрансформаційними змінами. Бодо не єдина етноспільнота Індії, яка є каталізатором міжетнічного конфлікту та веде збройну боротьбу за свої етнокультурні і етнотериторіальні права в Північно-Східній Індії.

Т. Зоу характеризує дезінтеграційні тенденції в регіоні за допомогою концепції мікронаціональних спільнот, яка вказує на етнорозвитковий вплив етнополітичної дезінтеграції на етноси. Аналізуючи збройну боротьбу розділеного етносу кукі-чін (в Індії він має назву кукі, а в М'янмі – чін), а загалом проживає в Індії, М'янмі та Бангладеш за розширення своїх прав, автор доводить, що надання етносу офіційного статусу *scheduled tribes* (з інд. आदिवासी – старі, аборигенні

мешканці, англ. adivasi) розмило їх етнічну прив'язаність до кланових та мовних/діалектичних ідентичностей [5, р. 323]. Кукі-чін не мають проблем з загальнонаціональною ідентичністю, водночас зберігаючи лояльність до своїх племен та спільнот. Як і бодо, кукі-чін вели збройну боротьбу за свої права. Серед них щонайменше 15 збройних груп, об'єднаних у два великі угруповання – Об'єднаний Народний Фронт (United People's Front) та Націоналістична Організація Кукі (Kuki National Organisation), які уклали мирну угоду з державою та урядом Індії. Збройні угруповання кукі відхилилися від макронаціонального інтеграційного проекту Індійської держави, однак їх мікронаціональна боротьба не була просякнута якоюсь цілісною узгодженою ідеологією. Т. Зоу вважає джерелом збройної боротьби кукі побоювання бути маргіналізованими внаслідок етнічної конкуренції між різними етносами Північно-Східної Індії в цілому та штату Маніпур, зокрема. Кукі були невдоволені тим, що етнос нага отримав статус scheduled tribes (адівасі – аборигенних народів) раніше від кукі. Етнос кукі двічі офіційно вимагав створення власної адміністративної одиниці, – в 1946 та в 1960 рр.

У 1946 р. сформувався національний рух, метою була визначена консолідація кукі-чін в межах однієї адміністративної одиниці (Національна Асамблея Кукі). Національна асамблея кукі як всезагальна кукі-чін політична організація була покликана захищати культуру, землю та ідентичність етносу кукі-чін. Саме вона висунула вимогу виходу територій, населених кукі-чін, зі складу Індії і навіть створила проект Конституції своєї держави. В 1960 р. НАК відправила прем'єр-міністру Індії меморандум з вимогою створення штату кукі і, не отримавши задоволення власних вимог, етнос кукі розпочав збройну боротьбу за свої права та посилення етнополітичних, етнокультурних позицій, зокрема в конкуренції з етносом нага [6, с. 52]. Між племенами нага і кукі тривалий міжетнічний конфлікт з огляду на спільне проживання в регіоні. В 50-х та 60-х рр. минулого століття нага розгромили понад 60 сіл кукі в Маніпурі. Деякі племена кукі-чін відмовилися від власної ідентичності та приєдналися до нага. А це вже вказує на етнотрасформаційний вплив дезінтеграційних тенденцій в Північно-Східній Індії, адже окремі племена (клани) змінили свою етнічну ідентичність.

Аналіз законодавства вказує на те, що статус scheduled tribes (аборигенні народи, адівасі) дуже подібний до аналогічного в міжнародному праві статусу корінних народів, але використовується в Індії не лише як національний механізм захисту та задоволення прав автохтонних етносів, але й нейтралізації дезінтеграційних тенденцій. Справа в тому, що Індія є поліетнічною державою з вражаючим розмаїттям етнічних племінних груп. Їх співіснування супроводжується перманентними міжетнічними конфліктами та напруженістю. Головними етносами країни вважаються: індоарійські – 72%, дравідійські (що мешкають у південній частині Індії) – 25%, монголоїдні та інші (переважно тибето-бірманські, мунда, мон-кхмерські та кукі-чін етноси в районах Гімалаїв, Північно-Східної та Східної Індії) – 3 % населення. Макронаціональний проект інтеграції Індії покликаний сформувати загальнонаціональну ідентичність, зберегти єдність та територіальну цілісність держави, при цьому забезпечуючи рівність прав всіх етносів.

Адже в цій поліетнічній державі певні етноси перебувають в гіршому, дискримінованому становищі, тому потребують особливих механізмів захисту своїх прав, що було продемонстровано на прикладі боротьби етносів кукі-чін та бодо. Саме з цією метою в Індії було запроваджено статус scheduled tribes (аборигенні народи, адівасі). Ці етноси офіційно визнаються індійською владою як "зареєстровані племена", оскільки їх статус закріплений в Конституції держави. Щодо аборигенних народів проводиться політика "позитивної дискримінації", яка гарантує представникам цих етнічних груп політичне представництво, квоти на доступ до соціальних благ і служб. Згідно з переписом 2011 р. аборигенні народи (зареєстровані племена) становили 8.6 % населення Індії [7]. У порівняно малонаселених Північно-Східних штатах зареєстровані племена становлять 90% населення. Тож, незважаючи на те, що аборигенні народи вважаються меншинами, вони представляють значний сегмент населення Індії, без задоволення етнокультурних та політичних прав яких неможливе збереження територіальної цілісності Індії.

Статус зареєстрованих племен (адівасі) отримали ті етнічні групи або племена, які вважаються аборигенним населенням Індії і зберігають етнічну окремішність, традиційну соціальну організацію (зокрема, поділ на клани), міфологічні та релігійні вірування та обряди. Звідси і пряма аналогія з корінними-народами, що є міжнародно-правовим інструментом захисту прав автохтонних етносів. Конвенція МОП «Про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах» № 169 поширює цей статус на: 1) народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, соціальні, культурні та економічні умови яких відрізняють їх від інших груп національних спільнот. Становище цих народів регулюється повністю або частково їх власними звичаями або традиціями,

або спеціальним законодавством; 2) народи в незалежних країнах, що розглядаються як корінні через те, що вони є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є ця країна, у період її завоювання або колонізації або в період встановлення нинішніх державних кордонів. Ці народи, незалежно від їх правового становища, зберігають деякі або усі свої традиційні соціальні, економічні, культурні і політичні інститути [8].

Адівасі Індії відповідають всім критеріям визначення корінних народів. Позаяк статус зареєстрованих племен (адівасі) Індії об'єднує етноси, що перебувають на різних рівнях соціального та етнокультурного розвитку, ведуть традиційний спосіб життя – практикують традиційні ремесла, займаються полюванням, збиранням, примітивними формами землеробства, кочівними скотарством. Ці етноспільноти дуже чутливі до руйнування природної середовища, що відбувається як внаслідок реалізації великих інфраструктурних проектів в ході модернізації Індії, так і відведення лісів для потреб традиційного екстенсивного сільського господарства, – підкреслюють А. Деєпак та Ш. Аншу [9, р.2].

Схожа ситуація з іншими корінними народами світу. Як зазначає К. Вітман, беручи до ваги велике значення самобутності, традиційного способу життя, корінні народи виявилися неспроможними конкурувати з модерними націями, які активно беруть участь у глобалізації світу, тому стали заручниками ситуації розвитку та ускладнення сучасного світу [10, с. 567]. Корінні народи у зв'язку з домінуванням традицій, відсутністю змін часто неспроможні еволюціонувати у сучасному конкурентному розумінні. Тому й опинилися на території держав, які стали продуктом націогенезу інших етноспільнот. Вчений наголошує на вразливості корінних народів до змін, які виникають внаслідок освоєння їх природного середовища, а також кліматичних змін. І зазначає, що незважаючи на їх культурні відмінності, корінні народи усього світу мають однакові проблеми, пов'язані з захистом їхніх прав як самостійних етносів, адже виселення корінних народів з їхніх земель та обмеження доступу до природних ресурсів завдає їм не тільки економічного зубожіння, але й загрожує втратою самобутності і їх культурним особливостям. Тому міжнародне співтовариство було змушене визнати необхідність особливих заходів для захисту прав корінних народів світу і запровадити цей механізм у міжнародно-правову практику захисту етноспільнот.

Індія намагалася вирішити інші етнополітичні проблеми за допомогою статусу зареєстрованих племен, а саме – етнополітичної інтеграції та збереження територіальної цілісності держави. За допомогою цього політико-правового механізму вона нейтралізувала сепаратистські вимоги багатьох етносів. Зареєстровані племена Індії цілком можуть претендувати на статус корінних народів і мають на це всі підстави. Серед адівасі не спостерігається антропологічної, мовної, національної, політичної єдності. Це – роз'єднані автохтонні етноси, які, як правило, перебувають у напружених відносинах між собою, мають риси племінної організації, власну племінну мову, вірять у спільне походження та гомогенно населяють певну територію.

Поза тим до зареєстрованих племен (адівасі) Індії на офіційному рівні належать також великі та порівняно більш розвинені в культурному та соціальному плані етноси кхасі та гаро, пов'язані з походженням з давніми цивілізаціями долини Брахмапутри. Однак такі незначні відмінності не заважають нам провести аналогію між національним політико-правовим механізмом *scheduled tribes* (аборигенні народи, адівасі) Індії та міжнародно-правовим – корінні народи, адже обидва покликані сприяти збереженню та захисту, «позитивно дискримінуючи» етноси, які перебувають у більш вразливому становищі внаслідок залежності від традиційного способу життя. Запроваджуючи статус адівасі для меншинних етноспільнот, Індія намагалася забезпечити формування макронаціональної єдності, етнополітичної інтеграції шляхом захисту прав етносів, частина з яких намагалися задовольнити свої інтереси в радикальний спосіб шляхом дезінтеграції (виходу територій свого проживання зі складу) Індії.

До речі, Індія не приєдналася до Конвенції МОП «Про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах» № 169: на даний момент документ має лише 22 країни-учасниці [11]. К. Вітман вважає, що потенційних підписантів стримує захист Конвенцією колективних прав корінних народів, а не індивідуальних прав осіб, що належать до корінних народів, а також серйозні зобов'язання, які накладає міжнародно-правовий документ на держави, які його ратифікували – вони побоюються порушення міжетнічної злагоди на своїх теренах внаслідок ратифікації Конвенції МОП №169 [12, с. 130]. Поліетнічні держави остерігаються того, що вихід на арену етноспільнот – суб'єктів колективних прав може спровокувати міжетнічні конфлікти та претензії інших етносуб'єктів на колективні права та преференції. Натомість Індія створила власний політико-правий механізм – статус *scheduled tribes* (аборигенні народи, адівасі), який може бути визначено як етнополітично інтеграційний, оскільки він сприяє збереженню територіальної цілісності.

Мають рацію Л. Волкер та Д. Андзенге, які наголошують на величезній науково-теоретичній та політико-прикладній важливості врахування етноревольюційного та/або етнотрансформаційного впливу етнополітичних процесів в перехідних суспільствах [13, р. 218]. Тому нами було продемонстровано змішаний етноревольюційний та етнотрансформаційний вплив, який чинить процес етнополітичної дезінтеграції на етноси, а також проаналізовано дію одного з політико-правових механізмів протидії дезінтеграції на національному (на прикладі в Індії) та міжнародному рівні – статусу зареєстрованих племен/корінних народів.

Бібліографічний список:

1. Антонюк О. Етнічні процеси /Політологічний словник. URL: <http://subject.com.ua/political/dict/504.html>.
2. Haokip T. Political Integration of Northeast India: A Historical Analysis // Strategic Analysis. 2012. Vol. 36. № 2. P. 304-314.
3. Кашин В. П. Индия: корни регионального сепаратизма // Азия и Африка сегодня. 2010. № 7. С. 28-35.
4. Стойко. Сепаратизм як політико-правовий феномен сучасності // Політико-правові механізми запобігання сепаратизму в демократичному суспільстві. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. С. 6-22.
5. Zou T. Emergent Micro-National Communities: The Logic of Kuki-Chin Armed Struggle in Manipur // Strategic Analysis. 2012. Vol. 36. №2. P. 315-327.
6. Haokip T. The Kukis of Northeast India: Politics and Culture. Bookwell, 2013. С. 50-64.
7. Census of India 2011: Scheduled castes and scheduled tribes / Office of the Registrar General & Census Commissioner, Government of India. URL: <http://censusindia.gov.in/2011-Common/CensusData2011.html>.
8. Конвенція МОП «Про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах» № 169 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_188.
9. Deepak A., Anshu Sh. Indigenous Herbal Medicines: Tribal Formulations and Traditional Herbal Practices. Jaipur- India: Aavishkar Publishers Distributor. 440 p.
10. Вітман К. М. Кримські татари – національна меншина чи корінний народ? // Держава і право. 2009. Вип. 45. С. 563-571.
11. Ratifications of C169 – Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169) / International Labor Organization. URL: http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:11300:0::NO::P11300_INSTRUMENT_ID:312314.
12. Вітман К. М. Міжнародна законодавча база з захисту прав корінних народів: Конвенція про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2009. № 3. С.127-131.
13. Walker L., Andzenge D. Nigerian Unity: Integrative Processes and Problems // Journal of Developing Societies. 1989. Vol. 5. P. 218 – 235.

Yavir V. A. Ethnoevolutionary and ethnotransformational influence of ethnopolitical disintegration: international and national political and legal mechanisms of counteraction (on the example of India)

While studying disintegration tendencies in Northeast India (the armed struggle of the peoples of Bodo, Kuki-chin) the processes of ethnopolitical integration and disintegration were identified rather as ethnotransformational than as ethnoevolutionary because they affect whole ethnic groups, not only their components, cause the changes in the ethnicity of the whole ethnos and are accompanied by reviewing the borders of the states in which these ethnic groups reside. At the same time, they contain signs of the ethnoevolutionary process – they cause changes in some components or parameters of an ethnic group (language, culture, consciousness, ethno-cultural environment). An example of an analysis of the ethnonational situation in South-East India demonstrates the mixed ethnoevolutionary and ethnotransformational effects of disintegration.

A comparative analysis of the essence and political and legal content of the national instrument of the scheduled tribes in India and the international legal mechanism for the protection of the rights of autochthonous ethnic groups – indigenous peoples is fulfilled. The similarity of the status of adivasi and indigenous peoples has been established, their common and distinctive features have been studied. Both are called upon to contribute to the preservation and protection of "positively discriminating" ethnic groups that are in a more vulnerable socio-economic, cultural situation due to their dependence on the traditional way of life. India has not signed the ILO No. 169 Indigenous and Tribal Peoples Convention, instead created its own mechanism of scheduled tribes aimed to counteract the ethnopolitical disintegration of the country and to neutralize the separatist demands of radical ethnic groups for the withdrawal from the state.

Key words: ethnopolitical disintegration/integration, indigenous peoples, scheduled tribes.

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам МОН України.

Стаття повинна містити в явному чи неявному вигляді такі елементи, як:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До публікації в журналі приймаються наукові праці, які раніше не були опубліковані. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. У разі необхідності редакційна колегія може відправити статтю автору на доопрацювання. Редколегія залишає за собою право редагування текстів статей.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються *рецензією* доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію до друку.

Усі статті, які подаються до журналу, піддаються подвійному сліпому рецензуванню.

Публікація статей в межах черги надходження та зареєстрованого обсягу журналу є **безкоштовною**. В першу чергу розглядаються з метою публікації статті англійською мовою.

Орієнтовний обсяг статті, включаючи ілюстрації та таблиці – 16-20 тис. друкованих знаків разом із пробілами.

Вимоги для оформлення тексту: текст набирається в редакторі Microsoft Word for Windows; береги: верхній, нижній – 20 мм, правий – 10 мм, лівий – 30 мм; шрифт Times New Roman, кегель 12 пт, інтервал – 1; абзацний відступ – 10 мм. Вирівнювання тексту: по ширині (переноси слів не допускаються, між словами допускається тільки один пробіл, табуляцію не застосовувати).

Важливо звернути увагу на наступне: необхідно використовувати *кутові лапки* «Текст»; розрізняти символи *дефіс і тире* (тире відокремлюється з обох боків пропусками і довше дефіса); виставляти *нерозривні пробіли* між ініціалами та прізвищем, сторінкою і відповідним номером у посиланнях та списку використаних джерел, між датою і роком тощо (напр. В. С. Стуса; с. 22–28; 27 березня 2016 р.; м. Київ); по тексту *уніфікувати скорочення* (напр. зупинитися на одному з варіантів 2014 р. або 2014 рік); розшифровувати *абрєвіатури* при першому згадуванні і лише відтак вживати надалі; між словами залишати по одному пробілові (прибрати *зайві пробіли*).

Рисунки і таблиці оформляються згідно чинного держстандарту. Схеми, графіки, діаграми, формули і таблиці повинні бути складені безпосередньо в текстовому редакторі і розміщені строго в межах зазначених вище розмірів сторінки. Таблиці формуються в редакторі за допомогою пункту меню «Таблиця». Формат таблиць лише книжковий.

Рукопис статті подається в електронному вигляді, виконаний у текстовому процесорі MS Word for Windows (збережений у форматі doc або rtf), який надсилається на електронну адресу: **politlifejournal@gmail.com** із зазначенням латиницею прізвища автора/авторів (наприклад: Nagornyak).

Перелік літературних джерел розташовується або за алфавітом, або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком «**Бібліографічний список:**» та оформлюється згідно з вимогами ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 і виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань *нумеруються вручну* (без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [3, с. 5- 6] або [3, с. 145; 5, с. 25; 7, с. 348].

Структура статті: УДК, прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова українською мовою, текст статті, бібліографічний список; прізвище ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова англійською мовою. Обсяг кожної з анотацій – українською та англійською мовою – не менше 1800 знаків, враховуючи ключові слова та пробіли.

Зразок оформлення статті:

УДК

Прізвище та ініціали, назва організації

НАЗВА СТАТТІ

Анотація та ключові слова українською мовою (не менше 1800 знаків)

Текст статті

Бібліографічний список:

ПІБ, Назва статті, анотація та ключові слова англ. мовою (не менше 1800 знаків)

Приклад оформлення бібліографічного списку:

1. Аакер Д. Создание сильных брендов / Д. Аакер. – М. : «Издательский дом Гребенникова», 2003. – 440 с.
2. Австралия – лучшая для жизни страна. Записки эмигранта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/>
3. Агентство Bloomberg представило рейтинг стран мира, жители которых больше всего страдают от стресса и депрессии [Електронний ресурс] // Центр гуманитарных технологий. – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112>
4. Адилов В. А. Образ России в Казахстане: опыт проектирования бренда страны во внешней среде : дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты и процессы» / Адилов Владислав Аскарлович. – М., 2009. – 198 с.
5. Актуальные проблемы мировой политики в XXI веке [Електронний ресурс] / отв. ред. В. С. Ягья // Ежегодный альманах. – Режим доступу: <http://worldpol.ru/index.html>
6. Макрон запропонував масштабну реформу Євросоюзу [Електронний ресурс] // DW Made of minds. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/макрон-запропонував-масштабну-реформу-євросоюзу/a-40695848>
7. Потенціал взаємодії Уряду і суспільства потрібно використати для модернізації країни / Інтерв'ю Голови Держінформнауки Володимира Семиноженка Міжнародному діловому журналу «Image.ua» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512
8. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty [Електронний ресурс] / Saskia Sassen // Political Theory. – 2012. – № 40(1). – P. 116–122. – Режим доступу: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf>
9. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science / M. Scammell // Political studies. – 1999. – 47 (4). – P. 718–739.
10. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijing / L. Zhang, S. Zhao // Cities. – 2009. – Vol. 26. – No. 5. – P. 245–254.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти; назва статті.

Рукописи статей та диски авторам не повертаються.

Тел. для довідок: (098) 68-52-788

E-mail: politlifejournal@gmail.com

politzhyttya@i.ua

Примірники журналу можна придбати в редакції.

Науковий журнал
ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Виходить чотири рази на рік

№ 1, 2018 р.

Свідоцтво KB 22504-12404ПР від 27.01.2017
Тираж 300 прим. Замовлення №PL-18-1

Адреса редакції:

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21, к.614.

Тел.: гол. ред.: (0432) 508-779;

відп.секр.: (098) 68-52-788;

e-mail: polit-period.div@donnu.edu.ua

politlifejournal@gmail.com

Адреса видавця:

Донецький національний університет імені Василя Стуса

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21

тел.: +380 432 50 89 37

e-mail: res.pro-rector@donnu.edu.ua

Свідоцтво ДК №5945 від 15.01.2018

Виготовлювач видавничої продукції: ПП «Фенікс»

Україна, м.Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25

Тел.: +38(048)7777591

e-mail: fenix-izd@ukr.net

www.law-books.od.ua

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1044 від 17.09.02)

Дизайн обкладинки: І. О. Мельничук
Переддрукарська підготовка видання: М. А. Польовий
Технічні редактори: М. А. Польовий
О. І. Скопова

Підписано до друку 26.02.2018. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 15,6. Обл. видавн. арк. 18,5.
